

У ГЛИБ ВІКІВ

Ігор Ситий

●

МАТЕРІАЛИ ДО ТОПОГРАФІЇ БАТУРИНА XVII ст.

Так сталося, що невеличке містечко над Сеймом у XVII-XVIII ст. перетворилося на резиденцію українських гетьманів. З одного боку, це сприяло його розвитку як потужного політично-адміністративного та торговельно-промислового центру, але з іншого – призвело до страшної трагедії 1708 р., коли Батурин був знищений військами О. Меншикова. У квітні 1723 р. тільки-но відбудоване місто знову було зруйноване пожежею¹. Вогонь винищив, окрім усього іншого, й архіви: „и ратуша с писмами в прошлом 723 году в апрѣлѣ м(е)с(я)цѣ вигорѣли”². Таким чином, дослідники батуринської минувшини залишилися без головних джерел для її реконструкції. Нині перед істориками стоїть завдання зібрати докупи та оприлюднити ті рештки батуринських матеріалів, що розпоршені по різних архівах і музеях. У результаті можна буде вийти на якісно новий рівень вивчення історії колишньої гетьманської столиці та й загалом Гетьманщини. Зокрема, виявлені документи допоможуть розв’язати чимало питань, що стосуються топографії Батурина.

Сьогодні збереглося лише два описи цього міста XVII ст.: 1654 р. та 1700 р.³ Маємо також і малюнок, що знайомить нас із зовнішнім виглядом батуринських військових та цивільних споруд. Як бачимо, спадщина дуже обмежена. Останніми роками чималий внесок у вивчення Батурина зробили археологи на чолі з Юрієм Ситим⁴. Проте, щоб робота археологів була продуктивнішою, їм треба дати нові оригінальні документи. Перспективним напрямком вважаємо опрацювання купчих записів, у тексті яких чимало топографічного та генеалогічного матеріалу. Зокрема, нами виявлений купчий запис 1683 р. у полтавській „мѣской” книзі, який напряду стосується теми нашої розвідки та поставленої проблеми.

Документ був складений у полтавській ратуші і записаний до книги 25 серпня 1683 р. У ньому йдеться про купівлю в Батурині полтавським полковником Павлом Герциком двору у Гапки Кублицької-Тишчихи. Найцікавіше у купчому запису те, що тут згадується будинок, який призначався для царських чиновників, що приїздили до української столиці. Розташовувався він навпроти замку, тобто у так званій фортеці, в тій її частині, що безпосередньо примикала до замку (р-н сучасних вул. Партизанської, провулків 1-го Партизанського та Петровського, десь біля Воскресенської церкви, див. план⁵). Отже, археологам є пожива для пошуку цього будинку. Навряд, щоб це була якась пересічна споруда. Мабуть, гетьмани воліли, щоб посланці з півночі жили у комфортних умовах, і тому побудували для них відповідне їхньому статусу приміщення. Ми припускаємо, що це може бути нещодавно розкопане шестикамерне житло біля рову фортеці. На це вказують його розміри та багате оздоблення⁶. Щоправда, Ю. Ситий не поділяє цього припущення, бо, на його думку, житло було побудоване у 90-х роках XVII ст.

Цікавий цей документ й тим, що знайомить нас із полтавською старшиною та

ї зв'язками з Батурином. Тут згадуються:

- Павло Семенович Герцик – полтавський полковий писар (1675), полтавський полковник (1675-1677, 1683-1686, 1687, 1692-1695);
- Андрій Васильович Лученко – полтавський полковий обозний (1679-1684);
- Федір Жученко – полтавський полковник (1659-1661, 1670-1672, 1679-1680, 1686-1687, 1687-1689, 1689-1691), значний військовий товариш (1683);
- Михайло Нащинський – полтавський сотник (1683);
- Андрій Нащинський – полтавський отаман (1683), полтавський сотник (1691, 1693-1700);
- Кость Кублицький – полтавський полковник (1667-1669), полтавський полковий суддя (1673, 1675-1676, 1677-1678, 1680-1684), полтавський полковий обозний (1688-1690);
- Олешко Кованко – полтавський отаман (1672), полтавський наказний полковий суддя (1676).

Варто зазначити, що з цього переліку сучасний дослідник С.Павленко до прибічників І. Мазепи зараховує П. Герцика, К. Кублицького, А. Нащинського, Ф. Жученка⁷.

Ймовірно, що саме з 1683 р. Герцики розпочали скуповувати нерухомість у Батурині. Відомо, що у Батурині мав свій двір й соратник І. Мазепи Григорій Герцик⁸.

Текст купчого запису подаємо мовою оригіналу, титла розкриті в дужках, знаковий фрагмент тексту позначений масним шрифтом.

Запись его м(и)л(о)сти пана Павловъ Семеновичовъ полковника полтавского на куплене в Гапки Кублицковъни в Тишчихи двора в Батуринѣ

Року тысяча шестсотъ осим десят третого м(е)с(я)ця августа двадцетъ пятого дня

Пред насъ Андрея Лученка обозного полку Полтавского, при бытности Федора Жученка значного товарища войскового, Мыхайла Нащинского сотника полтавского, Андрея Нащинского атамана городского. З уряду тежъ меского Мыни Павловича войта, Петра Юркевича бурмистра и при многом общемъ значномъ товариству и мещановѣ полтавскихъ. Станувши Гапка Кублицковна Тишчиха выразыла явнее доброволне, не примушоне ку записаню до книгъ н(а)шихъ меских полтавскихъ в тие слова повидѣвши панове з доброй волѣ моее и за згоднымъ призволенемъ родыча моего Кости Кублицкого, на той час судѣ полкового, и крєвныхъ моѣхъ. Постиламъ у вѣчность его м(и)л(о)сти пану Павлови Семеновичови полковникови Войска Ихъ Ц(а)рского Прєсвѣтлого В(е)л(и)ч(е)ства Запорозкого полтавскому, дворъ мой власный из плєцомъ стоячий в городе Батуринѣ, противко замку, ведля дому особѣ Ихъ Ц(а)рского Прєсвѣтлого В(е)л(и)ч(е)ства мѣваючихъ свое мешкане, а з другое стороны ведля роженого небожчиковского отца Климентия Ганусенка. Взяла в его м(и)л(о)сти пана полковника готовихъ грошей пят сотъ золотихъ монети доброе лѣчбы полской. До которого мененного дому яко я сама, потомки моѣ, такъ и нихто з приятелей моѣхъ, теперъ и на потомные часы жаднымъ способомъ втручатис не мѣють. Овшемъ пану Павлови Семеновичови тим дворомъ волно владѣти и кому колвекъ хотѣти продати, в даровизнѣ отдать и на свой прожитокъ якъ хотѣти обернути, жаднихъ перешкодъ и турбаций в суду ни од кого не узнавши. Мы то слышачи куплю сию и продажъ, на жадане потребующей сторонѣ рассказали в н(а)ши меские полтавские вписати, що есть и вписано, року и дня выжей менованного.

Чернігівський історичний музей імені В.В.Тарновського. – Інв. № Ал 443. Купчий запис міститься на арк. 126 зв. (фоліація 1793 р.), на арк. 118 зв. (фоліація 1672 р.). Філігрань – двоголовий орел під короною. Чорнило коричневе. Оригінал.

Записи на початку книги: „Книга за полковника Феодора Жученка 1672 года” (напис 1793 р., на арк. 1), „За полковництва его м(и)л(о)сти п(а)на Феодора Жученька полковника Войска Его Ц(а)рского Пресвѣтлого Величества Запорожского полтавского, а за атаманства Олешька Кованка и за войтовства п. Захаріи Мудріка сѣя книга создашася року б(о)жія АХОВ м(е)с(я)ця февраля КГ дня” (арк. 3). Книга потрапила до збірки музею з колекції В.В.Тарновського⁹.

Замок й фортеця у Батурині. Креслення Юрія Ситого

Джерела та література:

1. Мазепина книга / Упорядкування та вступна стаття І. Ситого. – Чернівці: ЦНТЕІ, 2005. – С. 73-74, 83.
2. Там само. – С. 83.
3. Кіяшко Л. Описи Батурина другої половини XVII-XVIIIст. // Батуринські читання. 2007: Збірник наукових праць. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2007. – С. 106; Лазаревский А. Отрывки из путевых записок старца Леонтия (1700 г.) // Черниговский листок. – 1862. – 29 апреля. – № 4. – С. 31.
4. Найновіша публікація: Ситий Ю., Коваленко В. Житло представника козацької старшини на фортеці в Батурині // Батуринські читання. 2007: Збірник наукових праць. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2007. – С. 113-129. Тут же дивись іншу літературу та статті з цього питання.
5. Церква позначена хрестиком.
6. Ситий Ю., Коваленко В. Батурин археологічний // Слово „Гетьманської столиці”. – 2007. – №3. – С. 4.
7. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К.: Видавничий дім „КМ Академія”, 2004. – С. 110-111, 565.
8. Мазепина книга. – С. 81. Припускаємо, що він міг жити у садибі, яку придбав П.Герцик у 1683 р.
9. Каталог музею українських древностей В.В.Тарновського. Том II. Составил Б. Гринченко. – Чернігов, 1900. – С. 239.

Олег Однороженко

●

ГЕРБ КНЯЗІВ МОСАЛЬСЬКИХ

Князі Мосальські були молодшим відгалуженням роду князів Карачівських,¹ які в свою чергу були однією з галузей чернігівських Ольговичів.² Генеалогічна традиція князів Мосальських першим князем на Мосальську називає Юрія Святославича,³ який жив у другій половині XIV ст. і був сином карачівського князя Святослава Титовича і доньки великого князя литовського Ольгерда Гедиміновича - Феодори.⁴ Сини князя Юрія Святославича – Володимир, Василь та Семен - стали родоначальниками трьох ліній князів Мосальських, які згодом розпалися на цілий ряд галузей,⁵ розселених як у Литовсько-Руській державі, так і у Великому князівстві Московському.

Остання обставина була зумовлена прикордонним положенням Мосальського князівства, що впливало на неоднорідність політичної орієнтації в рамках одного роду та зумовлювало перебування його представників по обидва боки литовсько-московського кордону. Після окупації Москвою Сіверської землі та Верхівських князівств наприкінці XV – на початку XVI ст. більша частина Мосальських переселилася у внутрішні райони Великого князівства Литовського – на Волинь, у Гродненський, Вовковиський та Браславський повіти.⁶ Герботворення цих галузей власне і буде предметом нашого розгляду, оскільки про геральдичну традицію тих галузей князів Мосальських (Литвинови-Мосальські, Кольцови-Мосальські, Клубкови-Мосальські), що перейшли на московську службу, наразі нічого невідомо, принаймні до кінця XVIII ст.⁷

Найдавнішою, відомою нам на сьогодні геральдичною пам'яткою князів Мосальських є зображення на печатці представника браславської галузі роду⁸ – князя Петра Тимофійовича Мосальського, сина Тимофія Володимировича, князя Мосальського (1487 – 1494), яку було прикладено до документа від 10 червня 1536 р. В її полі овальної форми розміром 17x15 мм зображено ренесансовий щит, на якому вміщено родовий знак у вигляді літери М під хрестом; над щитом розташовано літери: SPM.⁹ Ця пам'ятка є доволі пізньою, але характер зображеного на ній знака дозволяє зробити вірогідне припущення про його походження від родового знака Ольговичів, в основі якого лежало зображення двозуба з хрестом або подвійним розгалуженням.¹⁰ Аналогічний сюжет

присутній також на печатках інших нащадків князів Карачівських – князів Пузин¹¹ та Огинських.¹²

На те, що навіть незважаючи на еміграцію, князі Мосальські зберігали стару геральдичну традицію, пов'язану із землями колишнього Великого князівства Чернігівського, вказує також зображення на печатці князя Андрія Петровича Мосальського. Її поле круглої форми розміром 17 мм містить у собі німецький щит, на якому зображено половину двоголового орла, над щитом розташовано шолом, навколо щита намет; згори вміщено літери: • A • D • M • (**Andrey Dux Mosalsky**).¹³ Пізніша геральдична традиція вказує на двоголового (або чорного одноголового¹⁴) орла як старовинний герб Великого князівства Чернігівського.¹⁵ Втім, достеменні відомості про земельний герб Чернігівщини походять допіру з 1-ої пол. XVII ст.¹⁶ Зображення на печатці князя Андрія Мосальського дозволяє відсунути цю межу принаймні до середини XVI ст., а також виразно підтвердити вірогідність геральдичної традиції, що пов'язувала двоголового орла з Великим князівством Чернігівським.

Мал.1: Печатка князя Петра Тимофійовича Мосальського від 1536 р.

Мал.2: Печатка князя Андрія Петровича Мосальського від 1569 р.

Мал.3: Печатка князя Богдана Михайловича Мосальського від 1603 р.

До нащадків тієї лінії князів Мосальських, що походила від Володимира Юрійовича, належав, крім вищеназваних князів, також представник вовковиської галузі роду¹⁷ – Богдан Михайлович Мосальський, правнук Олехна Володимировича, князя Мосальського (1486 – 1494). Князь Богдан 1603 р. користувався печаткою овальної форми розміром 20x17 мм, на якій було зображено ренесансовий щит зі знаком у вигляді літери М під хрестом, над щитом розміщено шолом під шоломовою короною, в нашоломнику три павичевих пера, навколо щита намет; згори подано літери: ВМ.¹⁸

Репрезентативнішими є наші відомості про печатки представників лінії роду князів Мосальських, що походила від Василя Юрійовича. До першої городенської галузі князів Мосальських на Олексичах¹⁹ належав князь Іван Федорович Мосальський, син Федора Михайловича князя Мосальського (1494). На його печатці від 1569–1577 рр. овальної форми розміром 17x15 мм у німецькому щиті було вміщено родовий знак у звичному вигляді.²⁰ Дещо іншу конструкцію має герб на печатці його сина – князя Федора Івановича від 1589–1593 рр. В її полі восьмикутної форми розміром 15x13 мм у щиті німецької геральдичної форми родовий знак розташовано над трьома врубамі, що являли собою герб Корчак, очевидно, родовий герб невідомої з імені матері князя.²¹ Щит оточено позашитовими елементами повного герба – шоломом, нашоломником у вигляді трьох страусових пер та намету; згори вміщено літери: FM.²²

Мал.4: Печатка князя Івана Федоровича Мосальського від 1569 р.
Мал.5: Печатка князя Федора Івановича Мосальського від 1589 р.
Мал.6: Печатка князя Юрія Михайловича Мосальського від 1589 р.

Характерно, що в подальшому герб із зображенням родового знака в поєднанні з трьома врубами широко використовувався як родовий герб різними галузями роду князів Мосальських. Зокрема, бачимо його на епітафії князя Ігнатія Якуба Мосальського від 1794– 1795 рр. та князівському келиху кінця XVIII ст.²³ В першому випадку цей герб вміщено в другій частині перетятого щита, натомість першу частину займає зображення Погоні руської (рицар на коні, що влучає списом змія), герба котрий використовували як династичний нащадки Володимира Святославича. Крім того, подібний герб використовували також різні галузі роду Мосальських, за якими було визнано князівський титул в Російській імперії.²⁴

Мал.7: Герб князів Мосальських на епітафії 1794 – 1795 рр.
Мал.8: Герб князів Мосальських на келиху кінця XVIII ст.

Мал.9: Герб князів Мосальських XIX ст.

Мал.10: Герб князів Кольцових-Мосальських кінця XVIII ст.

Інший внук Федора Михайловича князя Мосальського – Юрій Михайлович Мосальський – також користувався видозміною родового герба, який дещо відрізнявся від первісної форми. На його печатці від 1589 р. овальної форми розміром 15x13 мм у німецькому щиті зображено знак у вигляді літери М над стрілою вістрям додолу.²⁵ Остання, можливо, є частиною родового герба матері князя Юрія – княжни Марини Іванівни Крошинської.²⁶ В такому разі маємо перед собою зразок поєднання частини батьківського герба (літера М) з частиною герба матері (вістря стріли) в новому геральдичному витворі.

Представником другої городенської галузі князів Мосальських на Сапежишках і Рачках²⁷ був Лукаш-Феліціан Григорович Мосальський, правнук Бориса Михайловича князя Мосальського. 1601 р. він користувався печаткою овальної форми розміром 21x16 мм із зображенням старого родового знака у вигляді літери М під хрестом на ренесансовому щиті, який було оточено позашитовими елементами – шоломом під шоломовою короною, нашоломником у вигляді трьох страусових пер та наметом; згори було розташовано літери: LM.²⁸

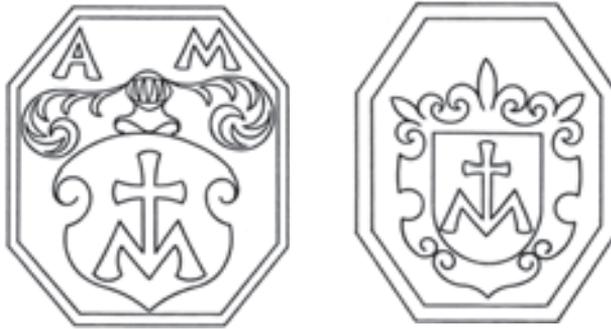
Відразу чотирима печатками представлено волинську галузь роду князів Мосальських.²⁹ На печатці Яроша Васильовича, правнука Василя Федоровича князя Мосальського, родовий знак розміщено в іспанському щиті під князівською короною та страусовим пером, в оточенні намета.³⁰ Інша печатка цього князя від 1595 р. має овальну форму розміром 21x17 мм із зображенням чотиридільного півкруглого барокового щита в своєму полі: в першій частині герба зображено родовий знак князів Мосальських, в другій частині – знак у вигляді літери П під хрестом із вістрями стріл на кінцях, у третій частині – рицар на коні, в правиці тримає меч, в четвертій частині – рицар, який тримає в правиці меч; над щитом вміщено шолом під шоломовою короною, в нашоломнику рицар, який тримає в правиці меч, навколо щита намет; згори літери: ІМ.³¹

Мал.11: Печатка князя Яроша Васильовича Мосальського.

Мал.12: Печатка князя Яроша Васильовича Мосальського від 1595 р.

Син князя Яроша – Андрій Мосальський – 1618 р. користувався печаткою восьмикутної форми розміром 19х17 мм із зображенням звичного родового знака на німецькому щиті в оточенні позащитових елементів повного герба.³² Нарешті, Матіаш Іванович Мосальський того ж року використав печатку восьмикутної форми розміром 16х12 мм із зображенням родового знака на півкруглому бароковому щиті.³³

Мал.13: Печатка князя Андрія Ярошевича Мосальського від 1618 р.

Мал.14: Печатка князя Матіаша Івановича Мосальського від 1618 р.

Що стосується кольористики родового герба князів Мосальських, то річпосполитські гербовники кінця XVI – середини XVII ст. (Бартоша Папроцького – “Gniazdo snoty”³⁴ та “Herby rycerstwa polskiego”,³⁵ а також Войтиха Кояловича – “Compendium”³⁶) подають інформацію про золотий родовий знак на червоному полі. Натомість К.Несецький у своїй “Koronie Polskiej” вказує на блакитне поле щита, срібну барву літери М та золоту – хреста.³⁷ Всі гербовники, втім, однотайні у визначенні нашоломника герба Мосальських – три або п’ять страусових пер.

Мал.15: Герб князів Мосальських в гербовнику Папроцького “Gniazdo spoty” 1578 р.

Мал.16: Герб князів Мосальських в гербовнику Кояловича “Compendium”.

Зовсім інше забарвлення, як, втім, і саму конструкцію, має зображення родового герба Мосальських на портреті смоленського каштеляна (1631 – 1638) та воєводи мінського (1638 – 1643) князя Олександра Григоровича.³⁸ Щит має чотиридільне поле: в першій частині на срібному полі зображено золотий знак у вигляді перехрещеної роздвоєної здолу стріли вістрям вгору над півмісяцем, що лежить рогами догори, в другій частині – на срібному полі золотий знак у вигляді лівої половини двораменного хреста, в третій частині – на блакитному полі срібний лебідь (герб Лебідь), у четвертій частині – на червоному полі срібна пов'язка (герб Наленч); над щитом вміщено срібний шолом під золотою шоломовою короною.³⁹

Мал.17: Герб князя Олександра Григоровича Мосальського на портреті XVII ст.

Джерела та література:

1. Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy do koca czternastego wieku.- Warszawa, 1895.- С.231; Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): Склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження.- Львів, 2000.- С.194-195.
2. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи.- С.184.
3. Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy.- С.231.
4. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи.- С.193-194.
5. Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy.- С.231-258.
6. Вялікае княства Літоўскае. Энцыклапедыя ў двух тамах.- Том II.- Мінск, 2007.- С.275-276.
7. Дворянские роды Российской империи.- Том I: Князья.- СПб., 1993.- С.123.
8. Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy.- С.249-253.
9. Archiwum Państwowe w Krakowie, Archiwum Księżni Net Sanguszków w Siawucie, Teka III, Plik 44.
10. Рыбаков Б. Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X – XII веков / Советская археология.- Выпуск VI.- М., 1940.- С.227-257; Белецкий С. Начало русской геральдики (знаки Рюриковичей X – XI вв.) // У источника.- Выпуск I: Сборник статей в честь члена-корреспондента Российской Академии наук Сергея Михайловича Каштанова.- Часть I.- М., 1997.- С.150; Алфьоров О. Болохівські князі – “провінційна гілка” чернігівських Ольговичів // Кобудь – Костянтинів – Старокостянтинів: історія, культура, археологія. Науковий збірник “Велика Волинь”.- Том XXXIV.- Старокостянтинів, 2006.- С.190-202.
11. Muzeum Narodowe w Krakowie, Rkps 892, Tom 2, st.2; APK, Archiwum Księżni Net Sanguszków w Siawucie, Teka XIII, Plik 26; Центральний державний історичний архів України у місті Києві, ф.220, оп.1, спр.98, арк.1; ф.2228, оп.1, спр.150, арк.2, 5.
12. Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника Національної академії наук України, відділ рукописів, ф.5, оп.2, спр.7444/3, арк.819; Центральний державний історичний архів України у місті Львові, ф.132, оп.1, спр.805, арк.2 зв.

Сергій Горобець

●

НЕВІДОМИЙ ФРАГМЕНТ РЕВІЗІЇ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПОЛКУ 1732 РОКУ

Полкові реєстри, чи компути, становлять надзвичайно цінне статистичне джерело для вивчення персонального складу та генеалогії козацької старшини. Їх матеріали збереглися лише частково. Як зазначає В. Кривошея, на сьогодні йому вдалося виявити 76 полкових реєстрів за 1711–1764 роки¹. Найдавнішими поміж них є ревізії Миргородського (1711, 1719 рр.) та Полтавського (1718, 1721 рр.) полків. Чернігівський належить до групи полків, ревізії яких (поряд з Полтавським, Миргородським, Переяславським, Гадяцьким) збереглися найповніше. 10 ревізій Чернігівського полку охоплюють період з 1732 по 1755 роки².

Зауважимо, що до цього переліку варто б додати ревізії посполитих Чернігівського полку 1713, 1723 (не збереглася³) та 1729 рр. В. Кривошея пропускає їх з огляду на відсутність реєстру козацького стану, хоча вони містять надзвичайно важливі відомості про володіння козацької старшини.

Першою за часом ревізією, яка охопила одночасно козацьке і селянське населення, є ревізія 1732 року⁴. Вона проведена за традиційною схемою: окремі реєстри козаків і посполитих, структуровані по сотнях, а ті в свою чергу - по населених пунктах. Опис козаків укладено з розподілом на можних, ґрунтових, малоґрунтових, «нищих и весьма убогих», піших, «служить не могущих» та підсусідків. Посполиті описані за категоріями: можні, ґрунтові, малоґрунтові, «нищие», підсусідки. Як і в більшості наступних ревізій, вказані лише імена та прізвища осіб, без зазначення по батькові та віку.

Кожна наступна ревізія ставала все інформативнішою: додавалась інформація про підсусідків та майстрових людей, з 1739 року відомі реєстри житлових,

приїжджих та шинкових дворів козацької старшини, попівські двори, школи та шпиталі. Інформація про останні надзвичайно важлива в контексті дослідження історії початкової освіти та з огляду на обмеженість і епізодичність наявних матеріалів. У тій же таки ревізії 1739 року інформація про школи та шпиталі подана лише по полковій сотні⁵ і тільки з наступного року почала охоплювати всі або більшість сотень Чернігівського полку. Отож Б. Біляшівському, який досліджував парафіяльні школи Гетьманщини у XVIII ст., для реставрації картини в 1730-х роках довелося спиратися на реєстри 1740 та 1741 рр.⁶

На думку відомого дослідника компутів та ревізій Пилипа Клименка, парафіяльні школи вперше занесені в ревізії в 1723 р. (Конотопська сотня Ніжинського полку), а системні відомості про них з'являються тільки з 1735 року.⁷ Проте Б. Біляшівському вдалося довести, що насправді школи почали регулярно описувати ще з 1732 р. (Ніжинський та Переяславський полки)⁸. В ревізії Чернігівського полку подібні відомості були відсутні.

Однак нещодавно нами виявлено заключну частину ревізії Чернігівського полку 1732 року. Фрагмент міститься у складі фонду Чернігівської полкової канцелярії під назвою «Ведомости о количестве дворов в каждом селении Черниговского полка, с указанием кому они принадлежат»⁹. Оскільки документ не має логічного початку і не містить жодних дат, то в описі зазначений без дати. Він складається з двох частин. На перших сторінках вміщено посотнений перелік старшинських підсудків. Але з 15 аркуша починається новий розділ. Він не має заголовка, і тільки в трьох сотнях – Любецькій, Вибельській та Слабинській – вказано назву: «Реєстр приездных владелческих старшинских и бунчукового товариства дворов, також поповских, дяковских, поламарских, шинковых, школ, шпиталев и футоров»¹⁰. За прізвищами та посадами зазначених в документі осіб, його датування обмежується 1731–1733 роками. Проте за почерком, кольором чорнил, характером ведення записів та змістом документа можна впевнено ідентифікувати його як продовження ревізії 1732 року, яка, таким чином, набуває повного і завершеного вигляду.

Отже, маємо найдавніший реєстр дворів, шинків, шкіл та шпиталів Чернігівського полку, який, з одного боку, підтвердив цілеспрямованість ведення подібних записів ще з 1732 року, а з іншого, суттєво розширив хронологічні рамки існування таких специфічних установ, як школи і шпиталі, та зайвий раз засвідчив системність їх функціонування та розвитку¹¹. Це дає змогу відзначити нинішнього року 275-річчя першої згадки про освітні та медичні установи у більшості міст та сіл, розташованих на території полку.

Саме цей розділ ревізії ми підготували для друку.

Текст документа¹² подається мовою оригіналу, згідно з нормами сучасного російського правопису, із збереженням усіх фонетичних та стилістичних особливостей оригіналу. Археографічне опрацювання здійснене на підставі правил передачі тексту кирилических документів XVI – XVIII ст. науково-популярним методом. Слова із сумнівним прочитанням позначені – (?), слова, що не прочитуються, – [...].

Джерела та література:

1. Кривошея В. Українська козацька старшина (огляд джерельної бази) // Гілея. – 2005. – № 1. – С. 217.
2. 1732 р. – ЦДІАК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19364. – 433 арк.; 1737 р. – Спр. 19372. – 116 арк.; 1738 р. – Спр. 19377. – 525 арк.; 1739 р. – Спр. 19322. – 456 арк.; 1740 р. – Спр. 19326. – 557 арк., спр. 19331. – 562 арк. (майже ідентичні); 1741 р. – Спр. 19336. – 543 арк., спр. 19337 – 509 арк.; 1743 р. – Спр. 19342. – 628 арк.; 1747 р. – Спр. 19328. – 811 арк.; 1750 р. – Спр. 19357. – 694 арк.; 1755 р. – Спр. 19356. – 673 арк.
3. Збереглись лише загальні цифрові показники по сотнях: ЦДІАК. – Ф. 108. – Оп. 1. – Спр. 6.
4. ЦДІАК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19364.
5. ЦДІАК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19322. – Арк. 27–27зв.
6. Біляшівський Б. Парафіяльні школи Гетьманщини у XVIII столітті за матеріалами полкових ревізій // Український археографічний щорічник. – Нова серія. Випуск 7. – Київ – Нью-Йорк, 2002. – С. 257.

7. Клименко П. Компуті та ревізії XVIII ст. // Український археографічний збірник. – К., 1930. – Т. 2. – С. 168, 175, 217.
8. Біляшівський Б. Вказ. пр. – С. 248, 257.
9. ЦДІАК. – Ф. 108. – Оп. 2. – Спр. 1893.
10. Назва співпадає у відомостях Любецької та Слабинської сотень, а у Вибельській звучить дещо відмінно: «Реєстр сотни Вибелской дворов державских бунчукового товариства и всякого чина, також дворов поповских, дяковских, паламарских, школ, шпиталев и корчем».
11. Відомості про школи наявні в ревізіях 1732, 1739, 1740, 1741, 1743, 1747, 1750, 1755 рр., а також в матеріалах Рум'янцевського опису Малоросії 1767 р.
12. ЦДІАК. – Ф. 108. – Оп. 2. – Спр. 1893. – Арк. 15-51.

Додаток

[Реєстр приездних владелческих, старшинских и бунчукового товариства дворов, також поповских, дяковских, паламарских, шинкових, школ, шпиталев и футуров]

(л. 15) В ГОРОДЕ ЧЕРНИГОВЕ

Двори приездние бунчуковых товарищей

Двор Семена Лизогуба
 Другий двор его ж Семена Лизогуба
 Двор Михайла Домонтовича
 Двор Мойсея Дмитровича
 Двор Андрея Борковского
 Двор Ивана Булавкина
 Двор Иосифа Рашевского
 Двор Ивана Мокриевича Посоловского(?)
 Двор Мойсея [...]
 Двор Семена Лизогуба на Бобровице
 Двор Павла Скоропадского
 Двор Андрея Борковского
 Двор Ивана Булавкина
 Двор Полунецких

Итого 14

Двори приездние сотнищиие

Двор сотника ройского Якова Бакуринского
 Двор сотника любецкого Ивана Савича
 Двор сотника городничского Федора Молявки
 Двор сотника вибелского Николая Тризнича
 Двор сотника белоуского Василия Коршака

Итого 5

Двори значкового товариства приездние

Двор Федора Посудевского
 Двор Стефана Шуби
 Двор Пелагеи Томаринской (// л. 15 зв.)
 Двор Григория Петренка
 Двор Пантелимона Мокриевича
 Двор Ивана Товстолеса
 Двор Прокопа Затиркевича
 Двор Есипа Бакуринского
 Двор Василия Звонкевича
 Двор Марии Тризничевой
 Двор Стефана Савича
 Двор Ивана Булавкина на Бобровице
 Двор Андрея Симберского(?)

Итого 13

Двори приездние монастырские

Двор мнастиря Киевского Печерского
 Двор мнастиря Катедре Черниговской
 Двор артилерийской(?) конюшни
 Двор монастыря Троецкого Черниговского
 Двор монастыря Елецкого Черниговского
 Двор монастыря девичого Черниговского

Итого 6

	Двори церковние	
Двор церкви Спасской соборной		
Двор церкви Николской		
Двор церкви Екатерининской		
Двор архиерейской церкви на Бобровице		
	Итого 4	
	Двори знатних рядових козаков	
Двор Корнея Дубовича(?)		
Двор козака Паливоды		
Двор Богдана Товстолеса		
	Итого 3	
	Двори поповские	
Двор отца Якова протопопе (// л. 16)		
Двор отца Григория Пятницкого		
Двор отца Иоана Савича Богоявленского		
Двор отца Василия Воздвиженского		
Двор отца Лариона викария Богоявленского		
Двор отца Иоана Воскресенского		
Двор отца Иоана викария Воздвиженского		
Двор отца Романа викария Стритенского		
Двор отца Петра [...]		
Двор попади Василиевой Николской		
Двор отца Иосифа викария Спасского		
Двор отца Ивана попа Бобровицкого		
Двор отца Стефана Екатерининского		
Двор отца Феодора Запковского		
Двор отца Исидора Владимирского		
Двор попа Плиховского		
Двор попа Столинского(?)		
Двор отца Иоана попа Городницкого		
Двор отца Терентия Вознесенского		
Двор отца Василия и Якова Застриженских		
Двор попа дворцового архиерейского		
	Итого 22	
	Доми дяковские	
Дом дьяка Николского		
	Итого 1	
	Доми поламарские	
Дом поламаря Спасского		
	Итого 1	
	Двори шинковие бунчуковых товарищей	
Шинк Андрея Борковского		
Шинк Мойсея Дмитриевича		
Шинк Семена Лизогуба		
Шинк Андрея Борковского (// л. 16 зв.)		
Шинк Семена Лизогуба		
Шинк Андрея Борковского		
Шинк Ивана Мокриевича		
	Итого 8	
	Двори шинковые значковых товарищей	
Шинк Ивана Булавки		
Шинк Тимофея Кушинского		
Шинк Ивана Силича		
	Итого 3	
	Двори шинковые сотенных козаков	
Шинк Павла Покосовского(?)		
Шинк Николая Гладкого		
Шинк Ивана Красковского		
Шинк Феодора Мороза		
	Итого 4	
	Двори шинковые монастырские	
Шинк монастыря Катедрального Черниговского		
Шинк монастыря Елецкого Черниговского		
Шинк другой монастыря Елецкого Черниговского		
Шинк монастыря Троецкого Черниговского		
	Итого 4	

	Двори шинковые мещанские	
Шинк писаря меского Стефана Роговского		
Шинк Степана Гриба		
Другий шинк Степана Гриба		
Шинк Левона поламаря		
Шинк Григория Енки		
Шинк Антона Ладонки		
Шинк Ивана Лопати (// л. 17)		
Шинк Стефана Роговского		
Шинк Федора Барнадима		
Шинк Омеляна Малашенка		
Шинк Кузми Комаровского		
		Итого 11
	Двори шинковые цеховские	
Шинк цеху кравецкого		
Шинк цеху резницкого		
Шинк цеху шевского		
Шинк цеху калачницкого		
		Итого 4
	Школи	
Школа Покровская		
Школа Спаская		
Школа Воскресенская		
Школа Николская		
Школа Воздвиженская		
Школа Екатеринская		
Школа Богоявленская		
Школа Стритенская		
		Итого 8
	Шпитали	
Шпитал Покровский		
Шпитал Стриженский		
Шпитал Николский		
Шпитал Воскресенский		
Шпитал Екатеринский		
		Итого 6 (// л. 17 зв.)
	Хутори при которих наемние люде живут	
Хутор Алексея Губаревского		
Хутор Семена Котляра		
Хутор Федора Базилевича		
Хутор Василия Медушевича		
Хутор монастыря Елецкого Черниговского		
Хутор Григория Енки		
Хутор монастыря Елецкого Черниговского		
Хутор Мойсея Дмитровича		
Хутор монастыря Елецкого Черниговского		
		Итого 9
	СОТНИ ПОЛКОВОЙ	
	ДЕРЕВНЯ КОТИ	
Хутор сотника слабинского Семена Михайловича		
Хутор Ивана Климовича		
Хутор Давида Забаровского		
		Итого 3
	СЕЛО МАСАНИ	
	Доми приездние владелческие	
Двор сотника городницкого Федора Молявки		
Двор Григория Петровича		
Двор Ивана Товстолеса		
Двор Ивана Булавки		
		Итого 4
	Доми поповские	
Дом отца Карпа Колодкевича		
		Итого 1

Школа 1

Хутори при которых наемные живут люди

Хутор монастыря девичего Черниговского

Хутор Анастасии Кравчихи (// л. 18)

Хутор Григория Енки

Хутор Павла Пошковского

Итого 5

СЕЛО ПОЛУБОТКИ

Дворы приездные владельческие

Двор Якова Полуботка

Двор сотника Любецкого Ивана Савича

Итого 2

Доми поповские

Дом отца Ивана Гилецкого

Итого 1

Школа 1

ДЕРЕВНЯ ПЕВЦЫ

Хутор отца Симеона Савича попа Богоявленского

НА ЕЛОЧЩИНЕ(?)

Хутор Семена Лизогуба

Итого 1

СЕЛО КОЛЧЕВКА

Дом отца Карпа Шевченка

Итого 1

Двор дяди Ивана Поповича

Итого 1

Двор поламари Павла Коваленка

Итого 1

Хутор Федора Поповича 1

ДЕРЕВНЯ ЛУКАШОВКА

Хутор Василя Трохимовича 1

СЕЛО КРАСНОЕ

Дом отца Афанасия Сущовского 1 (// л. 18 зв.)

Двор дяди Антипа Слесаря(?) 1

Двор поламара Грицка Оспи 1

СЕЛО ЯНОВКА

Дом отца Демяна Зкгурского 1

Дом попаде Настасии 1

Дом поламаре Гаврила Ткача 1

Школа 1

Двор шинковый Андрея Борковского 1

Хутор монастыря Троецкого 1

Итого в сотне Полковой

Дворов приездных – 47

Це[р]ковных – 4

Поповских – 28

Дяковских – 3

Поламарских – 3

Шинковых – 35

Школ – 11

Шпиталев – 6

Хуторов – 22 (// л. 19)

СОТНЯ РОЙСКАЯ

В СЕЛЕ РОИЩАХ

Дворы приездные

Двор значкового Павла Красовского 1

Дом попа отца Андрея Титовича 1

Дом дяковский 1

Двори шинковие	
Двор шинковий Мойсея Дмитровича 1	
Двор шинковий значкового Павла Красовского 1	
	Итого 2
Школа 1	
	В ДЕРЕВНЕ СЛОБОДЕ РОЙСКОЙ
Двор приездный бунчукового Мойсея Дмитровича 1	
	В ДЕРЕВНЕ ОСНЯКАХ
Двор приездный Иосифа Рашевского 1	
Шинк бунчукового Иосифа Рашевского 1	
	В СЕЛЕ СИБЕРЕЖИ
Двор приездный Марии Томариной удовствуюющей 1	
Дом попа Василия Кузмина 1	
Дом дяковский 1	
Дом паламарский 1	
Шинк попа Василия Кузмина 1	
Школа 1	
Шпитал 1	
	В СЕЛЕ РЕПКАХ
Двор полковника Черниговского приездный	
Двор значкового Григория Петренка приездный	
	Итого 2
Дом попа Ивана Стаховского 1 (// л. 19 зв.)	
	Двори шинковие
Шинк полковника Черниговского	
Шинк сотника ройского Якова Бакуринского	
Шинк значкового Иосифа Бакуринского	
	Итого 3
Школа 1	
Шпитал 1	
	В ДЕРЕВНЕ ДАНИЧАХ
Двор приездный Марии Тризничевой 1	
	В СЕЛЕ ЯРИЛОВИЧАХ
Двор приездный монастыря Троецкого Черниг: 1	
Домов поповских 2	
Шинк монастыря Троецкого Черниговского 1	
Школа 1	
Шпитал 1	
	В СЕЛЕ ХАЛЯВИНЕ
Дом попа отца Петра 1	
Дом поламарский 1	
Шинк полковничий 1	
Школа 1	
Шпитал 1	
	В СЕЛЕ ПЕТРУШИНЕ
Дом попа Сави 1	
Дом викария Василия 1	
Дом поламарский 1	
Школа 1	
Шпитал 1	
	В СЕЛЕ ЗВИНИЧЕВЕ
Дом попа Кирили 1	
Дом поламарский 1	
Школа 1 (// л. 20)	
	В СЕЛЕ ВЕЛИКОЙ ВЕСЕ
Дом попа Иова 1	
Дом поламарский 1	
Шинк значкового Ивана Янушкевича 1	
Школа 1	
Шпитал 1	

В СЕЛЕ ЦЕРКОВИЦАХ

Дом попа Стефана Опацкого 1
Школа 1

В СЕЛЕ БУЯНКАХ

Дом попа Василия 1
Дом Максима поламаря 1
Школа 1

В СЕЛЕ ГОЛУБИЧАХ

Дом попа Дмитрия Голецкого(?) 1

В ДЕРЕВНЕ ГРИБОВЕ

Шинк сотника ройского Якова Бакуринского 1

Хутори при которых наемные живут люди

Хутор сотника ройского Якова Бакуринского на Виру 1
Хутор значкового Семена Красовского на Глинянце
Хутор хоружого ройского Семена Шихуцкого на Чмиловце
Хутор Павла Наумова на Шеной(?)

Итого 4

Итого в сотне Ройской

Дворов приездных владельческих – 8
Поповских – 14
Дяковских – 8
Поламарских – 6
Шинковых – 11
Шпиталев – 11
Хуторов – 4
Школ – 10 (// л. 20 зв.)

СОТНЯ ГОРОДНИЦКАЯ

В МЕСТЕЧКУ ГОРОДНЕ

Доми приездные владельческие

Дом полковника Черниговского 1

Доми поповские

Дом попа Ивана Ходоровского
Дом попа Василия Абакумова
Дом попаде Хведорихи
Дома хотивлянского Или

Итого 5

Дворы шинковые разных владельцев

Шинк полковника Черниговского
Шинк Якова Полуботка
Шинк Демяна Бутовича
Шинк Самойли Холодовича
Шинков козака Корнея Дубовича два
Шинк Ивана Домонтовича
Шинков козака Тита Евдокименка два
Шинк козака Лаворченка
Шинк удовствующой Стаховичевой

Итого 12

Школа 1
Шпитал 1

В СЕЛЕ БУРОВЦЕ

Двор приездный Семена Лизогуба
Дом попа Павла Носовича(?)
Шинк Семена Лизогуба
Школа 1 (// л. 21)

В СЕЛЕ ВИХВОСТОВЕ

Дом отца наместника Петра Леснецкого(?) 1
Шинк Семена Лизогуба 1
Школа 1
Шпитал 1

В СЕЛЕ ИВАШКОВКЕ

Двор приездный монастыря Любецкого 1

Дом попа Григория 1
Дом попа Йосифа Решетника(?)
Шинк Семена Лизогуба 1
Школа 1
Шпитал 1

В СЕЛЕ БУРОВЦЕ

Двор приездний удовствуюющей Чернишовой 1
Дом поповский 1
Шинк Чернишовой 1
Школа 1
Шпитал 1

В СЕЛЕ ЖАБИЧАХ

Двор приездний Петровой Войцеховичевой 1
Дом поповский 1
Школа 1
Шпитал 1

В СЕЛЕ МОЦОНЦЕ

Двор приездний монастыря Елецкого Черниговского 1
Дом попа отца Ивана 1
Школа 1
Шпитал 1

В СЕЛЕ ЛЕМЕШОВЦЕ

Двор приездний монастыря Елецкого Черниговского 1
Дом поповский 1
Шинк того ж монастыря 1
Школа 1
Шпитал 1 (// л. 21 зв.)

В ХУТОРЕ ЗАМИСКОМ

Двор приездний Стефановой Тарнавской 1

В СЛОБОДЕ СМЯЧИ

Двор приездний Стефана Бутовича 1

В СЕЛЕ СМИЧИНЕ

Двор приездний Петровой Булавкиной 1
Дом отца Ивана Знойки 1
Шинк Андрея Борковского 1
Шинк Петровой Булавкиной 1
Шинк Павла Черевачи атамана 1
Школа 1
Шпитал 1

В ДЕРЕВНЕ ХОРОБРИЧАХ

Двор приездний Самойли Холодовича 1
Шинк того ж Холодовича 1

В СЕЛЕ КУЛИКОВЦЕ

Дом отца Стефана Носовича(?) 1
Шинк пана обозного енерального Якова Лизогуба 1
Школа 1
Шпитал 1

В СЕЛЕ ТУПИЧЕВЕ

Дом поповский 1
Шинк бунчукового Андрея Борковского 1
Школа 1
Шпитал 1

В СЕЛЕ ЛИСТВЕНЕ

Домов поповских 2
Шинков Андрея Борковского 2
Школ 2
Шпиталев 2 (// л. 22)

В СЕЛЕ ДУБРОВНОМ

Дом поповский 1
Шинки
Шинк Петра Войцеховича 1

Шинков Василия Войцеховича 2
 Школа 1
 Шпитал 1
 В СЕЛЕ ХРИПОВЦЕ

Дом поповский 1
 Школа 1
 В СЕЛЕ СЕНКОВЦЕ

Дом поповский 1
 Дом дяковский 1
 В СЕЛЕ СОЛОНОВЦЕ

Дом поповский 1
 Школа 1
 Шпитал 1
 В СЕЛЕ АНДРЕЕВЦЕ

Дом поповский 1
 Шинк Андрея Стаховича 1
 Школа 1
 Шпитал 1
 В СЕЛЕ ХОТИВЛЕ

Дом поповский 1
 Дом дяковский 1
 В СЕЛЕ ВАГАНИЧАХ

Домов поповских 2
 Шинк бунчукового Семена Лизогуба 1
 Школа 1
 Шпитал 1 (// л. 22 зв.)
 В СЕЛЕ ДРОЗДОВИЦЕ

Дом поповский 1
 Шинк Семена Лизогуба 1
 Школа 1
 В СЕЛЕ ВЛАДИМЕРЦЕ

Дом поповский 1
 Шинк бунчукового Семена Лизогуба 1
 Школа 1
 В СЕЛЕ ЛОВИНЕ

Дом поповский 1
 Школа 1
 В СЕЛЕ АЛЕКСАНДРОВЦЕ

Дом поповский 1
 Школа 1
 В ДЕРЕВНЕ ПЕКАРОВЦЕ

Шинк бунчукового Семена Лизогуба 1
 В ДЕРЕВНЕ ПЕРЕПИСЕ

Шинк бунчукового Андрея Стаховича 1
 В ДЕРЕВНЕ КУСЕЯХ(?)

Шинк бунчукового Григория Стаховича 1
 В ДЕРЕВНЕ ИЛМОВКИ

Шинк бунчукового Семена Лизогуба 1
 Итого в сотне Городницкой

Дворов приездних – 11
 Поповских – 29
 Шинков – 34
 Дяковских – 2
 Школ – 22
 Шпиталев – 16 (// л. 23)

СОТНЯ БЕРЕЗИНСКАЯ

В ГОРОДЕ БЕРЕЗНОМ

Двори приездние разних владельцов

Двор бунчукового Михайла Скоропадского

Двор бунчукового Ивана Мокриевича
Двор бунчукового Ивана Мокриевича
Двор бунчукового Ивана Скоропадского
Двор бунчукового Михаила Скоропадского
Двор сотника столинского Ивана Бобира
Двор значкового Ивана Княжницкого
Двор удовствующой Антоновички
Двор монастыря Домницкого
Двор монастыря девичого Черниговского
Двор старости Скоропадских Ивана Шпилки

Итого 12

Доми поповские

Дом наместника отца Василия Сокурского(?)
Дом отца Андрея Вознесенского
Дом отца Андрея Благовещенского
Дом отца Василия Сечевицы
Дом отца Иосифа Успенского
Дом отца Матфея Успенского
Дом отца Феодора Соколовского
Дом отца Михаила Страховского
Дом отца Ивана диякона Покровского
Дом отца Павла Успенского
Дом отца Афанасия диякона
Дом отца Иосифа Благовещенского
Дом отца Иосифа Соколовского
Дом Елени попаде Успенской
Дом отца Матвея Петропавловского (// л. 23 зв.)
Дом отца Филимона
Дом другой отца наместника Березинского

Итого 17

Дворы шинковые разных владельцев

Шинк Антоновичев
Шинк Артема Михненко
Шинк хоружого Березинского
Шинк Ивана Чумака(?)
Шинк Речицкого
Шинк Иванихи
Шинк асаули сотенного
Шинк козачий сотенный

Итого 8

Мещанских шинковых дворов

Шинк Ивана Мороза
Шинк Ивана Соляника
Шинк Ивана Мороза
Шинк Евхима Каранди
Шинк Максима Андрешка(?)
Шинк Якова Котика(?)
Шинков Чумаковых два
Шинк Кондрата Коренка(?)
Шинк Ивана Мороза
Шинк Ивана Мороза
Цехових дворов шинковых 5

Итого 15

Школы

Школа Покровская
Школа Успенская
Школа Богоявленская
Школа Вознесенская
Школа Петропавловская

Итого 5

Дом дьяка Покровского 1 (// л. 24)

Доми паламарские

Дом поламара Грицка Сиктенка(?) Вознесенского

Дом поламара Благовищенского Кондрата Дом поламара Петропавловского Михайли Пилипенка	Итого 3
Шпитале Шпитал Покровский Шпитал Богоявленский Шпитал Успенский Шпитал Вознесенский Шпитал Петропавловский	Итого 5
В СЕЛЕ ЛОКНИСТОМ	
Домы приездные владельческие	
Дом бунчукового Михайли Скоропадского Двор приездный чернечий	Итого 2
Дом поповский 1 Шинк бунчукового Михайли Скоропадского Школа 1 Шпитал 1	
В СЕЛЕ ГОРОДИЩИ	
Дом попа Николского Дом попа Михайловского	Итого 2
Двори шинковые	
Шинк обозного енерального пана Якова Лизогуба Шинк бунчукового Андрея Борковского Шинк сотника березинского Шинк Остема(?) Михненка Шинк монастыря Андроницкого	Итого 5 (// л. 24 зв.)
Дом дяковский 1 Дом Семена поламара Николского Дом Тимоха поламара Михайловского	Итого 2
Школа Михаловская Школа Николская	Итого 2
Шпиталев 2	
В ДЕРЕВНЕ ДУРНЯХ	
Шинк монастыря Домницкого 1	
Итого в сотне Березинской	
Дворов приездных – 14 Домов поповских – 20 Шинков – 30 Домов дяковских – 2 Поламарских – 5 Школ – 8 Шпиталев – 8 (// л. 25)	
СОТНЯ СТОЛИНСКАЯ	
В СЕЛЕ СТОЛНОМ	
Двори приездные	
Двор сотника столинского Ивана Бобира Двор Параскевии удовствуюющей столинской сотнице	Итого 2
Доми поповские	
Дом попа Покровского Дом попа Воздвиженского Дом отца Григория диякона Дом Улияны попаде удовствуюющей	Итого 4
Шинковие двори	
Шинк сотника столинского Ивана Бобира	

Шинк монастыря Андроницкого		
Шинк удивляющей сотнички столинской		
		Итого 3
Школа Покровская		
Школа Воздвиженская		
		Итого 2
Шпитал 1		
	В СЕЛЕ БЛИСТОВЕ	
Дом поповский 1		
Шинк удивляющей сотнички столинской 1		
Школа 1		
Шпитал 1		
	В СЕЛЕ БУРКОВЦЕ	
Дом поповский 1		
Шинк бунчукового Андрея Борковского 1		
Школа 1		
Шпитал 1 (// л. 25 зв.)		
	Итого в сотни Столинской	
Дворов приездных – 2		
Поповских домов – 2		
Шинковых дворов – 5		
Школ – 4		
Шпиталев – 3 (// л. 26)		
	СОТНЯ МЕНСКАЯ	
	В ГОРОДЕ МЕНЕ	
	Двори приездные разных владельцев	
Двор сотника менского Сахновского		
Двор приездный монастыря Максаковского		
Двор монастыря Катедрі Черниговской		
Двор отца Любарского		
		Итого 4
	Доми поповские	
Дом отца Исидора Кузминского наместника		
Дом отца Андрея Леонтиева		
Дом отца Алексея Василиева		
Дом отца Павла Любарского		
Дом отца Василия Василиевича		
Дом дяконихи Евгении		
		Итого 6
	Шинковые двори	
Шинк обозного полкового Черниговского		
Шинк сотника менского		
Шинк Петра Сахновского		
Шинк Григория Кузминского		
Шинк Василя Павловича		
Шинк цеху Шевского		
Шинк отца наместника менского		
Шинк отца Любарского		
Шинк Василя Павловича		
Шинк цеху кравецкого		
Шинк Сахновского обозного полкового		
Шинк отца наместника менского		
Шинк цеховий ковалский (// л. 26 зв.)		
Шинк отца наместника менского		
Шинк бунчукового Андрея Стаховича		
		Итого 16
	Доми поламарские	
Дом Федора Литвиненка		
Дом Федора Якубенка		
		Итого 2
	Школи	
Школа Пречиска		

Школа Михаловская
Школа Покровская

Итого 3

Шпитале

Шпитал Пречиский
Шпитал Михаловский
Шпитал Покровский

Итого 3

В СЕЛЕ ЖИГОВЦЕ(?)

Двор приездный ченцов Макошинских 1
Дом поповский 1
Шинк сотника менского Сахновского 1
Дом дяковский 1
Дом поламарский 1
Школа 1
Шпитал 1

В СЕЛЕ ДАНИЛОВЦЕ

Двор приездный сотника березинского 1
Дом отца Хведора Лаврентева
Дом Алексея Поповича

Итого 2 (// л. 27)

Шинки

Шинк сотника столинского Ивана Бобира
Шинк бунчукового Гната Лисенка

Итого 2

Дом паламарский 1
Школа 1
Шпитал 1

В СЕЛЕ УШНЕ

Двор приездный архиерея Черниговского 1
Дом поповский 1
Шинк чернечий 1
Дом поламарский 1
Школа 1
Шпитал 1

В ДЕРЕВНЕ МАКСАКАХ

Двор приездный ченцов Максаковских 1

В СЕЛЕ КУКОВИЧАХ

Двор приездный асаули енерального пана Федора Лисенка 1
Дом поповский 1
Шинк намесника менского 1
Дом поламарский 1
Школа 1
Шпитал 1

В СЕЛЕ МАКОШИНЕ

Двор приездный чернечий 1

Доми поповские

Дом отца Исидора Хрестинского
Дом отца Конона попа черничого

Итого 2

Двори шинковые

Шинков обозного полкового 2
Шинк чернечий Макошинский 1 (// л. 27 зв.)
Шинк церковный
Шинк черниц Макошинских

Итого 5

Дом дяковский 1
Дом поламарский 1
Школа 1
Шпитал 1

В СЕЛЕ ДЯГОВЕ

Двор приездный асаули енерального пана Лисенка 1
Доми поповские

Дом попа отца Райновкого
Дом попа отца Василия Василиевича

Итого 2

Шинк пана асаули енерального 1
Дом поламарский 1
Школа 1
Шпитал 1

В СЕЛЕ ОСМАКАХ

Дом поповский 1
Школа 1
Шпитал 1

В СЕЛЕ БАБЕ

Дом поповский 1

Шинки

Шинк атаманский
Шинк Велентиев
Шинк Грицка Сидоренка
Шинк Олшанского

Итого 4

Дом дяковский 1
Дом поламарский 1
Школа 1
Шпитал 1 (// л. 28)

В СЛОБОДЕ ТЮТЮННЫНА(?)

Двор приездный ченцов Макошинских 1
Дом поповский 1
Шинк чернечий 1
Дом поламарский 1
Школа 1

В СЕЛЕ ДОМАШЛИНЕ

Дом поповский 1
Школа 1

В СЕЛЕ ВЕЛИЧКОВЦЕ

Дом поповский 1
Шинк обозного полкового 1
Дом поламарский 1
Школа 1
Шпитал 1

Хутори в которих наемних люде

Хутор катедри Черниговской
Хутор ченцов Макошинских
Хцур удовствующей Чернишовой
Хутор козака Илченка

Итого 4

Итого в сотне Менской

Поповских домов – 20
Шинков – 31
Домов дяковских – 2
Поламарских – 9
Школ – 13
Шпиталев – 14
Хуторов – 4 (// л. 28 зв.)

**СОТНЯ СИНЯВСКАЯ
В МЕСТЕЧКУ СИНЯВЦЕ**
Доми поповские

Дом попа Покровского
Дом попа Троецкого

Итого 2

Двори шинковие

Шинк цеховий
Шинк попа Покровского
Шинк хоружого сотенного синявского

Шинк сотника синяевского Андрея Полянского(?)	
Шинк козака Кучиновского	
Шинк значкового товарища	
	Итого 6
Школа Покровская	
Школа Троецкая	
	Итого 2
Шпитал Троецкий	
Шпитал Покровский	
	Итого 2
В СЕЛЕ ВОЛОСКОВЦАХ	
Дом попа отца Андрея	
Дом попа отца Григория	
	Итого 2
Шинки	
Шинк полковника Черниговского	
Шинк бунчукового Борковского	
Шинк значкового Княжницкого	
	Итого 3
Дом дяковский 1	
Дом поламарский 1	
Школа 1	
Шпитал 1 (// л. 29)	
В СЕЛЕ НИЗКОВЦЕ	
Дом поповский 1	
Школа 1	
Шпитал 1	
В СЕЛЕ НОСОВИХ МЛИНАХ	
Дом поповский 1	
Школа 1	
Шпитал 1	
Хутори при которых живут наемные	
Хутор значкового Ивана Княжницкого	
Хутор значкового Федора Посудевского	
	Итого 2
Итого в сотне Синяевской	
Домов поповских – 6	
Шинков – 9	
Дом дяковский – 1	
Поламарский дом – 1	
Школ – 5	
Шпиталев – 5	
Хуторов – 2 (// л. 29 зв.)	
СОТНЯ СОСНИЦКАЯ	
В ГОРОДЕ СОСНИЦЕ	
Двори приездные разных чинов	
Двор приездный паней Ломиковских	
Двор приездный бунчукового Дорошенка	
Двор бунчуковых Савичов	
Двор сотника волинского Карпа Леневица	
Двор приездный монстиря Максаковского	
Двор монастыря Макошинского	
Двор хоружого сотне волинской	
Двор хоружого сотне сосницкой	
	Итого 8
Доми поповские	
Дом попа Пречиского отца Федора	
Дом попа Троецкого Фоми	
Дом попа Загребелского	
Дом попа Воскресенского	
Дом попаде удови	
Дом церкви Воскресенской	

Дом попа отца Екима
Дом попа отца Хведора Кудинского
Дом попа отца Симеона Покровского
Дом попа Федора Воскресенского

Итого 10

Дворы шинковие

Шинк князя Шаховского
Шинк церкви Троецкой
Шинк церкви Пречиской (// л. 30)
Шинк цеху кравецкого
Шинк церкви Вознесенской
Шинк церкви Покровской
Шинк цеху шевского
Шинк цеху ткацкого
Шинк войта сосницкого
Шинков два сотник сосницкого
Шинков значкового Сербиновича(?) два
Шинк бунчукового Савича
Шинк бунчукового Владимира Полунецкого
Шинк пани Ламиковской
Шинк сотника ичанского Стороженка(?)
Шинк бунчукового Василия Дорошенка
Шинк ратуши сосницкой
Шинк попа Преческого
Шинк значкового Башкерца(?)
Шинк попа Троецкого
Шинк Рувимовского монастыря
Шинков Омеляна Зосинянка(?) два
Шинк значкового Кричевского
Шинк бунчукового Сергеенка

Итого 27

Доми поламарские

Дом поламара Причиского
Дом поламара Троецкого
Дом поламара Рождесенского

Итого 3

Школы

Школа Пречиская
Школа Троецкая
Школа Воздвиженская
Школа Вознесенская
Школа Покровская

Итого 5 (// л. 30 зв.)

Шпитале

Шпитал Пречиский
Шпитал Троецкий
Шпитал Вознесенский
Шпитал Покровский

Итого 4

В СЕЛЕ СПАСКОМ

Дворы приездные

Двор чернечий Лаври Новгородской
Двор бунчукового Кирилы Троцкого(?)

Итого 2

Дом поповский 1
Школа 1
Шпитал 1

В СЕЛЕ ЗМЕТНЕВЕ

Двор приездный бунчукового Ивана Обидовского 1
Домов поповских два 2
Дом подьячего 1
Школа 1
Шпитал 1

В СЕЛЕ МАЛОМ УСТЕ

Двор приездный монастыря Рувимовского 1
Дом поповский 1
Дом паламарский 1
Школа 1

В ДЕРЕВНЕ РУДЦЕ

Двор приездный бунчуковых Савичов
Шинк бунчуковых Савичов (// л. 31)

В ДЕРЕВНЕ ГУТИЩИ

Двор приездный монастыря Макошинского 1

В СЕЛЕ ЛАВАХЕ

Двор приездный паней Ламиковских 1
Дом поповский 1

Шинковые двори

Шинк паней Ламиковских 1
Шинк Иосифа Мерного 1
Шинк отамана лавского
Шинк поповский 1

Итого 4

Школа 1
Шпитал 1

В СЕЛЕ КУПЧИЧАХ

Дом поповский 1
Школа 1
Шпитал 1

В СЕЛЕ КОНЯТИНЕ

Домов поповских два 2
Школа 1
Шпитал 1

В СЕЛЕ ВЕЛИКОМ УСТЕ

Дом поповский 1
Шинки
Шинк управителя батуринаского 1
Шинк поповский 1
Дом паламарский 1
Школа 1

В СЕЛЕ КУДРОВЦЕ

Дом поповский 1 (// л. 31 зв.)
Шинк бунчуковых Савичов 1
Школа 1
Шпитал 1

В СЕЛЕ КИСЕЕВЦЕ(?)

Дом поповский 1
Шинк бунчукового Марковича
Шинк сотника сосницкого

Итого 2

Школа 1
Шпитал 1

Хутори при которих живут наемние люде

Хутор сотника сосницкого
Хутор удовствующей Оболонской у Малом Усте
Хутор бунчукового Марковича на Голодомировце(?)

Итого 3

Итого в сотне Сосницкой

Дворов приездных разных владелцов – 14
Поповских домов – 19
Шинков – 37
Дяковских домов – 2
Паламарских домов – 5
Школ – 14
Шпиталей – 10
Хуторов – 3 (// л. 32)

СОТНЯ ВОЛИНСКАЯ

В СЕЛЕ ВОЛИНЦЕ

Доми поповские

Дом попа отца Иосифа Михаловского 1

Дом попа отца Тимофея Прутивного(?) 1

Шинки

Шинк Макаренко

Шинк Стеценко

Шинк сотника волинского Леневица

Шинк Боголебов

Шинк поповский

Шинк Малашов

Шинк писарский

Итого 7

Домов поповских 2

Школа 1

Шпитал 1

В СЕЛЕ ОЛШАНОМ

Дом поповский 1

Шинки

Шинк сотника волинского Леневица

Шинк попа отца Василия

Шинков Редчиних два

Шинк Селивонов

Шинк Павловского

Итого 6

Дом поламарский 1

Школа 1

Шпитал 1

В ДЕРЕВНЕ ЛУБЕНЦЕ

Двор приездный бунчукового Василия Дорошенка (// л. 32 зв.)

Шинк того ж Дорошенка 1

В СЕЛЕ САВИНКАХ

Двор приездный удовствующей Полуботковой 1

Дом поповский 1

Шинк Полуботковой 1

Дом поламарский 1

Школа 1

В СЕЛЕ КОЗЛЯНИЧАХ

Двори приездные

Двор бунчукового Василия Дорошенка

Двор значкового волинского

Итого 2

Поповских домов 2

Шинки

Шинк сотника волинского Леневица 1

Шинк поповский 1

Дом поламарский 1

Школ 2

В СЕЛЕ ЧОРНОТИЧАХ

Двор приездный значкового Познанского(?) 1

Поповских домов 2

Шинки

Шинк сотника волинского Леневица

Шинк значкового Демидовского

Шинк хоружого сотенного волинского

Школа 1

Шпитал 1 (// л. 33)

Итого в сотне Волинской

Дворов приездных разных владельцев – 3

Домов поповских – 8

Шинков – 20
Домов дяковских – 2
Домов поламарских – 3
Школ – 6
Шпиталев – 3

**СОТНЯ СЕДНЕВСКАЯ
В ГОРОДЕ СЕДНЕВЕ**

Дворы приездных разных владельцов

Двор бунчукового Демяна Бутовича
Двор Андрея Стаховича
Двор бунчукового Андрея Бурковского
Двор сотника седневского Ивана Рымши
Двор значкового Стефана Леонтовича
Двор значкового Ивана Домонтовича
Двор козака городничьего Корнылыя Дубовика
Дворы поповские
Двор приездный наместника Петра Лежнецкого
Двор попа Лиственского Федора Заславского (// л. 33 зв.)
Доми поповские

Дом Григория Горевского
Дом попа Ивана Николского
Дом попа Иерофия Строчкого Покровского
Домы шинковые

Шинк Андрея Бурковского
Шинк Андрея Стаховича
Шинк Демяна Бутовича
Шинк сотника седневского Ивана Рымши
Шинк Ивана Домонтовича
Шинк Стефана Леонтовича
Шинк Петра Войцеховича
Шинк Ивана Славатинского
Шинк казацкий

Школы

Школа Пречиская
Школа Юриевская
Школа Николская
Школа Воскресенская
Школа Покровская

Шпытали

Шпитал Пречистый
Шпитал Юриевский (// л. 34)

В СЕЛЕ МАКЫШЫНЕ

Дом попа Кирилы Тарасевича
Шинк полковника Черниговского
Шинк Андрея Борковского

В СЕЛЕ ДИРЧИНЕ

Двор приездный полковника Черниговского
Двор атамана березенского Михненка
Дом попа Мойсея Назариева
Шинк полковника Черниговского
Шинк казака Назара Марченка
Школа

В СЕЛЕ СМЯЧЕ

Дом попа Филимона Пероцкого
Шинк Степана Леонтовича
Школа

В СЕЛЕ СТАРОЙ РУДНЕ

Двор приездный Ивана Булавки
Дом попа Нестора(?) Пречиского
Дом удивляющей погоне Евфросинии
Шинк Ивана Булавки

Школа
Шпитал

В ПЕТРОВОЙ СЛОБОДЕ

Двор Василия Каневского
Шинк Каневского

В СЕЛЕ ХОТУНЫЧАХ

Двор судьи полкового Каневского
Дом попа Василия Новецкого (// л. 34 зв)
Шинк судьи полкового Каневского
Школа
Шпитал

В ДЕРЕВНЕ КАМЦЕ

Двор приездный Петровой Войцеховичевой
Шинк Ивана Домонтовича

В НОВЫХ БОРОВИЧАХ

Двор приездный панов Полуботков
Двор другой панов Полуботков
Дом диякона Симеона Пречистыго(?)
Шинк панов Полуботков
Школа
Шпитал

В СЕЛЕ ЖОВЕДЕ

Дом попа Григория Бистревского
Шинк пана Войцеховича

В СЛОБОДЕ ЗАГРЕБЕЛНОЙ

Двор приездный пана Семена Лизогуба

В ДЕРЕВНЕ ЧОРНЫШЕ

Шинк Андрея Бурковского

В СЕЛЕ КЛОЧКОВЕ

Дом попа Медневича
Шинк Андрея Бурковского
Школа
Шпитал

В ДЕРЕВНЕ КОБЕЛЯНЦЕ

Двор Ивана Булавкина

В СЕЛЕ БОРОМЫКАХ

Двор Демяна Бутовича
Дом попа Григория Годневского (// л. 35)
Шинк Демяна Бутовича
Школа

В СЕЛЕ БЕГАЧЕ

Дворец пана обозного енерального
Дом попа Владимира Панкевича
Шинк пана обозного енерального
Школа
Шпитал

В СЕЛЕ КУЧИНОВЦЕ

Двор монастыря Троецкого Черниговского
Дом попа Ивана Семеновича
Школа
Шпитал

В СЕЛЕ НОВЫХ МЛЫНАХ

Двор приездный Полуботков
Двор Семена Лизогуба
Двор Андрея Лизогуба
Дом попа Анастасии удовствующей
Двор пана обозного енерального [...]
Хутор пана обозного енерального
Дом попа Якова Петропавловского
Школа
Шпитал

Итого в сотне Седневской

Дворов разных владельцев – 23

Домов поповских – 18
Шинков – 24
Школ – 15
Шпиталев – 9 (// л. 35 зв.)

СОТНЕ ПОНУРНЫЦКОЙ

Двори разних владелцов приездние

Двор приездний Константинова
Двор Кирилы Боровского
Двор Якова Довбешки
Двор Свицерского
Двор монастыря Рыхловского

Домы поповские

Дом попа Федора Долянского(?)
Дом попа Ивана Семеновича
Дом Белобора

Домы шинковые

Шинковый дом Его Височества
Шинковый другой дом

Школы

Школа Пречистая 1
Школа Михайловская 2

Шпитали

Шпитал Пречистий 1
Шпитал Михайловский 2

В СЕЛЕ ВЕРБЕ

Дом попа Андрея Иллеча
Школа 3
Шпитал 3

В ДЕРЕВНЕ ОСМАКАХ

Двор монастыря Рихловского

В СЕЛЕ ШАБАЛТАСОВЦЕ

Дом попа Арефтевича(?) (// л. 36)
Двор церковный Пречиский
Школа 4

В СЕЛЕ ОВДЕЕВЦЕ

Двор Михайли Скоропадского
Дом попа Довгалевского
Шинк Скоропадского
Шинк другой Скоропадского
Школа 5
Шпитал 4

В СЕЛЕ ХОВМАХ

Двор Андрея Борковского
Дом попа Герасима Уласевича
Шинк Бурковского
Школа 6
Шпитал 5

В СЕЛЕ ХЛОПЯНИКАХ

Дом попа Дмитрия Бистринского(?)
Школа 7

В СЕЛЕ ЖУКЛЕ

Двор ясневелможного пана
Дом попа Илии Семеновича
Шинк ясневелможного пана
Школа 8

В СЕЛЕ КАЗИЛОВЦЕ

Дом попа Ивана Николаевича
Двор шинковый Бурковского (// л. 36 зв.)
Двор шинковый Бурковского
Дом паламаря Сердюка
Школа 9
Шпитал 6

В МЕСТЕЧКУ ОРЛОВКЕ

Двор приездний Бурковского
Дом попа Яковлева

Дом попа Василиевича
Шинк Бурковского
Шинк другой Бурковского
Школа 10
Шпитал 7

В СЕЛЕ БУДЬЩЕ

Двор приездный монастыря Рихловского
Дом попа Ивана Семеновича
Шинк монастырский
Школа 11
Шпитал 8

В СЕЛЕ КРИСКИ

Двор приездный Марковича
Двор Тополницкого
Дом попа Ярошевича
Шинк Марковича
Школа 12

В СЕЛЕ ПОКОШЫЧАХ

Дом попа Максимовича
Шинк Доленского
Школа 13 (// л. 37)

В СЕЛЕ ПСАРОВЦЕ

Двор ясневелможного пана
Дом Стефана Василиевича
Школа 14

В СЕЛЕ РАДИЧЕВЕ

Двор Лаври Киевопечерской
Дом попа Василия Скачевского(?)
Школа 15
Шпитал 9

В СЕЛЕ РОЗЛЕТАХ

Дом попа Григориевича
Дом диякона Федоровича
Школа 16
Шпитал 10

В СЕЛЕ ГОРОДЫЩИ

Дом попа Ивана Омелянович
Шинк Поуботков
Школа 17
Шпитал 11

В СЕЛЕ ОБОЛОННЕ

Двор приездный Полуботков
Дом попа Зеновья
Дом Стефана Свидерского
Школа Причиская 18
Школа Кузми и Демиана 19
Шпитал Пречиский 12 (// л. 38)

СОТНЯ ЛЮБЕЦКАЯ

Реестр приездных владельческих старшинских и бунчукового товариства дворов, також поповских, дяковских, поламарских, шинковых, школ, шпиталев и футоров

В МЕСТЕЧКЕ ЛЮБЕЧ

Двори приезжие разных владельцов

Двор приезжий бунчуковых товаришей панов Полуботков
Двор приезжий бунчукового товарища Ивана Мокриевича
Двор приезжий значкого товарища Якова Иллича
Двор приезжий асаули полкового [...] [...]
Двор приезжий бунчукового товарища Владимира Полуецкого

В том же местечку поповских дворов

Двор попа любецкого пятницкого Козми Горбина
Двор нежилий того ж попа пятницкого Горбина
Двор попа любецкого пречистского Самоли Гаврилова
Двор попа пречистенского векария Ивана Ерофеева
Двор попа любецкого покровского Якова Иванова
Двор попа любецкого троецкого Ивана Малавца(?)
Двор пречиского Гаврилы [...]

В том же местечку дяковских дворов

Двор дяка троецкого Михайли Дмитрова
Двор пречистенский дяка Ивана Ерофеева (// л. 38 зв.)
В том же местечку паламарских дворов
Двор паламаря пятницкого Ивана Спишитова(?)
В том же местечку корчми
Корчма бунчуковых товаришей Полуботков
Корчма пана сотника любецкого Ивана Савича
Корчма бунчукового товариша Владимира Полуницкого
Корчма бунчуковых товаришей Полуботков
Корчма мешинани любецкого Трофима Бубелника
Корчма мешанки любецкой Анастасии Безпалчой
Корчма мешанина любецкого Трофима Бубелника
Корчма мешанина любецкого Стефана Мартынова
Корчма бунчуковых товаришей Полуботков
В том же местечку школы

Школа покровская 1
Школа пятницкая 2
В том же местечку шпитали
Шпитал покровский 1
Шпитал троецкий 1
Шпитал пятницкий 1
В том же местечку футоры
Футор монастыря любецкого
Футор мешанки любецкой Анастасии Безпалчой
Футор попа любецкого Гаврилы Иосифова (// л. 39)

СЕЛА ЗЛЕЕВ

Дом попа Григория Елисеева
В том же селе
Двор дяка Ивана Копиченка
Двор паламаря Якова Каленикова
В том же селе
Шпитал 4
В том же селе
Корчма сотника любецкого пана Ивана Савича

В СЕЛЕ КРОТИНЕ(?)

Двор попа Иосифа Широинова(?)

В ДЕРЕВНЕ КУВЕЧИЧАХ

Двор приездний бунчукового товариша Андрея Полуботка

В СЕЛЕ ДОВЖИКЕ

Двор приездний бунчуковых товаришей Полуботков
В том же селе
Двор попа того ж села Карпа [...]
В том же селе
Школа 3
В том же селе
Шпитал 5

В ДЕРЕВНЕ СЕМАКАХ

Двор приездний бунчукового товариша Ивана Лизогуба (// л. 39 зв.)

В ДЕРЕВНЕ ШУМАНАХ

Двор приездний бунчукового товариша Владимира Полуницкого

В СЕЛЕ МНЕВЕ

Двор попа Якова Бутовича
В том же селе
Двор Паламара Мойсея Корноушенка
В том же селе
Корчма монастыря Киево Печерского

ДЕРЕВНЯ ГУБИЧИ

Двор приездний бунчуковых товаришей Полуботков

СЕЛО ПЛИОХОВ

Дом попа пліоховського Івана Журавського
В том же селі
Карчма пана Якова Лизогуба обозного снерального
Карчма значкового товариша Федора Посудевського
В том же селі

Школа 4

СЕЛО ШИБИРИНОВКА

Двор попа шибиринового Івана Іванова (// л. 40)
В том же селі

Школа 5

В ДЕРЕВНЕ ОСНЯКАХ

Двор приездный сотне любецкой бывшой писарки Марии Красковской

В СЕЛЕ КОЗЛЕ

Двори поповские

Двор попа козлянского Иоанникия Тимофеева
Двор попа козлянского ж Григория Терещенко
Дворец монастыря кафедрального черниговского
В том же селі

Школа 6

В том же селі

Корчма монастыря катедрі черниговской

СЕЛО РЕДКОВКА

Двор попа редковского Павловского(?)
В том же селі

Двор паламаря Василя Захарева
В том же селі

Двор шинковый Полуботков

СЕЛО ПЕТРУШИ

Двор попа петрушинского Михайла Левоненка (// л. 40 зв.)
Двор монастыря троецкого черниговского
В том же селі

Школа 7

В том же селі

Шпитал 6

НА ВРОЧИЦИ ЗМЕЯХ

Футор попа пятницкого любецкого Горбина

СЕЛО ПАКУЛЕ

Двор попа пакулского Или Рабенка
Дворец монастыря Киево Печерского
В том же селі

Двор паламарский Григориева
В том же селі

Корчма монастыря Киево Печерского

ДЕРЕВНЯ КОВПИТА

Дворец монастыря Киево Печерского

СЕЛО МНЕВ

Двор попа Якова Бутовича
В том же селі

Двор паламаря Івана Корноушенка (// л. 41)
В том же селі

Двор шинковый монастыря Печерского
В том же селі

Школа 8

СЕЛО НАВОЗ

Двор попа Кондрата Іванова
Двор приезжий монастыря Печерского
В том же селі

Двор дьяка Якова Поповича
В том же селі

Двор Паламара Андрея Шевцы

В том же селе
Корчма монастыря Киево-Печерского

СЕЛО КОРХУВКА
Двор попа корховского Ев[...] Черневича
Дворец монастыря Киево Печерского

В том же селе
Двор дьяка Романа Поповича

В том же селе
Двор Лукьяна Паламара (// л. 41 зв.)

В том же селе
Двор шинковый монастыря Киево Печерского

В том же селе
Школа 9

В ДЕРЕВНЕ ВЕДИЛКАХ
Дворец преезжий монастыря Киево Печерского

НА УРОЧИЩИ ЧИСТЫХ ЛУГАХ
Футор попа Любецкого церкви Рождества богородици Гавриила(?) Ерофеева (// л. 42)

СОТНЯ БЕЛОУСКАЯ
СЕЛО ЕВТУХОВ БЕЛОУС

Двор приездный Николая Гладкого
Двор отца Прокопия Михаловича
Двор попа отца Ивана Касатинского
Дом дьяка Василя [...]
Двор попа отца Стася(?) Прокопиева

В СЕЛЕ СТАРОМ БЕЛОУСЕ
Дом приездный Ивана Силича
Дом козака Омеляна Кравца
Дом приездный войта черниговского Титова
Дом мещанина черниговского Ивана [...]
Дом попа отца Ивана Анбарского

В СЕЛЕ ЖОВИНКАХ
Дом приездный бившой судиной черниговской Каневской

В СЕЛЕ ЛИСТВЕНЕ
Дом приездный пана обозного енерального Якова Лизогуба
Дом попа отца Андрея
Дом дьяка Кондрата Андреева
Дом паламаря Андрея
Дом шинковый пана обозного енерального

В СЕЛЕ СУЛИЧОВЦЕ
Дом попа отца Григория Григориева
Школа 1
Шпитал 1 (// л. 42 зв.)

В СЕЛЕ ГУЧИН
Дом попа отца Василя Кенчевского(?)
Дом удовствуюющей по суде(?) Уляны
Школа 2

В СЕЛЕ РОГОЩИ
Дом попа отца Андрея Семеновича
Школа 3

В СЕЛЕ ХМЕЛНИЦЕ
Дом попа отца Андрея [...]
Дом дьяка Ивана Макаренка
Дом Паламара Захара Четушенка(?)

В СЕЛЕ ЮРЕВЦЕ
Дом попа отца Василя Енки
Дом дьяка Василя Свиричевского(?)
Дом паламаря Григория [...]

В СЕЛЕ МОХНАТИНЕ
Дом попа отца Спиридона Василюва

Двор шинковий монастиря девичого черниговського
Школа 4
Шпитал 2

В СЕЛЕ ЖУКОТКАХ

Дом попа отца Романа Ильина(?)
Школа 5
Шпитал 3

В СЕЛЕ БОБРОВИЦЕ

Дом попа отца Ивана Чмелевского(?)
Дом шинковый удивляющей Борковской
Школа 6
Шпитал 4 (// л. 43)

В ДЕРЕВНЕ ЯЦОВИ

Шинк удивляющей Борковской
Дом попа отца Стефана Кириевича(?)
Дом попа отца Ивана Хурцевича
Дом дьяка Игната Иовенка
Дом поламара Ивана Афтанасеева
Шинк удивляющей Борковской
Школа 7

В СЕЛЕ РУДКИ

Дом приездный монастиря девичого черниговського
Дом попа отца Никифора Вишгородского
Дом попа отца Алексея Савелева
Дом дьяка Антона Бойки
Дом поламара Антона Андреева
Шинк монастиря девичого черниговського (// л. 43 зв.)

СОТНЯ КИСЕЛЮВСКАЯ

В СЕЛЕ КИСЕЛЮВЦЕ

Дом попа отца Ивана Дунинова
Школа
Шпитал

В СЕЛЕ АМБАНОРОВЦЕ(?)

Дом попа отца Андрея Федорова
Школа
Шпитал

В СЕЛЕ ЧЕПЕЛЕВИ

Дом попа отца Григория Давидова
Двор шинковий Ефросинии Антоновички
Шинк козака Михайли Яцковского(?)
Дом поламара Павла Дашевского
Школа

В СЕЛЕ НАУМОВЦЕ

Дом попа отца Григория Вичи(?)
Двор шинковий бунчукового Полуботка
Дом поламара Михайли Наумовскаго(?)
Школа

В СЕЛЕ ОХРОМЕЕВИЧАХ

Дом отца попа Михайла Романовича
Дом поламара Мартина
Школа
Шпитал (// л.44)

В СЕЛЕ ТИХОНОВИЧАХ

Дом попа отца Герасима Романова
Дом поламара Бориса
Шинк удивляющей Ивановой Скоропадской
Школа

В СЕЛЕ ПЕРЕЛЮБЕ

Дом приездный монастиря Троецкого черниговського
Дом попа отца Филипа Леонтиева
Дом дьяка Ивана Андреева
Дом поламара Герасима Мищенко
Шпитал

В СЕЛЕ ТОПОЛЮВЦЕ

Дом приездный бунчукового (...)

Дом попа отца Евстафия Клименка(?) Баложенка
Дом поламаря Трофима Николаенка
Шпитал (// л. 48)

Реестр **СОТНЕ ВИБЕЛСКОЙ** дворов державских бунчукового товариства и всякого чина, також дворов поповских, дяковских, паламарских, школ, шпиталев и корчем

В СЕЛЕ ВЫБЛЯХ

Двор приездный сотника вибелского Николая Тризнича
В том же селе дворе поповские
Двор попа начальника Илле Каленикова
Двор векария Петра Фомина
Двор удовствуючей попаде Татьяни Ионикиевой
В том же селе
Школа 1
В том же селе
Шпитал 1
В том же селе корчми
Корчма бунчуковых товаришей Полуботков
Корчма значкового товариша Стефана Шуби
Корчма сотника вибелского Николая Тризнича

На врочищи Горках футор бунчуковых товаришей Полуботков

В СЕЛЕ ГОРБОВЕ

Двор приездный монастыря Елецкого
Двор иноземца Яна Новицкого
В том же селе двори поповские
Двор попа Димитрия Старого (// л. 48 зв.)
Двор попа Леонтия Хорошенка(?)
В том же селе
Школа 2
В том же селе
Шпитал 2
В том же корчма селе
Корчма того ж монастыря Елецкого

В ДЕРЕВНЕ ПЕСКАХ

Футор удовствуючей Сотниковой вибелской Михайловской

В ДЕРЕВНЕ МУРАВЕЙКИ ВЕРШИНЕ

Дворец черниговского монастыря Елецкого
Корчма значкового товариша Стефана Шубы

В СЕЛЕ ОРЛОВЦЕ

Двор приездный сотника вибелского Николая Тризнича
Двор приездный войта черниговского Иосифа Титова
В том же селе двори поповские
Двор попа Михайла Фомина
В том же селе
Школа 3
В том же селе
Шпитал 4 (// л. 49)
В том же селе корчма
Двор шинковый войта черниговского Иосифа Титова

В СЕЛЕ ГРАБОВЦЕ

Двор попа Андрея Лузановского
В том же селе
Школа 4

В СЕЛЕ ОНИСОВЕ

Двор попа Андрея Иванова
В том же селе
Школа (5) (// л. 50)

СОТНЯ СЛАБИНСКАЯ

Реестр приездных владельческих старшинских и бунчукового товариства дворов, також поповских, дяковских, поламарских, шинковых, школ, шпиталев и футоров

СЕЛО СЛАБИН
 Двор приездний бунчукового товариша пана Семена Лизогуба
 В том же селе
 Двор попа Василя Дорошенка
 В том же селе
 Двор шинковый пана Семена Лизогуба
 Села Слабина
 Двор попа Якова Стефанова
 В том же селе
 Школа 1

СЕЛО СМОЛИН
 Двор попа Леонтия Стефанова
 В том же селе
 Двор шинковый бунчукового товариша Михайли Домонтовича
 В том же селе
 Школа 2
 Шпитал 1 (// л. 50 зв.)

СЕЛО МАКСИМ
 Двор попа Михайла Губиневича
 В том же селе
 Двор дяка Миколая Павловского
 В том же селе
 Двор паламаря Юрка Шлінка(?)

СЕЛО АНДРЕЕВКА
 Двор попа Федора Андреева
 В том же селе
 Двор шинковый пана Семена Лизогуба
 В том же селе
 Школа 3

ДЕРЕВНЯ ЖЕВЕД
 Футор пана Семена Лизогуба

СЕЛО ШОСТОВИЦА
 Двор попа Алексея Лавриновича
 В том же селе
 Школа 4
 В том же селе
 Шпитал
 В том же селе
 Футор пана Семена Лизогуба

СЕЛО КИЯНКА
 Дворец монастыря катедри черниговской (// л. 51)
 В том же селе
 Двор попа Якова Моисеева
 В том же селе
 Школа 5

ДЕРЕВНЯ ИЛГОВ
 Дворец катедри черниговской
 Притлику
 Футор сотника вибелского Николая Тризнича

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Андрій Курданов

●

КРАЄЗНАВЧІ НАРИСИ З ІСТОРІЇ ЧЕРНІГІВСЬКОГО РАЙОНУ

За сімнадцять років незалежності України історична наука відновила чимало золотих та трагічних сторінок літопису життя українського народу. Повернуті із забуття події, дати та постаті допомагають зрозуміти нашу долю та надихають на те, щоб зробити її кращою.

Відродження духовної та культурної спадщини неможливе без розвитку історичного краєзнавства. Настав час приділити більше уваги відновленню історії села. Вже сьогодні невеличке село стає об'єктом паломництва до першоджерел української історії.

Разом з тим молоде покоління вчителів історії та краєзнавців не обтяжує себе дослідницькою роботою. Знання про життя в селі залишається на рівні історичних довідок, розроблених ще в 60-70-х рр. ХХ ст. для редакційної колегії окремого тому з серії "Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область".

Після видання в 1998 році книжки "Голос пам'яті. Історія села Пакуль та його околиць" мені неодноразово пропонували написати подібну книгу про інші села. Але автору цих рядків доводилось відмовляти: тоді вважав, що про село повинна писати лише та людина, яка в ньому живе. Однак з часом дійшов висновку, що набутий досвід необхідно передавати місцевим краєзнавцям, щоб полегшити їм справу збирання матеріалів. Працюючи в Чернігівському районі, я запропонував новий варіант дослідження та систематизації історії села: разом із сільськими головами, активом сіл та краєзнавцями започаткував з 2003 року ведення літописів територіальних громад. Основою сучасних літописів є історія села від найдавніших часів до початку ХХІ ст., яка поповнилась подіями та посталями з досліджених архівних документів, матеріалів губернських видань, обласних та районних газет.

Виявлені матеріали з історії сіл, їх систематизація дозволяють нам відновлювати сторінки давньої історії Чернігівського району. Пропоную ознайомитися з трьома краєзнавчими нарисами.

Сільська бібліотека – як усе починалось

Уже через два роки після революційних подій 1917 р. в інформації про час заснування сільських бібліотек, яка збиралася новими органами влади на місцях, вказувалися дати з 1919 р. Усе, що робилося до цього, революційна ідеологія намагалася викреслити з людської пам'яті назавжди.

Відомості про давні книгосховища при сільських церквах, як відзначалось у 1913 р., сягають у ХVІІІ ст. З архівних документів 1905 та 1914 рр. дізнаємось про стан церковних бібліотек. Так, найбільшими вони були при церквах сіл Юр'ївка –

300 томів, Буди – “находится книг для чтения предназначенных 236 томов”, Седнів (Георгіївська церква) – 250, Кархівка – 192, Ковпита – 160 томів з 94 назв. Але були і такі, де зазначалось: “книг очень мало” – Анисів, “самое ограниченное количество” – Навози, “весьма скудна – 28 томов” – Седнів (Успенська церква) ¹.

З 1789 р. діяла бібліотека при Чернігівському повітовому училищі. У праці М. Домонтовича знаходимо, що книжковий фонд складався з 1254 томів 127 назв ².

З другої половини XIX ст. бібліотечними справами опікується повітове земство. У 1893 р. при Чернігівській повітовій земській управі для вчителів повіту почала діяти бібліотека. Зберігся запис про історію її створення: “В 1891 году один студент медицинского факультета, бывший на борьбе с холерой в Черниговской губернии, отказался от следуемого ему вознаграждения в пользу учительской библиотеки. Он купил по своему выбору 139 книг (55 названий), которые и образовали ядро новой библиотеки”. Бібліотека, не враховуючи журналів, мала 471 книжку, з яких 267 книжок (57 %) белетристичного змісту, 15 (20 %) – педагогічного та 109 (23 %) – науково-популярного ³.

Однак масовому поширенню бібліотек у повіті сприяло відкриття та будівництво приміщень земських шкіл. У 1896 р. відзначалось: “При всех училищах уезда имеются в настоящее время ученические библиотеки, которыми пользуется и некоторая часть взрослого населения села”. З 53 земських шкіл учнівські бібліотеки діяли при 47. “Читающих взрослых было 503; книг прочтено ими 2834; на каждого взрослого приходится по 6 книг. Читались главным образом книги беллетристического содержания, затем по числу требований следует: религиозно-нравственного содержания, исторического, географического и наконец книги по сельскому хозяйству” ⁴. У 1896 р. повідомлялось, що попечительки Лукашівського училища Ганна Олександрівна Тризна та Янівського, Краснянського Ольга Олександрівна Бакуринська розробили каталог нормальної шкільної бібліотеки зі 150 книжок на суму 200 крб. 23 коп ⁵.

У боротьбі за тверезий спосіб життя теж використовувались бібліотеки. У 1900 р. друкуються відомості про діяльність Чернігівського повітового комітету попечительства за народну тверезість, де знаходимо запис: “В 1896 г. открыто было 5 чайных, а в 1897 г. 4 и 24 библиотечки”. При чайних влаштувались народні читання ⁶.

У тодішньому суспільстві відкриттям сільських бібліотек переймалися Петербурзький та Московський комітети грамотності ⁷. Із сучасних сіл нашого району перша бібліотека відкрилася на початку травня 1897 р. у селі Козел з книжок, які надіслав Московський комітет. Бібліотеки відкривали згідно із розробленими правилами, де вказувалось, що “народная библиотека-читальня имеет целью представить всем местным жителям бесплатное пользование книгами, журналами и газетами” ⁸.

Масовій появі народних бібліотек сприяло губернське земство, яке у 1898 – 1899 рр. починає відкривати їх на кошти “в память бракосочетания Его Императорского Величества Государя Императора Николая II”. Так у 1898 р. з’являються бібліотеки в селах Пльохів, Слабин, Довжик, Количівка, Халявин, Красне, Седнів, Юр’ївка, Андріївка, Смолин ⁹. У 1906 р. відкриваються в Анисові, Ведильцях, Навозах, Янівці, Кархівці, Киїнці, Брусилові, Ковпиті, Скорінці, Новому Білоусі, Сядричах, Пакулі, Пісках, Рудці, Слободі, Старому Білоусі та Шестовиці ¹⁰. Губернська газета за 10 січня 1899 р. повідомляла про урочисте відкриття бібліотеки в Олишівці: “перед открытием местным священником был совершен молебен, привлечший массу народа. По окончании молебствия начали раздачу книг, которых было взято более 80. Всем присутствовавшим председательницей совета библиотеки А.К. Шрамченко был предложен завтрак” ¹¹.

Для сприяння бібліотечній справі в селах створювалися ради, які очолювали авторитетні люди – дворяни, священники, лікарі. Першими бібліотекарями ставали земські вчителі. Бібліотечні фонди розташовувалися у приміщеннях шкіл з окремим входом, волосних управах або на квартирі лікаря чи вчителя. Зберігся звіт за 1898 р. завідуючого Роїщенською бібліотекою місцевого лікаря Н.М. Глобова, де зазначалось: “Роищенская библиотека сразу привлекла внимание

и даже симпатию населения. Брали книги и молодые и старики. Книги обыкновенно прослушивались всей семьей с живейшим интересом”¹².

Історичні довідки територіальних громад, які з вивченням дореволюційних видань та архівних матеріалів поступово поповнюються, вміщують інформацію про подальший розвиток бібліотечної справи після 1919 р.

Про чотирьох генералів, царського міністра та академіка

З небуття повертаються до людської пам'яті ті, хто жив колись до нас, творив історію, розбудовував життя. Вони залишили свій слід на нашій землі, а чи зможемо ми довести, що і наша діяльність була не марною. Ось з цього і починаються моральні аспекти пам'яті та необхідності шанування тих, хто був до нас.

У Михайлівській церкві, яка височіла колись над селом Андріївка, довгий час було поховання генерал-майора інженерних військ, географа та історика Олександра Івановича Рігельмана (1720-1789). Після довгих років служби, одержавши нагороду від російської імператриці Катерини II, пішов у відставку та оселився у маєтку своєї дружини, яка була з роду Лизогубів. Німець за походженням, він закохався в Україну і робив усе можливе, щоб прислужитися її народу. На свої кошти звів у селі кам'яний храм та дописував свою книгу “Літописне повісткування про Малу Росію, її народ і козаків взагалі”¹.

Свого часу губернська газета повідомляла, що на шістдесят третьому році життя у селі Боромики помер генерал-майор у відставці Олександр Миколайович Митаревський. Це придеснянське село було родинним маєтком Митаревських. Олександр Миколайович служив в артилерії, був учасником Кримської кампанії 1855-1856 рр. У складі військ Варшавського військового округу в 1863 р. брав участь “при усмирении восстания в Царстве Польском”. Згодом, коли в артилерії ввели “ремонторив”, очолює цю службу аж до виходу у відставку. Він народився в селі і тут при великій кількості людей на чолі з чернігівським губернатором був похований в рідній землі².

Метрична книга церкви села Роїще за 1886 р. довгий час зберігала запис, який свідчить про те, що на сільському цвинтарі був похований 81-річний генерал-лейтенант Микола Миколайович Політковський. Люди середнього і старшого віку пам'ятають ім'я ведучого популярної у 90-х рр. минулого століття телепрограми “Взгляд” Олександра Політківського. Виявляється, журналіст теж походить із цього старовинного роду. Історикам необхідно з'ясувати, чим поліське село Роїще приваблювало за життя генерала³.

Багатьма орденами був відзначений під час військової служби генерал-майор Роман Федорович Силич, який у 1859 р. мешкав у Старому Білоусі. Залишки поховань представників родини Силичів знаходили, коли будували у селі, на місті старого церковного цвинтаря, новий храм. Небайдужі до історії мешканці села із своїм сільським головою М.Б. Нехаєм хочуть дізнатися про цю родину більше⁴.

У 1860-1863 рр. чернігівським повітовим предводителем дворянства був обраний Іван Миколайович Дурново. Народився він у Чернігові, після служби в армії повернувся на батьківщину і оселився у своєму маєтку в селі Жукотки. Його кар'єра була стрімкою – чернігівський губернський предводитель дворянства, катеринославський губернатор, а згодом і товариш (заступник) міністра внутрішніх справ, у 1895 р. – міністр внутрішніх справ Російської імперії, у 1899-1903 рр. – голова Комітету міністрів царського уряду. Однак, незважаючи на високі посади, він з родиною приїздив до Жукоток, опікувався благоустроєм села. Відзначали, що головна вулиця села не відрізнялася від міської. З правого її боку була розташована садиба з чудовою алеєю, що вела до панського двору. Тут розміщався притулок для дворян Чернігівської губернії. У Жукотках була відкрита прокатна станція сільськогосподарських машин і знарядь. Тут для послуг селян за певну платню давали соломорізку, віялки, пружинні борони, культиватори, залізні борони, окучники. Також в маєтку був цукровий завод. У 1900 р. І.М. Дурново

продав маєток Селянському банку⁵.

На сторінках губернського видання знайшов цікаву розповідь про досі невідому широкому загалу людську долю. 1 листопада 1864 р. губернське видання повідомило, що “12 мая в местечке Седнев скончался на 53 году жизни... уважаемый всеми академик, надворный советник Дмитрий Егорович Ефимов... пользовался гостеприимством просвещенного любителя и знатока искусств... помещика Ильи Ивановича Лизогуба... сначала жил, а потом купил недалеко от его усадьбы место, построил дом и навсегда поселился в Седневе, занимался проектами церквей и домов”⁶.

Як селяни з пожежами боролися

Вогонь, що виходить з-під контролю, завдає чимало горя і збитків там, де людина не має належних засобів протидії йому. Найнезахищенішим від цього лиха було давнє українське село. Руйнівні пожежі у селах тодішнього Чернігівського повіту впливали на зміну консервативної психології мислення селян та наближали, як це не дивно, до сучасного вигляду населених пунктів.

Губернські видання повідомляли про наслідки пожеж у селах повіту. Так, у Смолині (1879 р.) під час пожежі було знищено 30 селянських дворів, а вже наступного року – 65¹. В Андріївці (1888 р.) у вогні згоріло 13 дворів, а у 1892 – 11². Другою за розмірами в губернії була визнана пожежа в Янівці, яка сталася 20 червня 1881 р. Тоді згоріло 63 двори³.

Лихо приходило несподівано. Пожежі виникали будь-коли: Брусилів (1896 р.) – 11 година ранку, Киселівка (1898 р.) – 10 година вечора, Красне (1907 р.) – 2 година ночі⁴. Серед причин виникнення пожеж відзначались підпал (Жеведь, 1907 р.) та необережне поводження з вогнем (Мньов, 1898 р.)⁵. Швидкому розповсюдженню вогню сприяли сильні вітри та відсутність людей у селі (перебування в полі) – Брусилів, а також суха погода – Красне, де вночі пожежа набула величезних розмірів (згоріло 48 дворів)⁶. Про пожежу у Мньові зазначалось: “случился пожар при сравнительно тихой погоде... от неосторожного обращения с огнем одного крестьянина, сушившего в овине рожь”⁷.

У повідомленнях про збитки від пожеж знаходимо більше інформації про знищення селянських житлових та господарських споруд, худоби: “В с. Киселевке всех дворовых усадеб насчитывается до 75. Сгорело дотла 34 дворовые усадьбы со всеми хозяйственными постройками и частью домашнего скота”; у Мньові “вспыхнул пожар, уничтоживший до основания в каких-либо два часа времени 7 дворов со всеми хозяйственными постройками, и клуни с только-что свезенным хлебом”; у Брусиліві збитки становили 6,595 крб. (згоріло 15 дворів); у Кувечичах (1896 р.) – 23,610 крб. (згоріло 47 дворів), а у Красному “в течение короткого времени сгорело 48 крестьянских дворов со всем имуществом, всего на сумму 26,675 р.”⁸. Людські втрати були незначними, а тому у повідомленнях про пожежу в Киселівці зазначається, що “многие из крестьян, застигнутые врасплох быстро распространявшимся огнем, получили сильные ожоги тел”, а у Кувечичах загинула лише одна дитина, яка, ймовірно, і була причиною виникнення лиха⁹.

Сьогодні важко уявити, як селяни самотужки боролися з цим лихом. Однак з другої половини XIX ст. села навколо Чернігова почали одержувати необхідну допомогу від Чернігівського вільного пожежного товариства. У повідомленні про пожежу в Анисові (1896 р.) зазначалось: “По произведенной тревоге немедленно же обоз... в составе 2-х пожарных насосов, одной бочки и багорного хода с 20-ю дружинниками, выехавшими на извозчиках, поспешили к месту пожара. По прибытию в с. Анисов сейчас-же была установлена цепь из местных крестьян для передачи посредством ведер воды из близ лежащего болота в привезенный с обозом парусиновый чан, около которого и был установлен пожарный насос; другой-же насос предназначен был для защиты построек, которым угрожала разбушевавшаяся стихия; в то же время дружинники энергично занялись разборкой и сломкой горящих строений, после чего тушение пожара пошло настолько успешно, что к 11 часам ночи пожар уже был локализован, а к 1 часу ночи окончательно прекращен”¹⁰.

Прибувши у Киселівку (1898 р.), пожежники відзначили: "Благодаря тому обстоятельству, что при пожарном обозе имелось значительное количество пеньковых ведер и тотчас же была организована быстрая и безостановочная подача воды к пожарным трубам, а также и тому, что дружинники энергично приступили к сбрасыванию соломы с крыш, которым угрожал пожар, дальнейшее распространение огня было прекращено"¹¹.

Земські органи управління у 90-х рр. XIX ст. сприяли створенню сільських пожежних дружин. Про пожежу у Брусиліві повідомлялось: "Дальнейшее распространение огня остановлено действием трех пожарных насосов: местного и прибывших из соседних деревень Киселевки и Кобылянки". Також відзначалось, що "заслуживает внимание распорядительность во время пожара сельских старост... прибывших в с. Брусилово к месту пожара очень скоро и обнаруживших умелое и толковое обращение с пожарными трубами"¹². При пожежі в Киселівці допомогу надавали місцевий та три обози з навколишніх сіл, а це 4 насоси та шість діжок. Губернатор оголосив сільським старостам подяку¹³.

Погорільців намагалися підтримати морально та фінансово. У 1897 р. на місце пожежі в Яцеве прибув губернатор, який "выдав на погоревших 60 руб., при чем, объявив, что деньги эти назначаются пособием от Черниговского отдела Красного Креста, просил разделить эти деньги семьям хотя бы приблизительно пропорционально понесенным убыткам, так как между погоревшими находятся семьи в 3 человека и семья в 15 человек"¹⁴. Повідомлялось, що кошти для погорільців почали надходити від інших осіб. Цікавим було повідомлення про те, як підтримали селян із с. Рябці, де пожежою у 1897 р. було винищено 43 двори: "во время обеда в селе Холявине, состоявшегося по случаю открытия ремесленной школы, Г. Начальник губернии передал священнику села Петрушин для раздачи погорельцам деревни Рябцов 60 руб. от Красного Креста и собранные во время обеда – 15 рублей"¹⁵.

На початку XX ст. починає поширюватися практика страхування майна на випадок пожежі. У Жеведі майно селян було застраховане на 100 крб., (збитки становили 500 крб.), а ось у Кувечичах (1907 р.) селянські будинки були застраховані у земстві на суму 3,309 крб. (збитки становили 12,810 крб., згоріло 19 дворів)¹⁶.

Необхідно відзначити роль тодішнього губернатора Е.К. Андрієвського, який турбувався про створення сільських пожежних дружин та придбання громадами необхідного інвентаря. Під час перебування в Антоновичах (1897 р.) він скликає збори козаків та селян, говорить про необхідність та умови придбання пожежного насоса "Свесса" (завод М.І. Неплюєва) – половину суми збирають селяни, а другу частину оплачує губернська земська управа¹⁷. Однак не всюди селяни підтримували зусилля влади. Ось як селяни з Мньова спочатку поставилися до цієї справи: "...но большинство, несмотря на столь выгодные условия... упорно отказывались, мотивируя свой отказ излюбленной их в таких случаях отговоркой: что, мол, наши деды и прадеды прожили без этого и хорошо было, и что им только приходится обзаводиться... тратит деньги на пустяки. Относились более или менее, как к бесполезной для села выдумке и не редкость было услышать по поводу этого их замечание "побачим, ще с сего буде". Однак уже після пожежі, коли "дружным усилием сбежавшегося народа и пожарной трубе, в особенности, у далось отстоять соседние близко стоящие к селу постройки", була зовсім інша думка про пожежний пристрій: "Спасибо Богу и Царю за начальство, что выдумало и заставило нас купить: – не будь ее богато бы нищих пустил помиру этот пожар"¹⁸.

Вживались й інші заходи, щоб обмежити умови виникнення вогню та дії його руйнівної сили. Так, у 1900 р. в Олишівці відкривають літні дитячі ясла на 150 місць. Повідомлялось, що "крестьяне не благодарятся за такую оказываемую им – главным образом в противопожарном отношении – помощь..."¹⁹. Села прикрашаються ставками, відбудовуються зруйновані вогнем вулиці з новим розміщенням будинків, губернське земство сприяє використанню у будівництві черепиці, шиферу, заліза.

Джерела та література:

Сільська бібліотека – як все починалось

1. ДАЧО. – Ф.679. – Оп.3. – Спр.16. – Арк. 225 зв., 237 зв., 580 зв., 582 зв., 805; Ф.679. – Оп.3. – Спр.395. – Арк. 263 зв., 490 зв., 590 зв.
2. Домонтович М. Статистическое описание Черниговской губернии. – Спб., 1865. – С. 500.
3. Доклады в связи с отчетом Черниговской уездной земской управы по народному образованию за 1896 г. – Чернигов, 1897. – С. 64.
4. Там само. – С. 52.
5. Там само. – С. 53.
6. ЧГВ. – 1900. – № 2092. – 24 февраля.
7. Доклады... – Приложение. – С. XI.
8. Там само. – С. XV.
9. Отчет Черниговской уездной земской управы за 1898 г. – С. 128.
10. Отчет Черниговской уездной земской управы за 1906 г. – С. 205.
11. ЧГВ. – 1899. – № 1714. – 17 января.
12. Отчет Черниговской уездной земской управы за 1898 г. – С. 140 – 141.

Про чотирьох генералів, царського міністра та академіка

1. Студьонова Л.В. Ось де, люди, наша слава. Бесіди про Чернігівське козацтво. – Ніжин: ТОВ “Видавництво “Аспект-Поліграф”, 2004. – С. 76 – 77; Домонтович М. Статистическое описание Черниговской губернии. – Спб., 1865. – С. 269.
2. ЧГВ. – 1900. – № 2083. – 13 февраля.
3. ДАЧО. – Ф.679. – Оп.10. – Спр.513. – Арк. 402 зв. – 403.
4. Ф.127. – Оп.3 а. – Спр.844. – Арк. 5, 97 зв.
5. Студьонова Л.В. Чернігівське повітове земство. Сторінки історії. – Ніжин: ТОВ “Видавництво “Аспект-Поліграф”, 2003. – С. 75.
6. Черниговские епархиальные известия. – 1864. – 1 ноября (приб.). – С. 642 – 654.

Як селяни з пожежами боролися

1. Отчет Черниговской губернской управы за 1880 – 1881 гг. – С. 22; Отчет Черниговской губернской управы за 1879 – 1880 гг. – С. 183.
2. Отчет Черниговской губернской управы за 1888. – С. 245; Отчет Черниговской губернской управы за 1892. – С. 136.
3. Отчет Черниговской губернской управы за 1881. – С. 24.
4. ЧГВ. – 1896. – № 888. – 21 августа; ЧГВ. – 1898. – № 1476. – 7 мая; Черниговское слово (далі ЧС). – 1907. – № 263. – 28 сентября.
5. ЧС. – 1907. – № 284. – 26 октября; ЧГВ. – 1898. – № 1589. – 4 сентября.
6. ЧГВ. – 1896. – № 888. – 21 августа; ЧС. – 1907. – № 263. – 28 сентября.
7. ЧГВ. – 1898. – № 1589. – 4 сентября.
8. ЧГВ. – 1898. – № 1476. – 7 мая; ЧГВ. – 1898. – № 1589. – 4 сентября; ЧГВ. – 1896. – № 888. – 21 августа; ЧГВ. – 1896. – № 907. – 9 сентября; ЧС. – 1907. – № 263. – 28 сентября.
9. ЧГВ. – 1898. – № 1476. – 7 мая; ЧГВ. – 1896. – № 907. – 9 сентября.
10. ЧГВ. – 1896. – № 907. – 9 сентября.
11. ЧГВ. – 1898. – № 1476. – 7 мая.
12. ЧГВ. – 1896. – № 888. – 21 августа.
13. ЧГВ. – 1898. – № 1478. – 9 мая.
14. ЧГВ. – 1897. – № 1227. – 14 августа.
15. ЧГВ. – 1897. – № 1231. – 18 серпня.
16. ЧС. – 1907. – № 284. – 26 октября; ЧС. – 1907. – № 275. – 14 октября.
17. ЧГВ. – 1897. – № 1144. – 19 мая.
18. ЧГВ. – 1898. – № 1589. – 4 сентября.
19. ЧГВ. – 1900. – № 2245. – 3 августа.

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

Олександр Тарасенко

●

ЧЕРНІГІВСЬКА ДУХОВНА СЕМІНАРІЯ В СПОГАДАХ О. МАТВІЯ ПОЛОНСЬКОГО (1860 – 1946)

Духовна школа, у широкому сенсі цього поняття, досить часто ставала предметом мемуарного жанру. З XIX ст. досі опубліковано чимало спогадів (безпосередньо чи мимохідь) про різні духовні навчальні заклади дореволюційної доби, в тому числі й про Чернігівську духовну семінарію. Мемуарна література прекрасно характеризує дух епохи, підкреслює непомітні для «офіційного ока», а потім призабуті традиції та звичаї духовної субкультури, персоніфікує історію казенних закладів, одне слово – одухотворює їх. Чернігівська духовна семінарія відноситься до мало вивчених навчальних закладів, хоча її вихованцями були досить відомі державні, культурні діячі, науковці. Гадаємо, дана публікація буде цікавою для любителів мемуарного жанру і стане в пригоді дослідникам Чернігівської духовної семінарії.

Автор спогадів – священник містечка Нової Басані Матвій Полонський – за життя був людиною, відомою далеко за межами тамтешньої округи; для Нової Басані – він просто легендарна постать. Новобасанські старожили ще й сьогодні, через шістдесят років після смерті о. Матвія, розповідають про його вдачу, манеру спілкуватися з людьми, новобасанські дороги, вимощені його зусиллями, тощо. А історію про виграний ним в карти у поміщика будинок і за один день перевезений до містечка з наступним переобладнанням його в народний дім, розповідь мало не перший-ліпший новобасанець. (Невідомо, коли карти з'явилися в легенді оповідання про цей небуденний випадок, але сам факт появи в Новій Басані Народного дому завдяки о. Матвію не піддається сумніву, бо цей будинок існує й сьогодні – в ньому розміщуються заклад культури і пошта. Про карколомне перевезення поміщицького будинку згадується і в мемуарах о. Матвія, де, звісно, карти не фігурують).

Яким авторитетом користувався Матвій Полонський в містечку і за його межами, ілюструють спогади Миколи Ковалевського, відомого громадсько-політичного діяча, члена Центральної Ради і генерального секретаріату. Ось що він писав: «Буваючи у Малютиних, пізнав я багато цікавих людей з різних частин Чернігівщини. Між цими людьми найбільше враження залишив один сільський священник о. Матвій Полонський. Він був довгий час священником у великому козацькому містечку Нова Басань в Козелецькому повіті. [...] О. Матвій був натурою динамічною і не міг погодитися з примітивізмом новобасанського оточення і з низьким рівнем культурної і громадської свідомості новобасанського населення. З величезною енергією він взявся за організацію кооперативних товариств в Новій Басані. З його ініціативи і під його керівництвом постало в Новій Басані кілька кооперативів, а потім кооперативні організації побудували Народний дім, при

якому була велика читальня, бібліотека, амбулаторія і фаховий агрономічний кабінет. Новобасанці поволі перетворювалися на свідомих громадян і дуже шанували о. Матвія, цього священика-кооператора. Ця пошана була до нього тим більша, що він був не тільки енергійний і часом може різкий, але і справедливий при вирішуванні громадських справ. Він був безкорисний і хоча належав до правління всіх новобасанських кооперативів, не брав від них жодної платні. Він був непримиренним ворогом всякої реакції і народної темноти»¹.

Матвій Тимофійович Полонський народився 8 серпня 1860 р. у с. Тополевці Сосницького повіту Чернігівської губернії, де служив священиком його батько – Тимофій Олексійович, який був доброю, з лагідною вдачею людиною, але часто слабував. Мама – Анастасія Іванівна, уроджена Бордонос, – за спогадами сина, “была неграмотна, но от природы была одарена выдающимся умом, добротой и отзывчивостью”. Вона померла, коли Матвію ще не виповнилося дванадцять років. Отже, великий вплив на нього мав його рідний брат Данило Тимофійович, настоятель Новобасанської Вознесенської церкви. “Брат мой Даниил, – згадував о. Матвій, – в жизни моей сыграл главную роль в деле моего образования и, отчасти, воспитания. Разница в годах между нами была 15 лет. Много-много хлопот ему было со мной. Ведь он имел дело со своевольным, не знавшим ни в чем запрета уличным мальчишкой, но у него был врожденный педагогический такт и выработанный жизнью, которая ему не улыбалась, подход, кроме того, он меня любил и снисходил к моим озорным выходкам”.

У 1871 р. Матвій Полонський вступив до Чернігівського повітового духовного училища, після закінчення якого продовжив навчання в місцевій семінарії. Після закінчення у 1881 р. повного курсу Чернігівської духовної семінарії він відбув військову повинність (один рік) у Тираспільському полку, який розташовувався у Києві. Потім учителював у с. Мостищах Козелецького повіту, а 8 липня 1884 р. був посвячений в сан священика і призначений настоятелем Миколаївської церкви с. Надіновки Остерського повіту². Через конфлікт з місцевим поміщиком о. Матвій змушений був залишити цю парафію і у 1887 р. отримав парафію Андріївської церкви с. Сального Ніжинського повіту. Тут у нього справи склалися непогано, але, коли в листопаді 1892 р. помер настоятель Космо-Даміанівської церкви містечка Нової Басані о. Дмитрій, батько дружини Віри Дмитрівни, о. Матвій перевівся на це вакантне місце. За його власною оцінкою, даний вчинок був помилковим, бо у Віри Дмитрівни не склалися стосунки зі своєю мамою, та й о. Матвія теща не жалувала. Проте решту життя (54 роки!) він прожив у Новій Басані, залишаючись настоятелем цієї церкви і справжнім пастирем, бо завжди користувався авторитетом, пошаною й любов'ю новобасанців.

Тяжким ударом для о. Матвія стала втрата найдорожчої йому людини – дружини Віри Дмитрівни, яка померла 19 березня 1899 р. У нього залишилося троє дітей – Сергій, Валентина й Андрій. Життєве потрясіння спонукало о. Матвія замислитися над подальшою своєю долею. Під враженням передчасною смерті дружини і фізичних страждань людей, які йому доводилося спостерігати під час виконання священницького обов'язку, він вирішив вступити на медичний факультет Київського університету на правах вільного слухача, аби мати змогу надавати не лише духовну, а й кваліфіковану медичну допомогу страждаючим. Але Св. Синод не дав йому дозвіл на навчання. Зрештою мрія реалізувалася в дітях – Сергій і Валентина отримали медичну освіту, були лікарями в Чернігові.

Віддавши свою енергію на благо людям, виростивши й виховавши своїх дітей, о. Матвій у 1940 р. розпочав писати спогади. Натоді йому виповнилося вісімдесят років. Але численні факти аж до подробиць, логіка оповідання, метка й дотепна мова спогадів засвідчують, що Матвій Тимофійович до кінця своїх днів зберіг

1. Ковалевський М. При джерелах боротьби. (Спомини, враження, рефлексії). – Інсбрук, 1960. – С. 60 – 61.

2. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 679. – Оп. 3. – Спр. 7. – Арк. 190 об. – 191.

міцний розум, чудову пам'ять і велику душу. Записи мемуарів фіксують 1946 р., що став останнім роком його життя.

Такою є загальна канва біографії о. Матвія Полонського. Особливо важливі для нього події переосмислені й переказані у його власноруч записаних спогадах, які складають два рукописні томи і які нині готуються до видання. Нижче публікується уривок з цих спогадів, де автор розповів про роки свого навчання в Чернігівській духовній семінарії. Спогади зберігалися спочатку у внуки о. Матвія – Музи Андріївни Полонської, а тепер у двоюрідної правнуки Віри Володимирівни Гонтар, котра й надала їх нам для опублікування. Також висловлюємо вдячність за допомогу в підготовці даної публікації двоюрідним правнуку і праправнукам о. Матвія – Павлу Володимировичу Марховському, Євгенії Марховській і Василю Бурову.

* * *

Семинария, до преобразования, то есть до 1871 года, тоже¹ делилась на 3 части: словесность – 2 года, философия – 2 года, учения и богословия – тоже 2 года, всего 6 лет нужно учиться в ней, чтобы иметь права. Но тоже бывали случаи сидения в том же классе по 4 года и в каждом отделении, так что оканчивали курс учения уже совершенно зрелыми людьми. С преобразованием в 1871 году семинария стала средним учебным заведением с правами классической гимназии и стала делиться на классы: 1-й, 2-й, 3-й и 4-й; на прохождение курса каждого класса полагался 1 год, и еще было 2 специальных класса – богословские, по 1 году учения. Так что, оканчивая 4 класса семинарии из 2-х отделений человек около 80-ти, из них оставалось для специальных богословских классов человек самое большее 20, а остальные, взявши свидетельства об окончании 4-х классов семинарии, шли для дальнейшего образования в университет.

[...] Под усадьбу семинарии и духовного училища взята площадь в березках десятин более десяти. Расположена она была на левом возвышенном, крутоватом берегу речонки Стрыжня, правый берег которого был отлогий, и к нему прилегал большое низкое место около тоже десятин 10-ти. Это просторное место служило свалочным местом, куда зимой из города свозился навоз и всякие отбросы, а весной, когда спадала вода разлива, эта местность обрабатывалась и садилась капуста, которая из года в год давала очень хороший урожай; кочни ее зауряд были весом не менее пуда. Речонка Стрыжень впадала почти сейчас же за городом в реку Десну. Летом воды в ней было, как говорят, воробью по колени, весной во время разлива она делается просто морем: вся низменная часть правой стороны до Красного моста и за ним покрывается водой, которая и стоит в таком виде недель две, а то и больше, угрожая снести Красный мост, и часто для избежания сего на мосту во время половодья видишь кучи камня, навезенного в большом количестве. Пред мостом по течению этой речонки были установлены ледорезы числом 6, так как весной во время крыголома из озер Яловщины, так называемых ям, их было 3, по речонке этой шли во время разлива большие крыги, которые могли повредить мост.

Вот на левом высоком берегу Стрыжня и расположены были каменные здания для семинарии и духовного училища в таком порядке: по середине ближе к Стрыжню устроено большое 3-х этажное здание – фасад его с южной стороны – с правой стороны сего здания построено 2-х этажное здание старинной архитектуры с малыми окнами. В этом здании и помещалось духовное училище (бурса). В нижнем этаже отведена была квартира для смотрителя и два класса, в верхнем – комнаты для правления, карцер, а остальные комнаты отведены были под классы. С северной стороны к этому зданию прилегал довольно большой отдельный училищный двор, в конце которого помещались необходимые постройки для учащихся и учащихся, то есть, клозеты, и устроен был небольшой каменный домик о двух комнатах для помещения коростявых, так как болезнь эта была обычной для учащихся до преобразования, да и после него, всегда эти комнаты были обитаемы. В среднем 3-х этажном здании весь верхний этаж отведен был под

библиотеку, только 2 небольшие комнаты оставлены были для собраний правления.

Черниговской семинарии библиотека называлась фундаментальной и числилась одной из первых библиотек России, по качеству и количеству имеющихся книг и рукописей исторической ценности, так как библиотеки видных деятелей Украины: Борковского, Лизогубова, Милорадовича и Неплюева были помещены в ней, да ежегодно она пополнялась периодическими изданиями и вообще книгами, имеющими интерес, на что ежегодно отпускались казной солидные средства. Во втором этаже сего здания отведена большая комната для столовой учащихся, помещены были квартиры ректора семинарии и эконома. В нижнем этаже отведена была довольно большая комната, куда приходили в зимнее время дети школьного возраста из горожан для обучения грамоте и с ними занимались по очереди ученики 5 и 6 классов для практики; обучение, понятно, было бесплатное. Остальное помещение нижнего этажа использовалось по нуждам, вызываемым временем, попеременно. С левой стороны 3-х этажного здания построено длинное 2-х этажное здание, можно сказать красивой архитектуры, в котором и помещена была семинария. В нижнем этаже помещены были: квартира инспектора, швейцарская, очень большая комната, где часть ее была отведена для устройства гимнастики в зимнее время с возможными приспособлениями; эта же комната служила местом для сбора учащихся для утренней и вечерней молитв, и для проверки их пред посещением богослужений в церкви в неделю и праздники. К этому зданию с северной стороны по бокам были пристроены 2 башни; в одной из них слева внизу помещалась умывальня, а наверху – гардероб; в башне с правой стороны помещался для учащихся клозет, а наверху – клозет для учащихся. В остальных комнатах помещались спальни для учащихся. На 2-м этаже также помещался физический кабинет, комната для учителей, постоянное помещение было отведено под классы. Это здание имело связь со второго этажа со средним 3-х этажным зданием коридором, который вел в столовую, в этом коридоре сбоку его была комната длинная, узкая, темная, назначенная для провинившихся, карцер.

Обнесена эта усадьба от зданий к югу, к реке Стрыжню, высокой каменной с пролетами оградой, посредине которой была построена церковь красивой архитектуры и к бокам и краю ограды – двое ворот. Между зданиями и церковью был большой двор, на западной части его устроена была образцовая гимнастика для лета со всеми доступными по тогдашнему времени приспособлениями.

От зданий на север вся усадьба была обнесена высокой, уже дощатой оградой наверху которой были положены плашмя доски, набитые густо длинными гвоздями острием вверх для затруднений любителей ночных прогулок, номера сии цели не достигали, много было молодцов, что все это ими легко преодолевалось. В северной части усадьбы за зданиями отведено было небольшое место для хозяйственных построек, где построена была баня, конюшня и клозеты летние, пустыми ящиками которых учащиеся не только низших классов, но даже носящие почетное звание “Deus asinorum”, превращались в “Asinus Deorum”, пользовались ими как лодками в ночное время, во время разлива Стрыжня для катания по разливу. Большая часть северной усадьбы отведена была под сад, лучше сказать, парк, так как фруктовых деревьев было там мало; дорожки были прочищены самими учащимися; это место служило в летнее и весеннее время для приготовления уроков; здесь было помещено и здание для больницы. Любимым же местом для прогулок учащихся служило место вдоль каменной ограды с внешней стороны по берегу речонки Стрыжня, а для более смелых – зимой шоссе, а летом – бульвары и казенный сад почти вне города. Так было при мне, когда я учился. Лет 30 спустя, как я окончил семинарию, была произведена основательная перестройка: большим зданием, построенным среди двора 3-х этажное здание было соединено с церковью, да и здание, где помещалось духовное училище, было совершенно переделано, приспособлено было к общему фасону других зданий. Духовное же училище было переведено в здание, построенное специально для него против Елецкого монастыря.

Жизнь учащихся в духовном училище проходила так. Казенного здания для общежития не было, а нанимался большой дом у одного из черниговских обывателей. Так, примерно, за мое время для общежития было нанято три больших деревянных здания у Глебовой, где и размещены были ученики, бывшие на казенном или полуказенном содержании числом до 200 человек; были они под надзором 4-х надзирателей. Почти столько же было размещено и на частных квартирах за свой счет из более состоятельных. В общежитии утром на завтрак давался суп, после завтрака часам к 8 надзиратели в стройном порядке вели эту ораву в класс. В 2 часа занятия оканчивались, и тем же порядком это стадо приводилось в общежитие и давался обед из 2-х блюд: борщ и одна из каш – пшенная или гречневая. Потом до 8 часов вечера занимались подготовлением уроков к завтрашнему дню, вечером ужин – тот же суп, и спать. Кормили, в общем, плоховато, так как продукты были недоброкачественные, подешевле, а о смазке и говорить нечего. Но много из учащихся было таких, которые и дома таких харчей не видали, а протестующих и совсем не было. В семинарии же учащиеся были поставлены в лучшее положение. Казеннокоштные или полуказеннокоштные и стипендиаты жили в корпусе: день проводили в классах, а на ночь шли в спальню. В классах была такая обстановка: длинные дубовые с ящиками скамейки человек на 6 одна, поставлены в два ряда одна за другой; посредине рядов скамеек проход до конца, против прохода перед скамейками – возвышенность с кафедрой для преподавателя, за кафедрой к глухой стене ставились в один ряд большие шкафы. Для каждого учащегося отводились два шкафчика продольных и узких для книг вверху, а под ним два комодчика более широких, соответствующих ширине верхних 2-х продольных шкафчиков; назначение сих комодчиков было для хранения в верхнем чистого, а в споднем – грязного белья. Верхняя одежда помещалась в гардеробе.

День располагался так: в 6 часов утра по звонку вставали от сна, в 7 часов утренняя молитва, собирались в зале для гимнастики, после молитвы шли в столовую, где давалась порция хлеба и кружка полусладкого чаю, в 8 часов – начало уроков. Ежедневно уроков бывало от 4 до 5 часовых, большая перемена в 30 минут и малые по 6 минут. На большой перемене живущим в корпусе давался завтрак – суп. Занятия оканчивались в 2 часа, и сейчас же давался обед из 2-х блюд – борща и каши, по праздникам с мясом. В 6 часов вечера – чаю кружка с порцией хлеба, в 8 часов – ужин – суп, а в 9 часов – вечерняя молитва и спать. В праздники и недели давался чай с трехкопеечной булкой. Продукты были более доброкачественные, но иногда давался хлеб с треском на зубах – ямный – тогда приглашался в столовую эконо́м, давал объяснения и если они были неудовлетворительны, то часто ему вслед, в спину летели порции хлеба. На молитвах, обеде и ужине присутствие инспектора было обязательным. Среди столовой ставились еще 2 небольших столика; один, так называемый “пробный”, на котором в тарелках ставилась пища, какую едят ученики, а другой носил название “голодный”. На этом столике ставились все необходимые приборы для еды, даже соль, а хлеба и съестного ничего не давалось и провинившийся садился за этот стол, наблюдал, как его товарищи справляются с едой, и тем был сыт.

[...] Теперь, друг мой ², скажу тебе о наших преподавателях, понятно, не обо всех, их было 18 человек, а только о главных, так сказать, столпах семинарии. Прежде всего, о голове заведения – ректоре. Фамилия его Розов – протоиерей, человек крайне вспыльчивый, горяч и скорый на дело, не особенно далекий, но не злой. Преподавал основное богословие в 5 и 6 классах. Инспектор – Дмитриевский – умный, выдержанный, замечательный воспитатель, добрый человек. За его бытность инспектором не один ученик не был исключен из семинарии, всегда защищал своих питомцев, наушничества не любил, ко всем ученикам был одинаков, любимцев не имел, у него все были равны. Преподавал он философию и психологию в 4-м классе. Для характеристики этого чудного человека приведу случай, бывший со мной. Все воспитанники семинарии его любили, но за его окрики и постоянное ворчанье дразнили его Медузой.

В 5-м классе семинарии дана была нам для внеклассного сочинения тема по гомилетике такая: “Причины нерасположенности современного общества к духовенству”. Из всех товарищей, я написал как думал: виновниками сего нерасположения я считал, прежде всего, правительство, высшее духовенство, низшее духовенство и, наконец, само общество. Сии положения я по своему расположению развил и подал его преподавателю гомиетики Лебедеву, человеку молодому (год как окончил Петербургскую академию). Лебедев, прочитав мое сочинение, пришел просто в ужас и сейчас же его отнес к ректору, а сей повез его архиерею с вопросом – как быть. Архиерей посоветовал собрать правление семейно, не делая шума, обсудить это дело. И вот ректором назначен спешно день собрания правления. Инспектор, познакомившись с моим сочинением, призвал меня к себе и советовал мне пойти сейчас же к трем старейшим и влиятельным преподавателям: Вишневному (преподавал Священное Писание во всех 6 классах и староеврейский язык в 5 и 6 классах), Дорошенко (преподавал в 1-м классе словесность, во 2-м классе историю русской литературы, в 3-м классе – логику) и Пучковскому (преподавал латинский язык в 4-м классе) и просить их защиты, иначе будет плохо. Крайне не хотелось мне идти к Вишневному, человеку жестокому, черствому и ехидному, хотя я у него был на хорошем счету. Вишневецкий принял меня хорошо, пожалел о моей опрометчивости и обещал поддержать меня. Дорошенко, человек доброй души, шутник, большой комик, любимый семинаристами, ярый украинец, встретив меня, не дал мне договорить, со словами: “Эге, плохо, брат, исключат обязательно, иди, иди и не надейся на меня”. Словом, прогнал меня. К Пучковскому я не пошел, так как узнал, что он в этот день сильно заболел. Это был умнейший и добрейший человек и на него я особенно рассчитывал. О результатах своего хождения я сообщил инспектору, так как он меня просил, и он в заключение сказал, что дело мое серьезно, можно ожидать худого исхода, но не надо падать духом.

На другой день вечером на 6 часов назначено собрание правления. Не терпится мне, хочется поскорее узнать о своей участи, потому я упробил письмоводителя правления, который имел квартиру в первой комнате из двух комнат правления в 3-х этажном доме; комната его разделена была ширмой и была проходной, чтобы он пустил меня на время заседания правления в свою комнату за ширму. Спасибо, пустил, и я за время занял место за ширмой около двери 2-й комнаты заседания; двери этой комнаты заседаний были письмоводителем оставлены открытыми, и мне хорошо было слышно все. Когда собрались все 17 человек преподавателей, 18-й Пучковский по болезни не явился, ректор открыл заседание и, прежде всего, пробил преподавателя гомиетики Лебедева прочесть мое сочинение. По прочтении его он сказал следующее: “Грустно, что между нашими воспитанниками появляются такие субъекты как Полонский, которые, сидя еще за скамьей, позволяют себе не только думать, но и высказывать, даже письменно, такие порочащие мысли об учреждениях, составляющих незаблемый фундамент всей нашей жизни. Таким субъектам не место в учебных заведениях. Понятно, его нужно немедленно уволить из заведения”. Преподаватель Лебедев вполне согласился с мнением ректора. Третьим говорил инспектор. Он говорил много и не меня обвинял, а комиссию, давшую такую тему. Он говорил, что таких тем для сочинений, как он выразился “скользких” молодым людям, не окрепшим еще в своем мировоззрении даже преступно давать, поскольку на такой теме недолго. Четвертым говорил Вишневецкий. Он сказал кратко: “Мнение ректора вполне разделяю. Мыслей своих он уже не изменит, и, получив аттестат об окончании семинарии, будет идти смелее по той же дороге и станет вредным человеком для существующего порядка, будет только позорить свою alma mater и нас, так как мы руководим его воспитанием; уволить его и только”. Пятым говорил Дорошенко. Не говоря ничего о моем сочинении, он обратился к ректору с такими словами: “О, ректор! (Они были товарищами по Киевской академии). Вспомни последний год нашего пребывания в Киевской академии – за два месяца до

окончания ее, за твой, тебе известный, проступок, почти все профессора на своем заседании настаивали на исключении тебя из академии и только ректор – епископ Агапит, да 3-4 человека из профессоров отстояли тебя, благодаря чему мы сейчас имеем во главе такого чудного ректора, как ты. Нельзя казнить человека за его юношеские воззрения – жизнь не всегда портит человека, а и перевоспитывает его к лучшему, а потому я предлагаю поручить преподавателю Лебедеву поговорить основательно с Полонским, доказать ему неосновательность его суждений, а для примера другим наказать его, посадив его на 24 часа в карцер”. Остальные преподаватели, молодежь, согласились в Дорошенко и из 17 человек подали еще голос за исключение только 4 человека, благодаря чему я остался оканчивать семинарию.

Второй случай был такой. В Березках, предместье Чернигова, жило семейство Зубовых – брат и две сестры, окончившие женскую гимназию, брат закончил университет – юрист; люди в материальном отношении обеспеченные, часто устраивали вечеринки, на которые я был приглашаем как хорист. В один вечер не мог быть у них, о чем, извиняясь, я и сообщил им запиской. После вечеринки в этом доме ночью полицией был произведен обыск, и моя записка, не уничтоженная хозяином, попала в ее руки, хозяин же был арестован. Жандармский полковник известил ректора семинарии, что квартира арестованного Зубова посещалась семинаристом Полонским, и просил его произвести в присутствии его обыск в моих вещах. Семинария – закрытое заведение и ответственность за поведение учеников лежит на обязанности ректора и инспектора, и присутствие полиции, хотя бы и тайной, было излишне, но ректор, вероятно, испугался и согласился на ее присутствие, на что инспектор протестовал. Ректор и инспектор были между собой в довольно неладных отношениях. Инспектор, узнав об ожидавшемся посещении жандармского полковника, предупредил меня, чтобы я, если что есть у меня, то припрятал, но у меня прятать-то было нечего. В 7 часов вечера, когда в классе занимались подготовлением уроков к следующему дню, в наш класс вошел инспектор в сопровождении ректора и жандармского полковника и почти с криком приказал мне показать отведенные для моего пользования в общем шкафу мои ящики. Он добросовестно при всех вынимал мои немногие вещи, трусил их пред носом ректора со словами: “Смотрите, о, ректор, тут ничего нет”. В заключение накричал на меня, что я был виновником нарушения status quo, и моя ничтожность нарушила покой таких почетных лиц, как ректор и жандармский полковник.

Третий случай был такой. По рекомендации преподавателя Тарзаковского (преподавал он в 1-м классе алгебру, во 2-м геометрию, в 3-м тригонометрию, космографию и даже пасхалию, в 4-м классе физику), который ко мне был расположен, я имел у богатого еврея Талабанова хорошо оплачиваемый урок; занимался по истории русской литературы с его двумя дочками за 10 рублей в месяц. В то время оплата небывалая. Захотелось мне отдохнуть от семинарских уроков, а потому просил доктора Сикорского, доброго человека, принять меня в больницу недели на две, а чтобы не потерять хорошо оплачиваемого урока, просил своего товарища Бугаевского на время моей мнимой болезни заменить меня, он знал гораздо лучше меня сей предмет. Когда товарищ явился с моим письмом на урок, то ему объявили, что, так как меня не было два дня, то сами барышни–еврейки взяли себе другого репетитора, тоже семинариста Н. Это бывший мой товарищ, отставший от меня на год, человек богатых родителей, красивый собой, всегда хорошо одевавшийся, человек не дела, а гульни, товарищами-бедняками пренебрегал и держал себя остороно от них, его страшно все не любили. Но ему пришлось вести занятия с барышнями недолго – всего два дня, так как познания его по сему предмету были крайне ограничены, что даже и барышни оценили это, и ему отказали. Вышедши из больницы, я получил письмо от Талабанова с просьбой продолжать занятия, но я по письму не пошел. Тогда он явился лично в семинарию, извинился пред Бугаевским и все-таки просил меня взяться за дело, и я согласился. Прогнанному товарищу досадно было и он, явившись к инспектору, наговорил всяких гадостей про меня (попадались между нами такие субъекты, хотя очень редко; семья

не без урода). На другой день инспектор утром позвал меня к себе и, когда я пришел в его квартиру, то увидел и сего типа там. Инспектор вышел к нам и попросил его повторить все то, что он говорил ему вчера в моем присутствии. Понятно, он при мне ежился и не мог повторить из сказанного вчера. Тогда инспектор крикнул на него: “Вон, подлец!” А мне сказал: “Хорошо, что эта глупая фигура на догадалась пойти к ректору со своим рассказом, тогда было бы худо тебе, да и мне были бы большие неприятности”. Все таки, это неблагоприятно отозвалось на мне; до этого случая инспектор дал мне право отлучаться из корпуса до 8 часов вечера, а теперь потребовал от меня, чтобы я был в корпусе к 6 часам вечера, 2 часа я потерял. С этим господином – доносчиком лживым у меня случилась еще и такая каверза, о которой стыдно было бы и говорить: я был уже в 6 классе и мне оканчивался 21 год, значит, человеком я был почти зрелым, а между тем позволил себе мальчишескую выходку. В лицевой стороне ограды – каменной – как я раньше сказал, было 2-е ворот, с правой стороны проездные, а с левой стороны забытые, они служили только для выхода через фортку в город. Воспитанники, идущие в город и возвращаясь из него, облюбовали угол ворот как укромное местечко для облегчения себя от имеющейся внутренней воды, а с наружной стороны от этих ворот устроена была длинная лавочка – любимое место для гуляния семинаристов. Соседство этого загрязненного уголка было крайне неприятно для носов, сидящих на лавочке, а потому какой-то мудрец из семинаристов большими буквами написал “мочить здесь строго воспрещается”. И вот летом, перед вечером, когда учащих было много во дворе: то играли в разные игры, то занимались гимнастикой. Этот тип, одевшись более чем прилично, бо у него было во что, в новой шляпе, идя в город, по обычной привычке стал в это месте облегчать себя от воды. Увидев это, я потихоньку подошел сзади его и, сняв шляпу с него, подставил ее куда надо. Он так был огорошен неожиданностью, что продолжал свое дело. Масса семинаристов и инспектор из окна видели все это и потешались; инспектор же позвал меня к себе и сказал мне, что он очень осуждает мой поступок с товарищем, но есть такие нахалы, которых ни словом убеждения, ни даже просьбой от гадкого дела нельзя отучить. Думает, что мой поступок будет сему субъекту хорошим уроком, и он больше этого делать не станет. И действительно, сей тип перестал там это делать, да и другие запомнили сей случай и с ним считались. Еще один случай расскажу об этом инспекторе, о его умелом подходе к ученику с целью заставить его осудить самому свой мальчишеский поступок. Раз, в день полудки мною платы за уроки, я зашел в трактир Шубиных, позволил себе раскошелиться и просил дать 2 банки пива, 2 хлебных пирожных и пачку сигар в 12 1/2 копеек пачка за 10 штук и принялся кеифовать. Сюда же случайно зашел мой приятель, учитель городского училища Бобыр. Подсел ко мне и, сказав, что я глупостями занимаюсь, потребовал водки. Осушив несколько графинчиков по 10 копеек, я к 8 часам вечера явился в семинарию в свой класс. Товарищи сидели за скамьями и занимались подготовлением уроков к следующему дню. Дело было глубокой осенью, было грязно, галоши у меня были старые, очень свободно сидели на ногах. Я, вошедши в класс, будучи в приподнятом настроении, и желая потешить публику, дрыгнул правой ногой и галоша, подлетев под потолок, шлепнулась среди класса около кафедры; слышу поощрение – общий смех, делаю то же и другой ногой, другая галоша угодила на кафедру – слышу гомерический смех и вижу, что какая-то фигура вышла из-за скамьи и направляется ко мне. Оказывается, это был инспектор, случайно зашедший в наш класс, заговорился с товарищами. Подошедши ко мне, он меня похвалил за искусство сбрасывания галош и стал честно уверять, что он в своей жизни никогда ничего подобного не видел и просил меня повторить, а когда я отказывался, то он настойчиво приказал мне повторить. И я, к стыду своему, вынужден был еще раз проделать, и больше в жизни своей ничего подобного не делал. Наглядный пример умелого подхода к изгнанию дурацких выходок учащихся. Привел я все сии случаи, бывшие со мной, чтобы оттенить и показать деятельность чудного человека, воспитателя среди окружающих его сотоварищей по делу, у которых было стремление не исправлять проступки подчиненных, а только казнить, и казнить пожестче.

Итак, 16-летним парнем я стал воспитанником среднего учебного заведения с твердым намерением взяться хорошенько за дело науки, чтобы за 4 года окончить семинарию и в дальнейшем поступить в Киевский университет, непременно на медицинский факультет. Думалось, что сей факультет дает больше возможностей быть полезным окружающим обывателям в их физических страданиях, и если помощь существенная и не будет оказана по незнанию, то все-таки будет искренне-сердечное участие к положению больного, что, казалось, послужит если не излечением, то хоть некоторым успокоением болящего.

[...] До окончания 4-х классов семинарии я был пай-парнишкой, знал только дело своего учения, которые и здесь мне давалось легко, и я во 2-й класс перешел 2-м учеником и был принят на казенное содержание. Правда, и мне свойственны были шалость и озорничество юности, но все же в дозволяемых и терпимых границах. Их было немало, но о них я не стану говорить. А вот в октябре месяце со мной случилась неприятность. Инспектор Стародубского духовного училища по своим делам приехал в Чернигов и, как бывший воспитанник семинарии, пришел в духовную семинарию проведать своих товарищей из преподавателей семинарии во время занятий. Человек сей был старых заветов бурсы, он совсем не считался с преобразованием духовного училища и вел свою линию, к своим питомцам он относился по-зверски, много учеников Стародубского духовного училища через него пострадало и было исключено из училища. Один из моих товарищей – стародубец – в отместку за исключение из училища своего старшего брата по вине сего господина бросил из нашего 2-го класса поленом ему в спину и, вероятно, очень метко, так что он упал, схватившись, он побежал в учительскую и там сообщил, что с ним случилось. Сейчас же в наш класс явился ректор и стал допрашивать кто. Понятно, хотя все знали, никто не хотел выдать товарища, так как хорошо знали, что за сей проступок товарищу грозит моментальное исключение из семинарии. Ректор сгоряча объявил мудрое решение: три лучших ученика изгоняются из семинарского корпуса и лишаются казенного содержания и такими оказались: первый ученик – Бутырский, второй – Полонский, третий – Давидовский. Казенную одежду мы обязаны после уроков сейчас же сдать, а сами, хотя бы в чем мать родила, оставить казенное помещение и идти куда угодно на квартиру, но права посещать уроки мы лишены не были. Инспектор Дмитриевский призвал нас к себе и советовал не падать духом и стараться не потерять своих мест по списку учения, обещая, что если мы перейдем в 3-й класс с сохранением своих мест по списку, то он уверял нас честно, что мы опять будем приняты на казенное содержание. Дал нам право ежедневно одному по очереди оставаться дома, не посещать уроков, для хозяйственных нужд. По его ходатайству его знакомый Радченко, живший недалеко от семинарии в Березках, нанял нам простую хату, в которой сохранилась печь и окна для нашего житья за 2 рубля в месяц (тут же был построен им и новый хороший домик, в котором он жил со своей семьей). Товарищи, а их у нас тогда было до 84-х, нас, как невинно пострадавших, поддержали: кто дал рубаху, кто – кальсоны или латанные штанишки, словом, у кого что было лишнее, тот тем и поделился. Вот только насчет пальто явилось затруднение, так как у каждого было только одно, а потому товарищи сложились деньгами и на нас трех пошили одно пальто. Смерили его на среднего ростом Давидовского, а потому оно было на меня, как высшего ростом, в рукавах коротко, а в спине узко, а Бутырскому, малому ростом, в рукавах длинно, а в спине мешковато, но в общем вышло довольно приличным пальтом и мы были удовлетворены. Хлеб, картофель, буяки и дрова доставлялись товарищами из запасов семинарских, понятно, нелегальным путем. Инспектор дал нам на первое обзаведение 10 рублей, и мы зажили свободной, почти безнадзорной жизнью, многие даже завидовали нам. Ректор положительно не интересовался нашей судьбой, ему, вероятно, стыдно было за свой поспешный, несправедливый поступок.

Вот с этого года и началось мое знакомство с посторонними уроками. В хорошие дома не было в чем явиться, потому пришлось шляться по еврейским хедерам и брать еврейчиков для обучения русскому языку и письму по 1 рублю в месяц с

каждого еврейчика. Ходили мы по сим школам тоже втроем, по очереди и у нас было учеников до 15 человек – в переводе на деньги 15 рублей заработка в месяц, сумма по тогдашним временам колоссальная, которая давала нам возможность понемногу приодевать себя. Главным образом, деньги расходовались на обувь, она нас особенно уничтожала. Все-таки, как ни трудно было, а пережили год весело и не голодали, а главное – сохранили по списку свои места, перешли в 3-й класс и были приняты на казенный счет, только я поменялся с Давидовским – он занял 2-е место, а я – 3-е. Снова настала для нас жизнь беззаботная, думы о пропитании и об одежде отошли прочь. Наконец настал и давно желанный последний год учения в семинарии; мы перешли в 4-й класс в том же порядке. Думы о поступлении в университет крепи, только и разговоров у нас было об этом, этим только мы и жили и с нетерпением ожидали конца сего учебного года.

Мечты, мечты – где ваша сладость! Как громовой удар среди ясного, безоблачного неба поразило нас распоряжение министра народного просвещения Димитрия Толстого, сделанное им в 1879 году, в апреле месяце, значит до нашего окончания 4-х классов семинарии за 2 месяца, что окончившим 4 класса духовной семинарии запрещается поступать в университет по экзамену при университете, а нужно желающим поступить в университет держать экзамен на аттестат зрелости при гимназиях. Гимназическим начальствам будто бы дано было распоряжение, по возможности, семинаристов не пропускать. Такое распоряжение дано было в виду того, что в России была масса приходов без священников, так как масса семинаристов, окончивши 4 класса семинарии шли в университет, а самая незначительная их часть оставалась для 5-6 классов богословских. Так в Черниговской семинарии в 1878 году в 4-м классе было учащихся в 2-х отделениях 86 человек, а для 5 класса осталось только 14; 72 человека ушли в университет. После же сего распоряжения, в 1879 году учащихся в 2-х отделениях (штатском и параллельном) было 80 человек, из них только 28 человек взяли свидетельства об окончании 4-х классов семинарии и поступили не в университет, а в военную службу и через 2 месяца носили уже офицерские эполеты, а для 5-го класса осталось 52 человека – цифра небывалая. Толстой достиг своей цели – распоряжение его принесло ему желанные плоды. В Черниговской губернии в то время из 1500 приходов было свободных 150. Правда, 4 высших учебных заведения было открыто для семинаристов. Это университеты Томский и Дерптский и лицеи - Нежинский и Ярославский. Для этих заведений аттестат не требовался, а держался экзамен на месте.

Нет слов, которыми можно бы выразить то возмущение, растерянность и злобу воспитанников семинарии, вызванные сим распоряжением министра народного просвещения. На общей сходке семинаристов решено было единогласно списаться с семинариями других городов и сообщая в одно время просить министерство об изменении сего постановления как жестоко несправедливого (детские мысли). На призыв Черниговской семинарии особенно горячо отозвались семинарии: Полтавская, Харьковская, Воронежская, Курская, Тульская, а, в особенности, Вятская. День для подачи таких ходатайств был назначен 15 июля. Нужно полагать, что от всех семинарий такие ходатайства поданы в этот день в министерство. Черниговской семинарией было подано тоже ходатайство в назначенное время, результатом чего, спустя через неделю после подачи сего ходатайства, был произведен повальный обыск у учеников 4-го класса и у некоторых из низших классов, а также усиление особенной слежки за учениками. Более горячие головы все-таки решили после экзамена брать свидетельства об окончании 4-х классов семинарии и идти если не в университет, то в военную службу. К числу сих присоединился и я. Но мне оканчивался 19-й год и я считался несовершеннолетним (21 год давал право совершеннолетия), и по закону правление семинарии не имело права без согласия опекуна выдать мне такое свидетельство (прогонять ученика из заведения оно себя не лишало права). А потому я должен был сему правлению представить письменное согласие своего опекуна. Моим опекуном был брат

Даниил. Вот я ему и написал письмо, в котором просил его немедленно выслать свое согласие, вполне надеясь на исполнение моей просьбы, так как он о моих планах по окончании 4-х классов семинарии идти дальше в университет знал и вполне их поддерживал, и обещал материально меня поддерживать во все время пребывания моего в университете. Ответ от него я получил скорый, но сверх ожидания отрицательный. Он писал, что он не враг военщины, но по своим летам я еще успею ее отвеждать, и с этим делом можно и должно обождавать, это не университет, где терять время неразумно; с военщиной можно еще и потерпеть, а потому он решительно отказывается на это дело дать мне свое согласие и советует мне оставаться и оканчивать полный курс семинарии.

Я ужасно был огорчен его отказом и страшно завидовал своим товарищам, которые были старше меня лет на 4-5 и которые, благодаря сему, имели право распоряжаться собой по своей воле. Не желая от них отстать, я сейчас же пошел в воинское присутствие и записался, что желаю отбывать воинскую повинность не по жребию, а вольноопределяющимся в том расчете, что через два года я с ними встречу в полку. В двух отделениях 4-го класса было нас 80 человек, из них 28 человек взяли свидетельства за 4 класса и поступили в военную службу, а осталось для 5-го богословского класса 52 человека, цифра по количеству небывалая за все время существования семинарии. Итак, все лелеянные планы жизни разбиты, а потому разбилось и желание заниматься преподаваемыми науками – не для чего было. По переводному списку в 5-й класс я оказался почти сзади всех. Давидовский – 2-й ученик, Бутырский же 1-й ученик пока считался в первом разряде, но 9-м последним, а не первым.

Итак, в 5-м классе нас оказалось 52 ученика; из них 40 человек и не думали быть в нем, а остались *volens-nolens* – по необходимости, вследствие министерского распоряжения, а потому к преподаваемым наукам в 5-м классе относились более чем хладнокровно: учились не для знания, а для отметки – удовлетворительного балла. О товарищах своих должен сказать, что все ребята были на подбор с идеалистическим направлением, с искренним желанием посвятить свои силы для служения другим, даже в ущерб своим личным интересам. Многие из них были с блестящими способностями и с великой силой энергии.

С наступлением в 1879 году учебного года, то есть в сентябре месяце, сейчас же в нашем классе образовался кружок, который затеял издавать, понятно, нелегально журнал “Друг семинара”. Программа его такова: первое – вместо передовых статей помещать переводы заданные или которые могут быть заданы на урок из латинского, греческого и французского языков для руководства и облегчения учеников низших классов (русачки). Среди многих товарищей было немало субъектов, хорошо знавших эти языки и желавших поделиться и помочь ученикам низших классов, свободного времени у них было много, так как своими уроками они мало интересовались. Второе – помещались ответы на вопросы, предлагаемые учениками низших классов. Третье – помещались рассказы в юмористическом духе про учителей и вообще про семинаристов, где-нибудь и чем-нибудь отличившихся в отрицательном смысле, понятно, не называя имен, но охарактеризованных так ясно, что каждый мог догадаться о ком идет речь. Были между нами и мнящие себя поэтами даже, которые помещали свои стихоплетения на злобу дня. Вообще, борзописцев оказывалось много, хоть отбавляй, но все же дело это было не вредно. Оно будило ум и изошряло остроумие, потешало и развлекало ученическую публику, а главное помогало ученикам низших классов не терять много времени над переводом заданных уроков с иностранных языков.

[...] И в данном случае инспектор оказался человеком в лучшем смысле сего слова. Он в ненастный вечер, в конце июня месяца, когда почти все воспитанники были в сборе и занимались подготовкой уроков к следующему дню, явился к нам в класс с этим номером журнала. Прочитавши нам эту песню, он сказал, что шутки, насмешки, остроты над преподавателями, положим, недопустимы, но в случае открытия виновника их кара для него самое большее – карцер, а помещенная здесь

революционная песня повела бы к самому строгому расследованию – и не одному бы человеку пришлось бы самое меньшее распрощаться с семинарией, а то, быть может, отведать места не столь, а то и столь отдаленные в Сибири. А потому он просит нас как друг, чтобы ему дали сейчас же слово, что дело это будет нами прекращено, так как в случае открытия сего дела кем-нибудь другим будет много неприятностей и ему как инспектору и многим причастным сему делу, а главное, он будет лишен возможности что-нибудь сделать в защиту виновников. Понятно, слово ему было дано и наш журнал, просуществовавший 79 – 80 учебный год, навсегда прекратил свое существование.

О себе скажу, что и я, как многие из моих товарищей, делом своим не занимался и не старался попасть в 1-й разряд по списку учащихся; уроков не учил, а старался только тем или другим путем иметь удовлетворительный бал, хотя мои письменные работы были очень хороши и меньше 4-х оценки не имели. На уроках в классе я сидел на последней скамейке, что давало мне возможность не слушать уроков, а заниматься посторонним делом. Раз я чуть не попался со своим соседом по месту – Бугаевским. Он слепил искусно шахматы из мякиша хлеба, засушил их и они имели очень красивый вид и были очень крепки. У меня было старое ватяное пальто и у нас было такое условие игры: кто выиграет партию, тот имеет право сидеть на пальто – удобнее и мягче. Он лучше меня играл и потому почти всегда выигрывал и потому всегда сидел на моем пальто, а я – собственник пальто – мозоли насиживал, досадно было. И вот один раз мы начали партию на уроке нравственного богословия (преподавал его Васютинский, человек добрый, не имевший привычки сходить с кафедры и ходить по классной комнате), но за этот урок мы этой партии не окончили. Следующий урок был ректора – основное богословие. Дела мои по игре были, на сей раз, блестящи, я должен был выиграть партию, а потому я потребовал игру продолжить и на следующем уроке. Игра продолжалась и на уроке ректора, который тоже не имел привычки выходить из-за кафедры и ходить по классу, но он был быстр и проворен. Бугаевский был страшно близорук и, желая и на этот раз быть победителем и не потерять права пользоваться пальто, увлекся и положительно наклонился головой к скамейке. Окрик ректора: “Бугаевский, на уроке не спать!” заставил его моментально встать. Мгновенно пальто, бывшее под Бугаевским, мною натянуто было на шахматную доску, лежавшую между нами на сиденье скамьи; встал и я, чтобы лучше собой закрыть место, где лежала доска, и сказал ректору, что у Бугаевского с утра болит страшно голова и я ему утром еще советовал не в класс идти, а в больницу, но он мне сказал, что его крайне интересует урок ректора и он, прослушав его, тогда пойдет в больницу. Случайный ответ мой спас нас обоих от большой беды. Мой ответ так расположил ректора, что он приказал мне сейчас же, немедленно отвести его в больницу. При сдержанном, тайном хохоте товарищей, я, обняв Бугаевского, а он, склонив свою голову мне на плечо, вышли из класса, сопровождаемые сочувствующим взглядом ректора. В больнице я остался для ухода за ним – так сказано было ректору. Но зато, когда мы вечером возвратились в класс, товарищи встретили нас долго продолжавшимся гомерическим хохотом.

С этого года учебного началось и мое более близкое знакомство и с чарочкой, благо представлялась такая возможность, так как я порядочно подрабатывал частными уроками. Еврейчиков я своих не оставлял, а их у меня было 10 человек, значит 10 рублей в месяц. Приаккуратил я себя несколько и с одеждой – купил шляпу с широкими полями и даже накидку, что дало мне возможность сунуть свой нос и в приличные дома; так весной я имел уже урок у капитана Антоновича за 5 рублей в месяц. Детей у сего капитана было много: 2 дочери 18 и 16 лет, сын - гимназист 3-го класса, елоп ужаснейший, это мой пациент, и еще штук пять детей меньшего возраста. Как дешевого и, по их мнению, хорошего репетитора, меня ценили и принимали хорошо; я платил им тем же и просьбы главы сего семейства, не входящие в мою обязанность как репетитора, старался исполнять. Звали сего капитана Константин, день его именин был 21 мая, который в тот год выпадал в субботу и капитан просил меня в этот день непременно придти к нему к 6 часам вечера, чтобы

с его детьми и детьми его знакомых, которые к этому времени соберутся к нему, я устроил какие-нибудь игры вроде живых картин и т.п. Отказать я ему не смог, хотя знал, что в это время в 6 часов вечера должен я быть на всенощной в церкви. Всенощная пред неделями и праздниками у нас всегда служилась и присутствие на ней для воспитанников обязательно и самые только уважительные причины – болезнь – освобождали от нее. Дал слово – нужно его исполнить; и вот решено было мной как-нибудь утечь. За полчаса до всенощной воспитанники всех классов должны собраться в гимнастическом зале. Здесь 4-м классом делалась переключка, а последним – 5 и 6 как более сознательным доверялось и их не проверяли. На это время все выходы из здания, кроме парадного, запирались и утечь можно было только в окно, которое, хотя это было и в нижнем этаже, было все-таки высоко от земли, но это остановить меня не могло и я, когда представилось удобное время, бросился к окну, прыгнул и почти попал на шею надзирателю, он же преподаватель, ходившему под окнами для контроля. Сам я упал и его сбил с ног; моментально схватившись, я побежал в сад, а он погнался за мной. Зная укромное местечко, где любителями таких экстраординарных путешествий предусмотрительно острия больших гвоздей на заборе для удобства и безопасности перелета были пригнуты на протяжении больше аршина, направился к этому месту и в один момент я очутился вне преследования. Но в каком виде?! Предусмотрительное начальство, узнав об этом прорыве заграждения в заборе, распорядилось пред каждым служением это место не железом заграждать, а более мягким, но в сто раз худшим и надежнейшим средством. На место пригнутых гвоздей приказано было накладывать очень жирно человеческие испражнения в свежем виде, что ставило человека, одолевшего сие заграждение, в такое положение, что он не мог сейчас себя использовать для своих целей, ради которых он многим рисковал. В таком положении очутился и я. Омывшись в речонке Стрижне и кое-как приаккуративши себя, я должен был непременно идти в церковь, так как знал, что после служения будет переключка для отыскания виновника, сбившего с ног надзирателя. Но как попасть в церковь? Обычным ходом нельзя – это значит прямо отдаться в руки, а потому решил попробовать пройти через пономарню. На мое счастье мне это удалось легко. На легкий мой стук в окно мой товарищ, исполнявший обязанности пономаря, тихонько открыл маленькую дверь, и я незаметно вошел в пономарню и просил товарища сейчас заболеть. Он подошел к ректору и сказал ему, что еще с полдня он стал чувствовать себя нехорошо и на всякий случай пригласил Полонского, чтобы заменить его; сейчас он себя чувствует очень плохо и просит отпустить его в больницу, а Полонский его заменит. Ректор отпустил его, а я, надев стихарь, прислуживал во время богослужения. После богослужения действительно была проверка, когда посторонние вышли из церкви, в присутствии ректора, инспектора и 2-х надзирателей, но по переключке все были налицо, и виновник не был найден, ему грозило обязательное исключение из семинарии. Когда по списку названа была моя фамилия, и я проходил мимо этой комиссии, пострадавший надзиратель долго и испытующе смотрел на меня, но я был налицо и он не смел утверждать, что я виновник его падения, но до самого окончания мной семинарии он как преподаватель всегда относился ко мне враждебно. Когда свидетельство об окончании семинарии было мной взято, я был у него, рассказал все по правде и извинился перед ним. Он много хохотал и сказал, что тогда он ушиб себе сильно плечо.

[...] Но вот время экзаменов для перехода в 6-й класс. Тройка бывших год назад лучших учеников на экзаменах положительно оскандалилась: 1-й ученик Бутырский и 2-й ученик Давидовский срезались, и были оставлены на повторительный курс в этом же 5-м классе, а я был по предметам и устным переведен в 6-й класс и не погано – 26-м учеником из 52, только во 2-м разряде, но мне дана была переэкзаменовка по сочинению, и вот почему. За год мне по сочинениям выставлен был балл 4. Экзаменационной комиссией дана была тема из догматического богословия. Сочинение должно было быть написано с 9 часов утра до 2-х часов по полудни. Преподаватель сего предмета – догматического богословия – человек новый,

молодой; он только за месяц до экзаменов был прислан в нашу семинарию, с воспитанниками еще не успел хорошо ознакомиться и часто в оценке их знаний ошибался. У меня был товарищ Поляков, по алфавитному списку он сейчас же следовал за мной. Славный паренек, но туповат; обладал сказочной памятью, но сочинения ему не удавались, в году ему писались и исправлялись сочинения товарищами и он годовой балл имел 4. По предметам же устным его знания оценивались не ниже пяти, благодаря его памяти и усердным занятиям; он был по списку в 1-м разряде и мечтал о посылке его в духовную академию на казенный счет. В 9 часов мы сели за сочинение. С этим делом я справился легко, и к 12 часам оно было у меня готово в черновике, и я готовился переписывать его набело. Тут же я получил записку, в которой он очень просил отдать ему мою черновку. Я отдал, а сам сейчас же начал писать начисто с возможными несущественными изменениями. В 2 часа дежурный собрал сочинения товарищей, сложил их по алфавитному порядку и отдал преподавателю. Результат вышел такой: вероятно преподаватель в один вечер просмотрел мое сочинение и Полякова. Мое сочинение было оценено баллом 4, а Полякова - баллом 5, но потом моя 4 была окружена нулем и в конце моего сочинения было написано “смотри Полякова”. Преподаватель не мог допустить, чтобы перворазрядник Поляков списал у второразрядника Полонского, а скорее противоположное, и потому мою 4 он окружил нулем. Вследствие чего расчет был сделан такой: мой годовой балл $4 + 0$ экзаменационный равняется 4 разделенным на $2 = 2$, балл неудовлетворительный, требующий переэкзаменовки. Вот почему и она мне назначена на осень. Товарищи страшно этим возмущались, но я просил их не делать шума, так как эта переэкзаменовка не имела для меня решительно никакого значения, и я действительно осенью ее выдержал блестяще и был окончательно причислен к лику учеников 6-го класса.

Итак, в 1880/81 учебном году я был воспитанником последнего, 6-го выпускного класса. Для всех нас этот год был самым тяжелым в смысле нравственных переживаний. Ведь каждому из нас нужно было заняться окончательно самоопределением. Куда идти и как устроить свою в дальнейшем жизнь? Вместо занятий уроками целые вечера проходили в рассуждениях и в горячих спорах, в страстных отстаиваниях до потери сознания своих излюбленных мечтаний о будущей деятельности, наступающей за окончанием семинарии в общественной жизни. Сочинения Хомякова, братьев Аксаковых переходили из рук в руки. А тут народилось братство Неплюева, жизнь которого так красочно была описана, что многих сводила с ума. То и дело слышались излюбленные выкрики окончаний “фил”, а иногда сопутствовали ему и “фоб”. А тут еще явилась на сцену жизни и украинская труппа во главе с Кропивницким; фамилии Садовского, Тобилевича, Саксаганского не сходили с уст украинофилов. Что же касается лично меня, то окончания “фил” и “фоб” мало меня трогали. По-моему, думалось мне тогда, так нужно быть прежде всего человеком в лучшем смысле сего слова, и “фил” и “фоб” вносят в дело только разделение и вражду, тормозящие всякое доброе начинание, и мне ужасно понравилась прибавка, приставляемая не сзади, и спереди слова: “интер”, например, интернационалист. В беседах с товарищами выступал и я со своим “интер”, и многие из товарищей поддерживали меня. Но меня просто тянуло в народ, хотелось честно отдать ему свои силы и кое-какие познания на его пользу без всякого расчета; считая для себя нравственное удовлетворение в исполнение своего долга как человека, конечною целью своего существования.

[...] Зима 1880 – 1881 г. была обильна снегом, который как-то дружно растаял. Речонка Сtryжень небывало наполнилась водой и из озер, 3-х “ям” Яловщины пошел в свое время большими пластами лед. Для семинаристов было большим удовольствием льдины, пристающие к берегу семинарской усадьбы, шестами отталкивать на середину речонки. Этим делом занялся и я со своим товарищем Гусаковским, который считался на всю семинарию первым силачом; я занимал второе место, но в данном случае мне почему-то удавалось ловчее это делать, чем Гусаковскому, что вызывало у зрителей большое одобрение по моему адресу. Но

вот приближалась льдина к берегу довольно большой величины. Очередь для удара в нее была моя, и я, стоя наготове с шестом в руках, все свое внимание, не желая утерять свое первенство в сем деле, сосредоточил на ней, выбирая центральное место для удара. В то время, как я хотел нанести удар сей льдине, Гусаковский, шутя, толкнул меня, и я, чтобы не упасть, прыгнул на льдину. От неожиданности я выпустил шест из рук и очутился на льдине без всяких средств выскочить на берег. Гусаковский, видя мое беспомощное положение, при помощи своего шеста прыгнул ко мне на льдину, чтобы общими усилиями пригнать льдину к берегу, и когда мы с ним начали это делать, шест не выдержал напора льдины, сломался, и мы остались на льдине совсем безоружные и предоставили себя течению воды. Крыга же отошла от берега почти на 4 сажня; место же было глубокое. Во время крыголама на Красном мосту, который отстоял от семинарской усадьбы на пол версты, всегда собиралась праздная публика для наблюдения за крыголомом. Это было под вечер, и Красный мост был усеян этой публикой. Льдина, немного погрузившись, шла медленно ближе к левому ледорезу и попала на 1-й левый ледорез, и так как была толстой и крепкой, на время остановилась, благодаря чему мелкие льдины, следовавшие за ней, чрез эту остановку, сделали затор, по которому мы кое-как, немного замочившись, на четвереньках добрались до берега под “ахи” и “охи” мостовой публики. Понятно, о нашем путешествии на льдине известно и наше начальство. На другой день ректором было собрано экстренное собрание правления для обсуждения нашего проступка и решения заслуживает ли он награды за удаливость или наказания за экстраординарное развлечение черниговской публики. Решено было большинством голосов Гусаковского (24-х лет) и Полонского (21 год) посадить для примера остальным в карцер на 12 часов каждого отдельно, но 2 голоса было подано за исключение из семинарии (ректор и Вишневский) как людей несоответствующих своему будущему назначению.

Но вот наступил месяц июнь – самое тяжелое время, время выпускных экзаменов, которые будут продолжаться до половины июля. Сделав себе мысленно проверку своих знаний по предметам, с которыми придется иметь дело на экзаменах, нашел, что багаж мой более чем слаб, но все же духом не пал, а понадеялся на “авось”, который меня всегда в критическую минуту не оставлял, храбро и нетерпеливо ожидал сего времени. И действительно, экзамены для меня сверх ожидания прошли более чем хорошо: я по списку окончил семинарию 26-м из 52-х человек, хотя во 2-м разряде. После экзаменов была вскладчину устроена традиционная товарищеская “каша”. За Десной, где ели мало, а пили много, пели, говорили зажигательные речи, клялись с биением себя в грудь и даже со слезой быть верным своим, теперь так красно высказываемым убеждениям – отдать все свои силы, честно служить обездоленному народу, на каком бы не пришлось поприще подвизаться. А тут же лукавая жизнь, саркастически улыбаясь, с распростертыми объятьями нетерпеливо ждала принять эту честную, бескорыстную юность в свои объятья и своими цепкими железными руками так сдавить, чтобы все благие намерения и клятвенные заверения обратить в прах. О юность, юность! Как ты честна, чиста, предприимчива, энергична!... Но вместе с тем как ты неустойчива, податлива, мягка, непредусмотрительна!... Жизнь, приняв тебя в свои железные лапы, вылепит из тебя такую фигуру, с которой не захочется иметь ничего общего. [...].

Джерела та література:

1. Розповіді про семінарію передувала розповідь про духовне училище і реформам, яких вона зазнала на початку 1870-х рр.
2. Звернення в тексті спогадів, як і самі спогади адресовані сину Сергію Матвійовичу.

РОЗВІДКИ

Сергій Наумов

●

СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІТИЧНОГО РУХУ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Процес формування української нації, історія українського національного руху належать до ключових проблем сучасної вітчизняної історичної науки. Новітня історіографія українського політичного руху імперської доби бере свій початок з 90-х рр. ХХ ст. Вона характеризується кардинальним збільшенням кількісних параметрів та розширенням джерельної основи досліджень, зближенням і поглибленням методологічних підходів, тематичним розмаїттям.

Її характеристика тією чи іншою мірою здійснюється в сотнях праць, проте, як правило, принагідно і фрагментарно, у вступній частині, у вигляді окремого історіографічного сюжету, нерідко більш подібного до бібліографічного. Спеціальні огляди історіографії українського руху¹ здебільшого є публікацією дисертаційних досліджень і відрізняються дотриманням відповідних канонів, прагматичністю, неповним охопленням літератури. Цілком інший, концептуальний підхід представлений у працях Я. Грицака, Л. Зашкільняка, Г. Касьянова, В. Кравченка та деяких інших дослідників. Вони розглядають сучасну історіографію в контексті світової історичної науки, передусім з точки зору загального стану, проблематики, методології, дискурсів і парадигм тощо². Поєднання концептуального і проблемно-тематичного підходів у різному співвідношенні має місце у випадках, коли історіографія українського руху розглядається як складова загальної проблематики по періоду³ українсько-російських взаємин⁴ тощо.

Проблематика українського націєтворення так чи інакше зачіпається у величезній кількості праць, створених представниками різних суспільних наук, причому її зміст і спосіб дослідження варіюються в залежності від авторських спрямувань. Відповідно до домінуючої національної парадигми вона посідає центральне становище у загальних виданнях з історії (зокрема, політичної) України даного періоду, а отже, у зображенні їх авторів, – і в суспільних процесах того часу⁵. Тут, можливо, найпомітніші відмінності в поглядах примордіалістів та модерністів (прорив останніх на цей рівень вітчизняної історіографії ознаменувала книга Я. Грицака). Історія українських партій достатньо широко представлена у працях, де розглядається весь спектр політичного руху на території України⁶, а також у загальних дослідженнях з історії українського національного руху⁷. Останніми роками синтетичний підхід до вивчення українського руху доповнюється сегментарним, коли об'єктом дослідження, в тому числі й монографічного, стають окремі течії: соціалістична, ліберальна, молодіжна, причому мають місце як цілісні, інтегративні, так і компаративні характеристики⁸.

Інтенсивно розробляється історія окремих політичних партій та організацій даного періоду, кожна з яких завдяки великому інтересу до теми та політичному

плюралізму стала об'єктом спеціального розгляду. Результати вивчення ранньополітичних організацій 90-х рр. XIX ст. були підсумовані й поглиблені А. Катренком⁹. З-поміж партій початку XX ст. традиційно найпопулярнішою залишається РУП-УСДРП¹⁰. В. Головченко¹¹ першим у сучасній історіографії проблеми застосував „монопартійний” підхід, тобто цілісне монографічне дослідження однієї партії. Монографія А. Голуба і десятки статей розкривають не тільки „внутрішню” історію партії, а й її відносини з іншими партіями, міжнародні аспекти діяльності. Т. Бевз¹², поставивши за мету відобразити історичний шлях українських есерів, зосередила свою увагу передусім на бурхливих подіях Української революції та наступних років. Відповідно сюжети про УПСР дореволюційної доби мають явно вступний характер. Натомість В. Стрілець розглядає історію Української радикально-демократичної партії як єдиний цілісний процес, присвятивши її розвитку до 1917 р. два повноцінні розділи¹³. Значно меншою популярністю у дослідників користується Українська народна партія, історії якої присвячено лише кілька статей, причому в деяких публікаціях взагалі ставляться під сумнів її статус і значення як партії¹⁴.

Окремі сторони функціонування українських об'єднань висвітлені вкрай нерівномірно. Десятки праць присвячені характеристиці ідеології партій, їхнього розуміння національного питання, бачення майбутньої державності¹⁵. Тематично близькі до них дослідження вітчизняної суспільно-політичної думки на межі XIX-XX ст., серед яких найгрунтовнішою видається книга М. Кармазіної¹⁶. Інші ж напрямки практичної діяльності представлені в літературі слабо.

Упродовж останніх п'ятнадцяти років значно зростає кількість праць про окремих діячів українського руху¹⁷, підтверджуючи тим самим продовження і навіть активізацію процесу творення пантеону „національних героїв” як необхідної складової національної міфології¹⁸. Разом з тим ця література відображає зміни, що сталися в суспільній свідомості та історіографії. Значне розширення кола персоналій засвідчує утвердження плюралістичного підходу; переважання інтересу до таких постатей, як М. Міхновський чи С. Петлюра – панування державницької парадигми; небувала увага до діячів УДП-УДРП – зростаючу прихильність до ліберально-демократичних цінностей.

Залишається недостатньо вивченим питання про роль окремих суспільних верств в українському русі; відносним винятком є лише інтелігенція¹⁹. Розпочинається вивчення історії національного руху на регіональному рівні²⁰. Поступово визначається як окремий напрямок дослідження взаємозв'язків українців Наддніпрянщини і Надністрянщини, їхнього значення для розвитку українського руху²¹.

Тісно пов'язаною з тематикою українського руху є проблема „українського питання” в Російській імперії, його суті, ваги і розуміння різними суспільно-політичними силами. Над нею плідно працюють не тільки (і не стільки) українські, а й (особливо останніми роками) російські та західні дослідники²². Її складовою можна вважати вивчення проявів національної політики царизму в Україні й, зокрема, боротьби імперських правоохоронних органів проти українських партій²³. Реакція українського суспільства на національне питання й національну політику досліджується не тільки через призму українського руху, а й у загальному плані як проблема національної ідентичності й політичної лояльності²⁴.

Як уже відзначалось, активно вивчається історіографія проблеми. Доволі плідними виявилися дослідження джерельної бази та теоретико-методологічних засад вивчення теми²⁵.

Наведений вище структурно-проблемний аналіз історіографії українського політичного руху в Російській імперії стосувався головним чином праць вітчизняних дослідників, попри те, що існує авторитетна точка зору (Г. Касьянов) про недоречність поділу історіографії за національною, державною чи регіональною ознакою. Не заперечуючи її в цілому, вважаємо, що відмінності між українськими, російськими та західними дослідженнями національної проблематики

залишаються достатньо глибокими й принциповими (при незаперечній тенденції до зближення), тож розглядати їх „єдиним потоком” принаймні передчасно.

Наприкінці ХХ ст. З. Когут і Т. Кузьо стверджували, що новітня російська історична думка залишається в полоні імперської міфології, котра заперечує право на існування української нації та окремішність її історичного буття²⁶. Проте беззастережно прийняти цю оцінку не можна було й тоді, а тим більше зараз. Уже в середині 90-х рр. ХХ ст. стали помітні ознаки зваженішого підходу частини істориків Росії до української проблематики. Їх відображенням стали, зокрема, велика конференція, присвячена історії національних партій Росії, з серйозними доповідями про УСДРП і УДРП (Москва, 1996); фундаментальна енциклопедія „Політичні партії Росії”²⁷; кандидатська дисертація і низка публікацій С. Чмир (Іваницької) з історії українських ліберально-демократичних організацій²⁸.

У наступні роки позитивні тенденції були розвинуті. З’явилися солідні публікації про національну політику Російської імперії²⁹. У 1998 р. в Інституті слов’янознавства РАН був заснований відділ східного слов’янства, серед здобутків якого – щорічник „Белоруссия и Украина: история и культура”, „східнослов’янський” випуск журналу „Славяноведение” (2002, № 2), „круглий стіл “ „Механізми формування української і білоруської націй в російському та загальнослов’янському контексті (дореволюційний період)” (жовтень 2002 р.). Створений у Московському університеті Центр україністики і білорусистики з 2000 р. проводить щорічні конференції з дискусійних питань взаємовідносин Росії, України і Білорусі. За слушним зауваженням С. Величенка, публікації цих двох наукових установ „критичні щодо домінуючих російських поглядів на українців та стосунки Росії з Україною в минулому, демонструють важливий процес концептуальної еволюції в російській історіографії, але на сьогодні вони репрезентують думку меншості”³⁰. Трибуною світової наукової думки з проблематики „нової імперської історії та націоналізму” став журнал „Ab Imperio” (Казань). Серйозним каталізатором переосмислення історії України і Росії імперської доби стали праці О. Міллера³¹. Вихід у 2000 р. його монографії, на думку С. Єкельчика, засвідчив появу нових тенденцій в російській історіографії історії України: відсутність відверто ідеологічного підтексту, відповідність стандартам сучасної західної науки³². В подібному стилі витримана й колективна праця, в якій пошук „нової історії імперії” здійснюється з допомогою регіонального підходу³³. Разом з тим продовжують з’являтися публікації, вразливі з позицій науковості (наприклад, уже згадувана монографія І. Міхутіної, за справедливим виразом О. Міллера, страждає „сильною тенденційністю”³⁴) або й відверто українофобські – на зразок перевидання відомого твору М. Ульянова³⁵ чи збірника антиукраїнських опусів вікової давнини³.

Західні науковці порівняно мало займаються вивченням конкретно-історичних проблем, віддаючи перевагу побудові концептуальних схем як історії України в цілому, так і її імперського періоду, українського націєтворення („українського проекту”)³⁷. Вони приділяють велику увагу проблемам національної ідентичності³⁸, „вписують” Україну й український рух в імперський та європейський контексти³⁹, широко застосовують методи й категорії політології, соціології, антропології, лінгвістики, літературознавства.

Вплив західної науки був визначальним у поступовій, далеко не послідовній і не повномасштабній зміні підходів до вивчення історії українського національного руху імперської доби. В 90-х рр. ХХ ст., особливо в першій половині десятиліття, беззастережно домінувала концепція „українського національного відродження” (сам вираз з’явився в літературі початку ХХ ст.), сформульована під впливом відомої схеми М. Гроха й викладена спершу в публікаціях Р. Шпорлюка, П. Магочого, А. Каппелера та інших⁴⁰. Викликана до життя потребою замінити радянський варіант історії України, вона невдовзі в багатьох відношеннях перестала задовольняти фахівців.

Частково це було пов’язано з розмитістю самого поняття, нечіткістю його

визначення. На принциповішому, теоретико-методологічному рівні ця концепція зазнала критики з боку модерністів. Полемізуючи зі своїми опонентами – примордіалістами, вони доводили, що нація в сучасному розумінні цього слова є продуктом модерної епохи (в українському варіанті це якраз XIX-XX ст.), тож відносно того часу говорити про „національне відродження” принаймні некоректно. Тому в подальшому на Заході відмовилися не тільки від самого концепту⁴¹, а й від парадигми „нації-держави”. Як альтернатива був запропонований концепт „націєтворення” (або „націотворення”)⁴², тобто формування якісно нової спільноти, будівництво, а не відродження нації. При цьому семантично близькі поняття „націєтворення” і „формування/будівництво нації” в лексиконі модерністів не є тотожними, і першому віддається очевидна перевага. На нашу думку, це не випадково і є наслідком свідомого (хоча, здається, не артикульованого) їх розрізнення і навіть протиставлення. Якщо „формування нації” можна розуміти як органічний, об’єктивний, закономірний процес перетворення „етнографічної маси” (населення, яке має певну стихійну етнічну ідентичність, але позбавлене національної свідомості) під дією тих чи інших чинників у націю, то в категорію „націєтворення” вкладається мало не протилежний зміст. Для „ортодоксальних” модерністів це явище суб’єктивне, штучне, привнесене, випадкове, перебіг і результати розвитку якого не детерміновані, залежать від суспільної кон’юнктури і аж ніяк не від цілком міфічних для них речей на кшталт „відпороного духу нації”, „історичної пам’яті” тощо. За словами Г. Касьянова, головне, що відрізняє модерністські версії націогенези українців, – це датування її початку межею XVIII-XIX ст. та увага передусім до суб’єктивних чинників становлення української нації⁴³.

Можливо, щоб уникнути плутанини та чіткіше заявити свою позицію, модерністи на початку XXI ст. почали широко застосовувати категорію „національний проект”. Він виглядає як процес створення певною соціальною групою (як правило, купкою інтелігентів – „будителів нації”), яка претендує на провідну роль, нового („національного”) образу, нового уявлення суспільства про себе (як про „націю”) і прищеплення його достатньо довільно визначеному людському колективу. В разі успіху „національний проект” реалізується у вигляді нової політичної спільноти – нації. Проте успіх зовсім не обов’язковий, оскільки кожному такому „проекту” доводиться конкурувати не лише з альтернативними „національними проектами”, а і з іншими „проектами” суспільної організації – класовими, імперськими тощо, які пропонуються тому ж самому колективу. Конкретно-історичні прояви цих „проектів” нинішніх дослідників цікавлять мало, тому марно сподіватися зустріти в їхніх працях докладну характеристику, скажімо, „українського проекту” – його змісту, еволюції, творців, засобів і результатів „прищеплення” суспільству. Справа здебільшого обмежується концептуальними конструкціями або частковими дослідженнями, що стосуються окремих складових проблеми. Серед перших найбільш наближеними до реалій українського руху є книга С. Єкельчика⁴⁴ та вже згадувані монографії О. Міллера й І. Міхутіної, присвячені „українському питанню” в Російській імперії. Серед інших заслуговують на відзнаку добре аргументовані розробки Р. Вульпіус⁴⁵, оригінальні розвідки того ж таки С. Єкельчика⁴⁶.

Слабкість інтересу до вивчення практики національного руху якоюсь мірою можна пов’язати з недостатньою обізнаністю закордонних дослідників з українською історіографією (в одних випадках вона їм недоступна, в інших – нецікава як концептуально невизначена, застаріла тощо). Головна ж причина має методологічний характер. Нація в даному випадку розглядається як „уявлена спільнота” (за Б. Андерсоном), до того ж нерідко таким чином, що ця цілком коректна, причому для будь-якого широкого (що виходить за межі можливого безпосереднього, фізичного контакту) суспільного колективу, характеристика прикладається виключно до нації, тим самим протиставляючи її іншим, нібито „не уявленим” спільнотам (проти чого, до речі, різко заперечував, зокрема,

Е. Геллнеру, сам Б. Андерсон⁴⁷), або ж узагалі перетворюючи її в „уявну”, нереальну. Розуміння нації як „уявленої спільноти” чи „винайденої традиції” (за Е. Хобсбаумом) стимулює вивчення передусім способу, характеру цього „уявлення” чи „винайдення” або, інакше кажучи, не самої нації як історичного явища, її становлення і самореалізації, а „націоналізму” як специфічного світобачення. Редакція авторитетного журналу „Ab Imperio” наголошує, що доміантною сучасною тенденцією є відхід „від досліджень нації як структури, як історично тривалої самосвідомої спільноти або простору гомогенного дискурсу – заради дослідження націоналізму як процесу, як складного дискурсивного поля, простору практик і конкуренції”⁴⁸. Український націоналізм у такому контексті пропонується розглядати „як цілісний історичний феномен, одночасно: 1) як явище соціально-психологічне, і вже на цій основі 2) як світогляд, 3) як специфічну ідеологію і політичний рух”⁴⁹. Зрозуміло, що за такої розстановки пріоритетів черга до останнього пункту дійде ще не скоро.

Відповідно до цього активно розробляється типологія націоналізмів, причому вона, як уже відзначалося в літературі, нерідко набуває ознак поділу на „хороші” й „погані” націоналізми. Так, за Г. Коном, існує два типи націоналізму – західний і східний (у Л. Грінфелд відповідно громадянський та етнічний). Перший формується після виникнення національної держави або паралельно з її творенням, є громадянським, ліберальним, демократичним. „Якщо західний націоналізм був у своїх витоках пов’язаний з концепцією індивідуальної свободи та раціонального космополітизму XVIII століття, пізніший націоналізм Центральної та Східної Європи і Азії легко набував протилежного розвитку. Цьому новому націоналізму, залежному від зовнішніх впливів і водночас опозиційному їм та некоріненому у політичній та суспільній реальності, бракувало впевненості у собі; свій комплекс неповноцінності він часто компенсував самозвеличуванням та надмірною самовпевненістю...”⁵⁰. Східний націоналізм твориться інтелектуалами за допомогою ірраціональних, міфологічних чинників і ґрунтується на етнічній приналежності, культурній традиції, ксенофобії й авторитаризмі⁵¹.

При вирішенні конкретних проблем формування української нації та українського національного руху модерністи нерідко виявлялись безпорадними й мусили йти на компроміс зі своїми опонентами. Г. Касьянов відзначав, що „існує щось на зразок неписаної „джентльменської угоди” між представниками різних підходів до націогенези українців. За цією угодою деякі поняття і концепції просто не піддаються перегляду і сприймаються як даність”⁵². На його думку, така ситуація є наслідком низького рівня вітчизняної націології та політичної кон’юнктури: „В сучасній Україні будь-який „модерніст” обов’язково шукатиме компромісу з „примордіалістами/ переналістами” хоча б тому, що тут безроздільно панує етногенетичний підхід до розуміння генези української нації, не кажучи вже про тиск політичної кон’юнктури, брак методологічної обізнаності, категоріальну невиробленість українських суспільних наук тощо”⁵³.

З цією констатацією принаймні частково можна погодитись, але вона залишає без відповіді питання: що заважає тим же модерністам, очевидно, методологічно обізнаним і вільним від політичної кон’юнктури, виробити безкомпромісну, справді сучасну, на рівні передової світової науки, схему української історії XIX-XX ст.? Адже цікава і загалом вдала спроба Я. Грицака виявилась чи не єдиною і до того ж залишає достатньо поля для критики з точки зору як фактичної точності, так і методології – з боку все тих же модерністів: Г. Касьянов називає його „поміркованим модерністом” та, як можна зрозуміти, зараховує до „тієї частини дослідників, які шукали компромісу між звичним, спокусливим і комфортним для будь-якого українського історика примордіалізмом та малознайомим і неприємним для „справжнього” патріота модернізмом”⁵⁴. Новітні (модерністські, постмодерністські) версії українського націєтворення з’явилися як критика існуючої чи створюваної національної історії, спроба її ревізії з боку західних і „прозахідних” дослідників (звідси ще одне визначення їх як „ревізіоністів”, на

протизага „традиціоналістам”, які дотримуються звичних схем). Проте ця спроба виявилася цікавою і плідною саме у критиці, виявленні слабких місць вітчизняної історіографії і малопродуктивною – у формуванні повноцінної альтернативної концепції.

У той час, як „традиціоналісти” широко оперують конкретно-історичним матеріалом, посилаються на культурні, історичні традиції й національно-державницьку актуальність, „ревізіоністи” апелюють головним чином до сучасних методологій і наполягають на ненауковості патріотичного дискурсу й парадигми „нації-держави”. При цьому вони виводять полеміку на новий рівень, який стосується самого розуміння історичного процесу. На Заході, як правило, принципово заперечується „націоналізація” історії, етноцентричне („націоналістичне”) її розуміння: „Західна історіографія більшою мірою націлена на деконструкцію національних міфів, легенд і символів, ґрунтуючись на концепції мультикультурального минулого, продукованого різними групами суспільства, котрі по-різному інтерпретували одні й ті ж історичні події та феномени. Більшість західних авторів через це опонують схемам національної історії в сучасній українській історіографії”⁵⁵. Не випадково один із найавторитетніших західних фахівців у цій царині М. фон Хаген, високо оцінюючи вже згадувану книгу Я. Грицака, особливо відзначав, що „його наратив, який характеризується свіжим космополітичним поглядом, виходить за межі національних кордонів...”⁵⁶.

Натомість їхні опоненти (не лише в Україні) доводять, що завдання формування національної історіографії залишається актуальним з цілого ряду причин, серед яких її незавершеність, наявність численних „плям”, прогалин тощо; необхідність дати відповідь на альтернативні версії, конкурентні „національні історії” (в українському випадку це насамперед російська та польська, які з інших позицій трактують спільне минуле); суспільно-політична значущість, зокрема, її вагомість як чинника консолідації фрагментованого, гетерогенного суспільства, творення національної ідентичності, а отже, й політичної нації. Без реалізації цього завдання молоді національні держави не лише приречені на поразку в дискусії про минуле, а й значною мірою ризикують своїм майбутнім.

У даному випадку важливо підкреслити, що лінію розламу в цій полеміці, між іншим, можна провести й за державно-політичним принципом: між представниками націй „старих”, давно сформованих, розвинених (перед якими подібні завдання теж поставали, але в далекому минулому), до того ж здебільшого „імперських” історично, і націй, що порівняно недавно визволилися з-під імперського гніту й перебувають на стадії формування. Доречно також відзначити, що основні компоненти інструменталістського розуміння нації були сформульовані на початку 80-х рр. ХХ ст. авторами, близькими до марксистського розуміння історичного процесу (Б. Андерсон, Е. Хобсбаум)⁵⁷, тобто значною мірою ідейними противниками націоналізму.

З іншого боку, не можна не погодитися з критиками „націоналістичних” історичних версій у тому, що вони можуть слугувати знаряддям для досягнення певних політичних цілей як усередині країни, так і на світовій арені: „Чим блискучішим видається народу його минуле, тим з більшою наполегливістю він схильний претендувати на значну політичну роль у сучасному світі”⁵⁸. Така ситуація містить у собі загрозу пріоритету політики над наукою, нав’язування політичними елітами кон’юнктурних, вигідних їм схем історичного минулого. За висловом С. Сет, боротьба за історію, за те, як і що треба пригадати, цілком очевидна в сучасних „культурних війнах” і політичних концепціях⁵⁹. Згадана загроза особливо реальна й небезпечна у суспільствах з нестійкою демократією, до яких можна віднести й українське. На початку 90-х рр. ХХ ст. О. Субтельний зазначав, що уникнути політизації української історії майже так само важко, як за радянських часів⁶⁰. Ще гостріше ставив це питання М. фон Хаген у відомій статті „Чи має Україна історію?” (1995 р.).

З того часу багато що змінилось, але політична кон’юнктура в нашій країні,

мабуть, ще довго впливатиме на кон'юнктуру наукову, принаймні в суспільно-гуманітарних дисциплінах. Оскільки одним із головних завдань сучасної політики є національно-державне будівництво, зберігає свою актуальність така історична ретроспектива, яка б висвітлювала весь історичний шлях формування української нації та її боротьби за власну державність. Тим самим дослідники орієнтуються на цілеспрямований пошук їх проявів, що може призвести до штучної задавленості та гіперболізації, вибудовування однолінійності цих процесів. Інший різновид кон'юнктурщини пов'язаний з недостатнім фінансуванням української науки. „Шукання грантів” та їх реалізація стимулюють дослідження, побудовані у відповідності з поширеними на Заході дискурсами й парадигмами. Неважко помітити, що всі відомі українські модерністи активно користуються системою грантів.

Модерністські й постмодерністські новації Заходу справляють, безумовно, позитивний вплив на українську історіографію, стимулюють її прогрес, розрив з провінційністю і псевдопатріотизмом, вихід на рівень світової науки, збувають наукову і громадську думку, викликають корисну полеміку між їхніми послідовниками й опонентами. Разом з тим у західних дослідженнях, на нашу думку, має місце „полегшене” ставлення до фактичної аргументації, емпіричних напрацювань українських істориків, а неодноразово декларована „нормалізація” української історії інколи нагадує втискування її в прокрустове ложе готових схем, сконструйованих умоглядно чи на матеріалі інших країн і націй, не завжди придатному для універсалізації. Слушну думку про некоректність застосування до європейських націй концепцій, створених на основі досліджень країн Африки й Латинської Америки, свого часу висловила О. Андрієвська⁶¹. Безпідставним вважає вивчення історії України імперської доби з позицій постколоніальної теорії С. Величенко⁶². Крім того, „вестернізація” історичної науки в Україні стає модою, а це загрожує, по-перше, некритичним ставленням до праць західних авторів, їх огульною канонізацією і запозиченням не лише кращих здобутків, а по-друге, перетворенням її на чергову кампанію, яка звично закінчиться фарсом.

Загалом завдяки зусиллям вітчизняних і закордонних учених український політичний рух кінця XIX – початку XX ст. отримав справді наукову, різноманітну й багатогранну за напрямками, засадами, методами й формами історіографію, став яскравим явищем наукового знання і суспільної свідомості. Разом з тим немало проблем залишаються нерозв'язаними. Весь комплекс літератури потребує деконструкції з метою очищення від міфології і штучної героїзації чи демонізації її персонажів. Зберігають свою актуальність такі завдання, як поєднання кращих здобутків національної і закордонної історіографії, засвоєння і застосування новітніх методологій і концепцій, творення власних інновацій, боротьба за справжню об'єктивність і безсторонність, змістовність і аргументованість досліджень, подолання псевдонаукової і псевдопатріотичної риторики.

Джерела та література:

1. Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні наприкінці XIX – на початку XX століть: методологія, історіографія проблеми, перспективні напрями наукових досліджень. – К., 2001; Меша В. Г. Українське національне відродження 1905–1914 років: (історіографія проблеми). – К., 2004; та ін.

2. Грицак Я. Історія нації: продовження схеми Грушевського щодо української історії XIX–XX ст. // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наук. конф., присвячених Михайлові Грушевському. - Львів, 1999; Його ж. Украинская историография: 1991-2001. Десятилетие перемен // *Ab Imperio*. – 2003. - № 2; Касьянов Г. Націогенез українців у сучасній історіографії: версії // Схід – Захід: історико-культурол. зб. – Х., 2001. – Вип. 3; Його ж. Современное состояние украинской историографии: методологические и институциональные аспекты // *Ab Imperio*. – 2003. - № 2; Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми / За ред. Л. Зашкільняка. – Львів, 2004; Кравченко В. Украина, империя, Россия... (обзор современной украинской историографии) // Западные окраины Российской империи. – М., 2006; та ін.

3. Реєнт О. П. Деякі проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки // *Укр. іст. журн.* – 2000. – № 2; Реєнт О., Янишин Б. Україна у Великій війні

1914-1918 рр.: основні дослідницькі напрями в сучасній українській історіографії // Історичний журнал. – 2005. - № 1; та ін.

4. Петровський В. В. Українсько-російські взаємини в сучасній західній науковій літературі (1991-2001 рр.). – Х., 2003.

5. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної нації XIX-XX ст. – К., 1996; Сарбей В. Г. Національне відродження України. – К., 1999; Політична історія України XX століття / Гол. редкол. І. Ф. Курас. – К., 2002. – Т. 1; Рєєнт О. Україна в імперську добу (XIX – поч. XX ст.). – К., 2003; та ін.

6. Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні: кін. XIX – поч. XX ст.: зародження, еволюція, діяльність, історична доля. Кін. XIX ст. – 1917 р. – К., 1999; Ветров Р. І., Донченко С. П. Політичні партії України в першій чверті XX століття. – Дніпропетровськ; Дніпродзержинськ, 2001; та ін.

7. Нариси з історії українського національного руху. – К., 1994; Голубуцький О., Кулик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині: кін. XIX – поч. XX ст. – К., 1996; Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П. Українські проекти в Російській імперії // Україна і Росія в історичній ретроспективі. – К., 2004. – Т. 1; та ін.

8. Михальський І. С. Національно-політичний рух молоді в Україні в роки Першої світової війни (1914 - лютий 1917 р.). – Луганськ, 1995; Висоцький О. Ю. Українські національні партії початку XX століття: соціалістичний сегмент (УСДРП та УПСР у компаративістському вивченні). – Дніпропетровськ, 2001; Донченко С. П. Ліберальні партії України (1900-1919 рр.). – Дніпродзержинськ, 2004; та ін.

9. Катренко А. М. Український національний рух XIX століття. – Ч. 2: 60-90-ті роки XIX ст. – К., 1999.

10. Голуб А. І. Європейські обрії української соціал-демократії (кін. XIX – перша половина XX ст.). – Дніпропетровськ, 1998; Гусєв В. І. До століття заснування Революційної української партії // Політологічний вісник. – 2001. – Вип. 8; Кривобок О. П. Нарис історії РУП-УСДРП на Чернігівщині на початку XX ст. – штрих до політичної історії регіону // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2005. – Вип. 10; та ін.

11. Головченко В. Від „Самостійної України” до Союзу визволення України: Нариси з історії укр. соціал-демократії поч. XX ст. – Х., 1996.

12. Бєвз Т. А. Між романтизмом і реалізмом (сторінки історії УПСР). – К., 1999.

13. Стрілець В. В. Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кін. XIX ст. – 1939 р.). – К., 2002.

14. Головченко В. Українська народна партія: політична реальність чи історико-патріотичний міф? // Нова політика. – 2000. – № 4; Павко А. І. Становлення та діяльність Української народної партії (початок XX ст.) // Наукові записки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова: Історичні науки. – К., 2000; Наумов С. О. З початків українського націоналізму: виникнення та перші кроки діяльності УНП (1902-1904 рр.) // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2005. – Т. 7; та ін.

15. Телешун С. О. Національне питання в програмах українських політичних партій в кінці XIX – на початку XX ст. – К., 1996; Колесник В. Ф., Рафальський О. О., Тимошенко О. П. Шляхом національного відродження: Національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини. 1900–1907 рр. – К., 1998; Колесник В., Могильний Л. Програми українських ліберально-демократичних партій у Росії початку XX ст. // Історичний журнал. – 2007. – № 3; та ін.

16. Кармазіна М. С. Ідея державності в українській політичній думці (кін. XIX – поч. XX ст.). – К., 1998.

17. Він – з когорти вождів (Кращі конкурсні праці про дореволюційну діяльність Симона Петлюри). – К., 1994; І. Л. Шраг. Документи і матеріали. – Чернігів, 1997; Терещенко В. Микита Шаповал велетень із Донбасу. – Артемівськ, 2001; Турченко Ф. Микола Міхновський: Життя і Слово. – К., 2006; та ін.

18. Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми / За ред. Л. Зашкільняка. – Львів, 2004. – С. 66.

19. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть: соціал.-політ. портрет. – К., 1993; Левицька Н. М. Студентство в національно-визвольному русі наприкінці XIX – на початку XX ст. – К., 1998; Борисенко В. Й., Непорожня Г. А. Суспільно-політична діяльність учителів і учнівської молоді України в 1900 – першій половині 1907 рр. – К., 2002; та ін.

20. Рацілевич А. Український національний рух на Волині наприкінці XIX ст. – у листопаді 1917 р. (історіографія проблеми) // Історичний журнал. – 2004. – № 3; Наумов С. О. Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. XIX ст. – лютий 1917 р.). – Харків, 2006; та ін.

21. Качмар Л. Галичина в політичному житті наддніпрянських емігрантів на початку XX ст. – Львів, 2002; та ін.

22. „Українське питання” в Російській імперії (кін. XIX – поч. XX ст.): В 3-х ч. – К., 1999; Миллер А. И. „Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – СПб., 2000; Михутина И. Украинский вопрос в России (кон. XIX – нач. XX века). – М., 2003; та ін.

23. Щербак Н. О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кін. XVIII – поч. XX ст.). – К., 2005; Сарнацький О. П. Царизм та українські політичні партії (1900-1917 рр.). – Запоріжжя, 2006.
24. Хаген М., фон. Великая война и искусственное усиление этнического самосознания в Российской империи // Россия и Первая мировая война: Материалы междунар. науч. colloквиума. – СПб., 1999; Чуткий А. Про подвійну лояльність української інтелігенції Наддніпрянщини другої половини XIX ст. // Історичний журнал. – 2004. – № 10-11; Горбань Т. Українці в структурі етнонаціональної ієрархії Російської імперії (XIX – початок XX ст.) // Історичний журнал. – 2005. – № 6; та ін.
25. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – К., 1999; Левенець Ю. А. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX – початок XX століття). – К., 2001; Павко А. І. Теоретико-методологічні засади дослідження діяльності політичних партій та організацій в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. // Укр. іст. журн. – 2001. – № 4; Михальський І. С. Джерела з історії українських політичних партій кінця XIX – початку XX ст. – Луганськ, 2003; та ін.
26. Петровський В. В. Українсько-російські взаємини в сучасній західній науковій літературі. – С. 33-34.
27. Политические партии России: Конец XIX – первая треть XX в.: Энциклопедия. – М., 1996.
28. Чмырь С. Г. Украинская демократическо-радикальная партия: истоки, организация, программа, тактика (90-е гг. XIX в. – 1908 г.): Автореф. дисс. ...канд. ист. наук. – М., 1994; Ї ж. Украинская демократическо-радикальная партия: генезис, программа, тактика (90-е годы XIX в. – 1909 г.) // История национальных политических партий России. – М., 1997; та ін.
29. Дякин В. С. Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX – начало XX вв.). – СПб., 1998; Миллер А. Империя Романовых и национализм. – М., 2006; та ін.
30. Величенко С. Суперечливі схеми національної історії: російські та українські інтерпретації власної минушини // Схід – Захід. – 2002. – Вип. 5. – С. 37.
31. Миллер А. И. „Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – СПб., 2000; Його ж. Політика влади й російського націоналізму в українському питанні – незроблений вибір між „французькою” та „британською” стратегією // Схід – Захід. – 2001. – Вип. 4; Його ж. Методологічні проблеми изучения процесов формування націй у восточных славян в поздний имперский период // Белоруссия и Украина: История и культура: Ежегодник. – М., 2003; Його ж. Империя Романовых и национализм. – М., 2006; та ін.
32. Петровський В. В. Українсько-російські взаємини в сучасній західній науковій літературі. – С. 34.
33. Западные окраины Российской империи. – М., 2006.
34. Там само. – С. 426.
35. Ульянов Н. Украинский сепаратизм: Идеологические истоки самостоятельности. – М., 2004.
36. Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола: Сб. – М., 1998.
37. Kappeler A. Der schwierige Weg zur Nation: Beiträge zur neueren Geschichte der Ukraine. – Wien; Кцлн; Weimar, 2003; Вілсон Е. Українці: несподівана нація. – К., 2004; Velychenko S. Post-Colonialism and Ukrainian History // Ab Imperio. – 2004. – № 1; та ін.
38. Velychenko S. Empire Loyatism and Minority Nationalism in Great Britain and Imperial Russia, 1707 to 1914: Institutions, Law, and Nationality in Scotland and Ukraine // Схід – Захід. – 2001. – Вип. 4; Когут З. Коріння національної ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004; та ін.
39. Himka J.-P. Ukraine in a Grand Narrative of European History // Journal of Ukrainian Studies. – 1998. – Vol. 23. – № 1; Шпорлюк Р. Імперія та нація: з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі. – К., 2000; Lieven D. Ukraine's Place in the Comparative History of Empires // Схід – Захід. – 2001. – Вип. 4; Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: виникнення, історія, розпад. – Львів, 2005; Його ж. Центр і еліти периферій в Габсбургской, Российской и Османской империях (1700-1918 гг.) // Ab Imperio. – 2007. – № 2; та ін.
40. Магочий П. Українське національне відродження: Нова аналітична структура // Укр. іст. журн. – 1991. – № 3; Шпорлюк Р. Українське національне Відродження в контексті європейської історії кінця XVIII – початку XIX ст. // Україна: Наука і культура. – К., 1991. – Вип. 25; Каппелер А. Національний рух українців у Росії та Галичині: спроба порівняння // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – К., 1992. – Вип. 1; та ін.
41. Див., напр.: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 2001. – Band 49. – Heft 2. – S. 162.
42. Касьянов Г. Націогенез українців у сучасній історіографії: версії // Схід – Захід. – 2001. – Вип. 3. – С. 95.
43. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – К., 1999. – С. 274.
44. Єкельчик С. Пробудження нації: До концепції історії українського національного руху другої половини XIX ст. – Мельбурн, 1994.
45. Вульпіус Р. Языковая политика в Российской империи и украинский перевод Библии

- (1860-1906) // *Ab Imperio*. – 2005. – № 2; Ї ж. Слова и люди в империи: К дискуссии о „проекте большой русской нации”, украинско- и русофилах, наречиях и народностях... // *Ab Imperio*. – 2006. – № 1; та ін.
46. Екельчик С. Человеческое тело и национальная мифология: некоторые мотивы украинского национального возрождения XIX века // *Ab Imperio*. – 2006. – № 3; та ін.
47. Андерсон Б. Уявлені спільноти: Міркування щодо походження й поширення націоналізму. – 2-е, перероб. вид. – К., 2001. – С. 23.
48. *Ab Imperio*. – 2006. – № 3. – С. 11.
49. Касьянов Г. В. Український націоналізм: проблема наукового переосмислення // Укр. іст. журн. – 1998. – № 2. – С. 44.
50. Націоналізм: Антологія. – К., 2000. – С. 632, 692.
51. Петровський В. В. Українсько-російські взаємини в сучасній західній науковій літературі. – С. 172.
52. Касьянов Г. Націогенез українців у сучасній історіографії. – С. 96.
53. Там само. – С. 93.
54. Там само. – С. 90, 95.
55. Петровський В. В. Українсько-російські взаємини в сучасній західній науковій літературі. – С. 163.
56. Хаген М., фон. Империи, окраины и диаспоры: Евразия как антипарадигма для постсоветского периода // *Ab Imperio*. – 2004. – № 1. – С. 156.
57. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – С. 70-71.
58. Шнирельман В. А. Националистический миф: основные характеристики (на примере этногенетических версий славянских народов) // *Славяноведение*. – 1995. – № 6. – С. 5.
59. Петровський В. В. Українсько-російські взаємини в сучасній західній науковій літературі. – С. 93.
60. Subtelny O. The Current State of Ukrainian Historiography // *Journal of Ukrainian Studies*. – 1993. – Vol. 18. – № 1-2. – P. 35.
61. Andrievsky O. Toward a „Normal” Ukrainian History // *Journal of Ukrainian Studies*. – 1998. – Vol. 23. – № 1. – P. 95.
62. Velychenko S. Post-Colonialism and Ukrainian History // *Ab Imperio*. – 2004. – № 1. – С. 404.

Петро Пиріг, Олександр Любич

●

ІНТЕГРАЦІЯ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ЧЕРНІГІВЩИНИ В СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНУ СТРУКТУРУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Імперська інтеграція міського населення Чернігівщини відбувалась відносно спокійно, без зайвої полеміки і серйозного спротиву. На це слід було сподіватися, оскільки міщани, духовенство і купці являли собою в політичному відношенні пасивніші елементи суспільства, їх менше зв'язували традиції автономії, і вони не мали можливості справляти значний політичний вплив. Якщо священики й міщани і згадували про свої привілеї, то використовували їх здебільшого для зміцнення соціального становища своїх груп. Природне право людини на життя для міщан забезпечувалось юридичною відповідальністю за вбивство або замахи на нього. Права на повагу гідності особи, вільного пересування, переселення та виїзду в інші країни, на свободу та особисту недоторканність надавались лише дворянам і міщанам. Останні мали можливість заміни у рекрутському наборі. Для них право власності на майно полягало у володінні підприємствами (з обмеженням їх розмірів та числа працівників для всіх категорій міщан, окрім купців I та II гільдій), можливості набувати у власність позаміську нерухомість без селян. З 1801 р. міщанам було дозволено купувати землю в поміщиків. Вони мали право створювати “міське суспільство”, яке надіялося правами юридичної особи та могло звертатися з поданням до місцевої влади і наглядати за дотриманням законів, брати участь в управлінні міськими справами, обирати і бути обраними до органів

міської влади. У 1832 році міщани отримали право переходу до купецтва.

Інтеграція міщан Чернігівщини відбувалася набагато швидше й з меншими адміністративно-правовими ускладненнями, ніж малоросійських козаків. По-перше, не існувало жодних непорозумінь щодо соціально-правового статусу: на відміну від шляхти або козаків, міщани відразу отримали його імперське визнання. Їх становище чітко визначила Міська грамота 1785 р., і воно не відрізнялося від становища подібної категорії підданих в інших частинах імперії. По-друге, автономістські традиції серед міщан були настільки слабкими, що запровадження імперських норм не зустріло жодного опору. Символом міської автономії було Магдебурзьке право, яке гарантувало міське самоврядування і запобігало втручанням будь-якої зовнішньої влади у міські справи. Насправді це право і незалежна міська адміністрація ніколи не діяли на повну силу. Проте, як свідчать міщанські накази до Законодавчої комісії 1767 р., воно мало велике символічне значення для міст Чернігівщини XVIII ст. [1, с. 894]. На початок XIX ст. Магдебурзьке право зберегли одинадцять міст України: Київ, Чернігів, Стародуб, Ніжин, Переяслав, Погар, Мглин, Козелець, Остер, Полтава і Новгород-Сіверський [2].

Хоч Міська грамота 1785 р. не скасовувала ні Магдебурзького права, ні жодного іншого зводу законів, вона все ж таки кардинально перебудовувала структуру міської адміністрації та судочинства. Новостворені адміністративні посади і процедури порушували положення Магдебурзького кодексу, але міщани настільки погано пам'ятали про нього, що ніде на це навіть не звернули уваги. Нагадав їм про Магдебурзьке право імперський уряд. У 1824 р. Сенат уповноважив міські суди користуватися цим правом там, де його можна було застосувати. Однак на практиці здійснити це, по суті, було неможливо, адже суди не мали навіть текстів Магдебурзького кодексу. Внаслідок цього міністерська комісія запропонувала здійснити нове його видання та російський переклад (Магдебурзький кодекс був доступний тільки німецькою, латинською і польською мовами). Справу передали Сперанському, який у спеціальному меморандумі вказав, що Магдебурзьке право вже давно витіснили Литовський статут і російське законодавство, і рекомендував надалі дотримуватися їх норм [3, с. 894]. У 1831 р. Магдебурзьке право на Чернігівщині було офіційно скасоване на Чернігівщині [4, с. 119].

Розвиток капіталістичних відносин вніс часткові зміни в соціальну структуру населення. Між 4-ою та 10-ою ревізіями (1782 - 1859 рр.) кількість населення Чернігівської губернії збільшилась з 1 176,6 тис. до 1 461,5 тис. душ, у тому числі міського – з 79,2 до 146,4 тис. чоловік, або майже вдвічі [5, с. 33]. Найчисельнішу групу мешканців міст складала міщани (71,5 відсотка). Їх кількість відповідно до всього населення Чернігівської губернії можна побачити з наведеної нижче таблиці.

Таблиця 1

Кількість населення Чернігівської губернії за даними IX ревізії

Група населення	Душ чоловічої статі	% відносно всього населення губернії
Священно - та церковно-служителів	7 092	1,05
Штатних монастирських служителів	303	0,04
Купців (християн і євреїв)	3 634	0,54
Міщан (християн і євреїв)	60 333	8,05
Ніжинських греків	777	0,11

Подібні цифри отримав П. Кеппен під час підрахунку осіб чоловічої статі, які стояли в окладі та на пільзі, і тих, що не були покладені в оклад. Загальна кількість душ чоловічої й жіночої статі в губернії, за його підрахунками, становила 1 374 746

(Див.: Кеппен П. Девятая ревизия. – СПб., 1857.– С. 184).

Важливим фактором, що прискорював інтеграцію міського населення Чернігівщини до імперської соціально-економічної системи, було нестабільне політичне й фінансове становище місцевих купців. Міжнародна торгівля продовжувала здійснюватись переважно через греків та інших іноземців, у той час як внутрішню торгівлю контролювали росіяни [6]. У 1781 р. в Чернігівському намісництві перебувало 834 купці (535 великоросів і 299 малоросів). У 1782 р. з 1 483 купців, зареєстрованих на Чернігівщині (за винятком іноземців), було 896 росіян і 587 українців [7, с. 187]. Навіть при бажанні українські купці не могли опиратися на Миську грамоту, адже не мали відповідного багатства і влади. “Бо всей Малой Россіи нѣтъ ни одного купца изъ природныхъ Малороссіянъ, который бы собственнаго денежнаго капитала тысячъ тридцать имѣль” [8, с. 22]. На початку 1800 р. люди, які сплачували податки в Чернігівській губернії, розподілялися таким чином: купці першої гільдії: чоловічої статі – 33, жіночої статі – 33 душі; купці другої гільдії: чоловічої статі – 93, жіночої статі – 87 душ; купці третьої гільдії: чоловічої статі – 4 465, жіночої статі – 4 341 душа; міщани чоловічої статі – 34 533, жіночої статі – 36 555 душ [9].

На відміну від купців українського походження грецьким купцям Чернігівщини вдалося залишитися вільними від положень Миської грамоти. Спочатку їх було звільнено від усіх служб і повинностей універсалом Б. Хмельницького від 2 травня 1657 року. Пізніше на прохання Ніжинського грецького братства Катерина II видала указ про продовження економічних привілеїв греків, звільнення їх від податків і квартирування військ та забезпечення функціонування в Ніжині окремих грецького магістрату та суду [10, с. 447]. Цим скористалися близько 500 грецьких сімей Ніжина, які тримали в своїх руках торгівлю з Османською імперією [11].

Врешті-решт, грамота 1785 р., що регламентувала життя міст Чернігівщини, була прийнята без особливих проблем, оскільки не зачіпала прав найбільшої групи міських жителів – міщан, які, на відміну від купців, були переважно українцями. У Чернігівській губернії із 19 139 зареєстрованих міщан лише 654 були росіянами, решта – українцями [12, с. 187]. Миська грамота залишала, по суті, недоторканою структуру ремісничих цехів [13], встановлюючи лише термін цехового навчання і певні обмеження щодо цін на виготовлену продукцію. У багатьох дослідженнях показано, що навіть після запровадження більш продуманої Постанови про цехи 1799 р. цехова структура на Чернігівщині змінювалась досить повільно [14]. Ще з 1781 р. в селищі Семенівка діяли кравецький, шевський, ковальський, ткацький, гончарний, музичний та старицький (каретний) цехи [15, с. 356]. У 1834 р. там було вісім цехів, а в 1847 р. тільки шкіряних майстерень налічувалось 16; на них оброблялося більше двох тисяч шкур за рік. Майстерні обслуговували, як правило, господар і члени його родини. Поряд з тим використовувалась і наймана праця [16]. В Олишівці працювали два цехи: торговий та ремісничий [17, с. 471]. Цех складався з усіх парубків; вони мали старшинця (цехмайстера), який мав свого значка – палицю із очерету зі срібною голівкою. У робочі дні значок зберігався в церковній ризниці. Певно, що палиця цехмайстера слугувала скоріше не свідченням бідності чи смирення, а була вказівкою на „тростяну”, яка під час страстей з’являється у правіці Христа (Матф., 27: 29), аби стати золотим модулем Небесного Града (Одк., 21: 15). При виборі цехмайстера враховувались передусім його моральні чесноти і професіоналізм. Однак це не давало йому права одноосібно розпоряджатися долею цеху. Рішення ухвалювали всі майстри на загальних зборах. Призначення старшинця супроводжувалося ініціацією, що дійшла від давніх часів. Його новий стан підкреслювався не піднесенням, а ритуальним приниженням. Обранця, що огинався й упирався, виштовхували на майдан, примовляючи: „Иди, скурвий сину, бо тебе нам треба, ти тепер наш батько, ти будеш у нас паном”. Поголену маківку новоспеченого „пана” сивовусі діди мазали вуличною багною. Щоб стати повноправним членом цеху, кожен парубок повинен був пройти через обряд ритуальної смерті і воскресіння. Новобранцю – цеховику при зібранні всього

гурту цехмайстер відводив місце в три аршини завдовжки і два завширшки, роз'яснюючи: „Оце тобі й домовина, а як віддаси Богові душу, то зладнаєм іще коротшу”. Приєднання до цехового братства відбивали і два інші традиційні моменти: зміна імені та зовнішнього вигляду. При ініціації парубок діставав нове ім'я, яке зазвичай визначало належність до того чи іншого цеху (Гончар, Коваль, Глина, Ткач і т.д.). Цим підкреслювалась цілковита зневага до світу, що його залишав член цеху. Перетворення свідомості (мета „обряду переходу”) змінювало парубка й зовні. Новоявлений майстер обстригався наголо і носив одяг, що вказував на його професійну діяльність [18, с. 114]. Церемоніал і дисциплінарна практика цехів були зорієнтовані на монастирські порядки. Опис Чернігівської губернії за 1805 р. рясніє згадками про безліч богослужінь, молебнів, акафісних читань [19, с. 361]. Двічі на рік цеховики вирушали на прощу до святих місць та сусідніх обителів. Під час богослужінь цехмайстрові відводилось у храмі особливе, почесне місце. Цехові ставали на середину церкви по троє, один за одним. На великі свята двоє цехових з палаючими свічками входили до вівтаря (один в північні, інший в південні двері), де стояли з обох боків престолу, а по закінченні читання Євангелія виходили до свого цеху. За старою традицією, ткацький і кравецький цехи Березного давали по великій свічці в церкви міста на Світлу неділю, на Різду Хрестове і на Покров Богородиці. Цех чоботарів (шевський), найзаможніший, давав свічки у всі церкви, як і кушнірський, різницький (м'ясників) та ковальський. Існував ще й “старечий” цех – убогих, які жили в шпиталях. Мешканці Тулиголово мали свій цех, цехмайстра і свою розправу [20, с. 35]. Старшини цеху приглядали за поведінкою його членів. Норми звичаєвого цехового права забороняли самосуд і встановлювали для цього певні процесуальні обряди. Виконання неписаних законів забезпечувалось радикальною системою покарань. Якщо хтось завинив у чомусь незначному, старшина з цехмайстром призначали покарання: винуватого прив'язували на вулиці до огорожі за руку й ногу, щоб всі могли бачити його. Сумління примушувало винуватця гірко каятися і ставати на шлях виправлення. Деяких карали, посылаючи копати могили для померлих бідняків [21, с. 430]. Екзекуція судового вироку також супроводжувалася певними обрядами (особливо при покаранні різними ганебними способами), наприклад, вішанням уздечки й хомута на шию конокрадам та виставленням їх на прилюдне осміяння, вішанням на шию крадених речей тощо. У кримінальних справах вживався обряд „поволання”. Суть його полягала в тому, що судовий урядник разом із родичами вбитого вивозив труну з покійником на ринок чи майдан або возив її вулицями міста чи селища й публічно оголошував („волав”), хто вбитий і хто його вбив. Другий обряд у кримінальних справах зводився до того, що спійманого вбивцю приковували до труни вбитого й лішали в такому стані аж до похорону його жертви. Виконання цього обряду засвідчено судовими актами Чернігівського повітового суду ще за 1783 р. [22, с. 33]. Усупереч урядовим розпорядженням першої половини ХІХ ст., що забороняли місцевій владі виносити смертні вироки, злочинців із числа цеховиків не лише за розбій, а навіть за крадіжку інколи вішали. Нерідко застосовували побиття киями та страту злочинця злочинцем. Цеховики не виявляли жодного наміру передоверити „цехову справу” імперському апаратові: вершити суд над посвяченим міг лише його товариш, а не бюрократична машина. Судові форми та обряди-символи мали рівноправне значення в звичаєвому праві Чернігівщини. Це були способи виявлення назовні й закріплення в народній пам'яті норм цього права. Обряди – символи виявляли звичаєве право у формі чину, дії, а формули й приказки – словесно. Обидві форми однаково сприяли закріпленню звичаєвого права в народній пам'яті та надавали його нормам силу чинного закону, вічно живого й рухомого. Вони стверджували силу й значення правових принципів, утворених минулими поколіннями, та допомагали творити нові принципи, нові норми для прийдешніх поколінь. У 20-х рр. ХІХ ст. ремісничі цехи Чернігівщини перетворилися на частину державної адміністрації і, таким чином, втратили характерні риси українських цехів:

корпоративне самоврядування виробництва, контроль за якістю, цінами, відбором і навчанням майбутніх членів цехів [23].

За племінним, або етнічним, складом населення Чернігівської губернії кінця XVIII – першої половини XIX ст. було строкатим: крім українського населення, яке складало більшість, у північній частині губернії зустрічалися значні території, що були заселені росіянами й білорусами. У містах проживали також особи інших національностей. Так, на кінець 1782 р. до групи іноземців, іновірців, новохрещених входили німці – колоністи (432 душі чоловічої статі), ніжинські греки (400 душ чоловічої статі), перси, волохи, вірмени, французи. Нерідко участь у ярмарках слугувала приводом для в'їзду в міста євреїв. Після кількох місяців перебування вони вже мали можливість купити собі будинок і стати постійними мешканцями. Сильний вплив євреїв спостерігався в Чернігові. Якщо 1786 р. тут проживав лише один єврей, і то за межами міста, то 1796 р. євреї зробили спробу отримати муніципальну монополію на виробництво й продаж спиртних напоїв. У 1802 р. в Чернігові вже було достатньо євреїв для того, щоб мати свою синагогу, школу і цвинтар [24, с. 373]. За ревізією 1835 року, в Чернігівській губернії налічувалося вже 13 525 євреїв чоловічої статі (767 купців, 12 378 міщан і 380 землеробів) [25, с. 622.]. До середини XIX ст. в Чернігові єврейські міщани перевершили чисельністю християн: 2 741 єврей, 2 012 православних і 7 старовірів [26, с. 4].

Водночас чернігівські міщани зіткнулися зі значно меншим, але постійним напливом росіян. У 1787 і 1797 рр. Чернігівська дума розглядала скарги про те, що вони незаконно вели торгівлю в місті [27, с. 375]. Конфлікт досяг свого апогею 1815 р., в той час коли росіяни (здебільшого у будівництві) намагалися організувати свою власну гільдію. У петиції до губернського уряду 151 російський міщанин скаржився на те, що їх непропорційно оподатковують, і що забагато росіян відбирають для призиву в армію [28, с. 317]. У своїй відповіді Чернігівська дума вказувала на те, що росіяни не виконують своїх зобов'язань щодо міста, а багато з них, як виявилось, були волоцюгами. Дума, однак, не мала нічого проти російської гільдії у випадку, якщо її члени виконуватимуть свої муніципальні обов'язки. Але коли генерал-губернатор Репнін дізнався про існування етнічно однорідної російської гільдії в Чернігові, він наказав негайно ліквідувати її (1818 р.) і зареєструвати членів цехів не за національністю, а за професією. Як виявилось, це не був поодинокий випадок, оскільки генерал-губернатор розіслав циркуляр про скасування всіх етнічних цехів у Чернігівській і Полтавській губерніях. Отже, імперська влада ще раз сприяла створенню об'єднаного, але етнічно різноманітного класу міщан.

Подібних прикладів не бракувало по всіх містах Чернігівщини, за винятком Ніжина. Здебільшого завдяки існуванню грецького братства, Ніжин був більш космополітичним містом, ніж інші. На час скасування автономії там було 163 українських, 90 російських і приблизно 700 грецьких, болгарських і волоських купців. Серед ремісників переважали українці (4 817 чоловік) [29, с. 475]. Тоді ж до міста почали прибувати євреї. У 1797 р. міщани звернулися до імперської влади з проханням заборонити їм поселятися в Ніжині [30, с. 12]. Петиції залишалися без відповіді, і в середині століття місто стало ще більш космополітичним – добавилось понад дві тисячі єврейських купців і ремісників [31, с. 261]. Оскільки грецьке братство зберегло свої привілеї, Ніжин, перебуваючи під українською адміністрацією, мав два уряди і дві судові системи. Впродовж першої половини XIX ст. між ними неодноразово виникали суперечки з питань оподаткування, протипожежної служби, паспортного режиму та багатьох інших муніципальних проблем [32, с. 109]. Ці змагання відсунули на другий план українсько-російські тертя у купецьких та ремісничих гільдіях.

За переписом 1851 р., у Чернігівській губернії українських купців було більше, ніж єврейських (відповідно, 2 848 і 767), але навіть у цьому випадку широкомасштабна торгівля перебувала в руках євреїв. Християни не мали достатнього капіталу для першої гільдії, в той час як у ній були зареєстровані 59

єврейських купців (у другій гільдії – 82 християнини і 15 євреїв; у третій гільдії – відповідно 2 766 і 693 чоловіки) [33, с. 184]. До цього слід додати ще 900 греків, волохів, персів і молдаван, які належали до грецького братства і не могли вступати в російські купецькі гільдії. На жаль, немає можливості точно підрахувати кількість російських купців на Чернігівщині. Джерела й деякі наукові праці вказують на те, що у внутрішній торгівлі, особливо на ярмарках, панували росіяни та євреї [34, с. 54]. М. Домонтович вважав, що дві третини купців Чернігівської губернії були росіянами і євреями, і лише одна третина складалася з малоросів [35, с. 156].

Українські ремісники сяк-так провадили свої справи під подвійним тиском новоприбулих росіян та євреїв. У Чернігівській губернії євреї становили майже п'яту частину всіх зареєстрованих у гільдіях ремісників (євреїв – 12 378; християн – 47 955) [36, с. 186]. Оскільки статистика не розрізняла українців і росіян, неможливо хоч би приблизно визначити рівень російського проникнення у ремісничі гільдії. Судячи з тих конфліктів, що мали місце у Чернігові, він був досить високим, особливо в будівництві.

В умовах становлення товарного виробництва відбувалося народження нової соціальної групи населення – буржуазії. Буржуазні прошарки утворювалися з різних соціальних станів: дворян, селян, міщан, купців, які стали на шлях підприємницької діяльності. Формування буржуазії на Чернігівщині мало певні особливості, що визначалися насамперед рівнем розвитку промисловості й сільського господарства, спеціалізацією виробництва. Головним ініціатором розвитку промисловості та замовником фабричних і заводських виробів на Чернігівщині в першій половині XIX ст. був імперський уряд. Одним із перших розпоряджень Олександра I стало закриття в 1803 р. мануфактур-колегії, мотивоване бажанням надати промисловості більшого простору, адже «свобода и частный прибыль есть единственное движущее начало всякой промышленности». Наказами від 28 грудня 1818 і 14 листопада 1824 рр. особам всіх станів (селянам також) надавалося право відкривати фабрики й заводи за умови, щоб кожний бажаний утримувати фабрику або завод вибирав, зважаючи на величину підприємства, що визначалась кількістю робітників, торговельне свідоцтво або свідоцтво гільдії. Фабрикантів уряд засипав пільгами, привілеями, монополіями і подарунками у вигляді земель, лісів, рудень тощо. Про робітників майже не піклувались. Тому в переважній більшості вони були вихідцями з кріпаків або приписних; серед вільнонайманих переважали волоцюги й публічні жінки, захоплені поліцією, «бабы и девки, за вины наказанные», «убогие люди» та селяни, які втекли від своїх панів. Низькій продуктивності праці такого складу робітників відповідала мізерність їхньої винагороди й утримання. Імперський уряд змушений був видати Указ від 2 червня 1802 р., що дозволяв «покупку ко вновь учреждаемым заводам исклучительно близко живущих поселян; покупку же крестьян, расположенных вдали от заводов, совершенно запретить, предоставляя фабрикантам нанимать вольных людей по договорной цене». Передача казенних фабрик у приватні руки мала здійснюватися за умов, якщо на них працюватимуть виключно придатні до роботи люди, а тривалість робочого дня становитиме не більше 12 годин. Заробітна плата встановлювалась згідно з положенням від 1798 р.: жінкам – 18 – 20 крб., чоловікам – 50 – 80 крб. на рік. Таким чином, фабрична працівниця отримувала за рік платню, що прирівнювалась до вартості 40 пудів, а чоловік – від 100 до 160 пудів жита. Терміни отримання зарплати були чітко визначені законом; крім того, передбачалося зростання її через кожні 10 років відповідно десятирічній складності відсоткового подорожчання життєвих припасів. Для старих, убогих і малолітніх було встановлено свого роду пенсію (це слово не вживається в законі) у розмірі від шести до 20 карбованців на рік. Однак всі добрі, на перший погляд, наміри уряду гальмувало кріпосне право. Самі фабриканти усвідомлювали, що підневільна праця є малопродуктивною, але не могли від неї звільнитися. Покірливішими й терплячішими були оброчні поміщицькі селяни «по трудолюбию их и необходимости заработать более для

своих домашніх нужд». В найгіршому становищі перебували кабальні робітники, тобто селяни, яких поміщик сам віддавав на чужі фабрики за визначену плату на його користь. «Одна только крайность могла побудить предпринимателя к употреблению столь нерадивых и часто развращенных работников. От них нельзя было ожидать никакого порядка: фабриканту угрожали ежеминутные побеги, воровство, плутовство». Однак, незважаючи на це, кабальна праця була дешевою, і фабриканти використовували її в тих випадках, коли від робітника не вимагалось особливої майстерності. Перевід робітників у кабалу забороняв закон від 16 червня 1825 р.; але поміщики обходили його, отримуючи платню не безпосередньо від фабриканта, а через родину працівника або від сільської громади.

Селяни-фабриканти переводили на кабалу своїх односельців-боржників, сплачуючи за них оброк поміщику. Залишаючись кріпаками, вони без будь-якого контролю розпоряджались не тільки надісланими до них в кабалу, але і приписаними до їх фабрик посесійними селянами. Дуже часто фабриканти приймали на роботу неповнолітніх з виховних установ. Вихованців віддавали на фабрику в віці 12 років, і там вони працювали до настання повноліття, фабрикант був зобов'язаний утримувати їх за свій рахунок і після встановленого терміну давати їм визначену платню (близько одного карбованця сріблом на місяць). З досягненням повноліття вони отримували від фабриканта пару одягу і 100 карбованців грошима. Підневільна праця завдяки своїй дешевизні вважалась на початку XIX ст. ще достатньо продуктивною; але з плином часу самі фабриканти і селяни, у яких були на фабриках кріпаки, почали від неї відмовлятися. З удосконаленням техніки виробництва фабриканти почали відчувати тягар від своїх посесійних привілеїв, які було поєднано з позбавленням права скорочувати або вносити зміни відповідно до свого бачення виробничої діяльності. Фабрикант змушений був з року в рік надавати робітникам визначену роботу і заробітну плату, незважаючи на те, що його вироби не мали попиту на ринку. Тому його інтереси вимагали змін у законодавстві про посесійних робітників. З 1824 до 1840 рр. було видано декілька постанов, направлених на поліпшення умов життя і праці посесійних робітників. У 1840 р. фабриканти отримали дозвіл звільняти робітників з винагородою від казни в 36 крб. на ревізку душі, якщо право на їх працю свого часу було оплачене фабрикантом. Звільненим надавалося право вибору: або записуватися до державних селян, або в міщанський стан. У першому випадку фабричні повинні були погодитись на переселення, що вимагало від власника витрат до 50 крб. асигнаціями на одну душу чоловічої і 20 крб. жіночої статі і 20 крб. на перевезення кожної людини. За даними М. Туган-Барановського, законом 1840 р. скористалися 46 фабрикантів, завдяки чому отримали волю понад 15 000 робітників. Фабрики почали поступово переходити до застосування вільної праці, хоч і не без труднощів, адже звільнені робітники не завжди погоджувались на переселення, особливо в далеку місцевість, наприклад, до Західного Сибіру. Справи, пов'язані з такими переселеннями, затягувались інколи аж до селянської реформи 1861 р. Майже одночасно із завершенням розробки питання про посесійних (1835 р.) було запроваджено правила, що встановлювали порядок робіт на фабриках, пристосованих до вільної праці, які діяли з незначними змінами протягом декількох десятиліть.

Міська грамота ставила за мету інтегрувати українських купців і ремісників в етнічно змішаний імперський міщанський клас. Чернігівські міста набували все більш етнічно різноманітного, а в лінгвістичному плані – російського характеру. Російська мова використовувалась не лише в торгівлі та промисловості, а й в урядованні. До русифікації міст вдавались численні імперські чиновники, які заповнили міста краю.

Імперська інтеграція Чернігівщини принесла з собою часткову русифікацію духовенства, яке з початку XIX ст. стало окремою замкнутою соціальною групою населення. У Чернігівській губернії налічувалось 7 097 осіб духовного стану [37, с. 209]. До цього часу представники шляхти, козаків і навіть селян мали можливість

ставати священиками або ченцями, адже статус останніх вважався покликанням, професією, а не окремою соціальною категорією чи станом [38, с. 391].

Православне духовенство в Чернігівській губернії грало роль важливої політичної й економічної сили. Воно було звільнене від особистих податків, тілесних покарань тощо. Разом з тим продовжувалась тенденція підпорядкування Церкви і духовенства державі [39]. Зокрема, держава заборонила духовенству займатися торгівлею, промислами, а також володіти землями, на яких проживали кріпаки. М. Грушевський подає такий опис українського парафіяльного кліру першої половини XIX ст.: “Право сільських громад вибирати собі духівників скасоване. На парафії стали приходити люди більш освічені, але громаді цілком чужі і неохотні до зближення з нею. Пройшовши змосковщену школу, кандидати на священство, навіть і ті, що вийшли з українського села, відривались від народної мови, дивились на неї і на українську народну стихію згорда, легковажачи народний обряд і культуру. Маючи вказівки згори, старались викорінювати все, що не підходило під московський взірець. Народові замість того нічого позитивного не давали і сліпо тримались московської книжки й культури, буди настрашені урядовими нагінками й заборонами всілякого „українського сепаратизму“. Українська народна мова була вигнана з проповідниці і зі школи. Не тільки громадська праця, але навіть просте зближення до селян чи братання з ними було для священика річчю небезпечною, викликаючи підозрливість адміністрації та помічників, на послугах яким стояла вся нижча московська адміністрація. Духівники водять товариство з дрібними панками, поліційними урядовцями, крамарями, для громади у них тільки домагання оплат” [40, с. 112].

Якщо Катерині II вдалося порівняно швидко скасувати українські інституції та запровадити російську імперську адміністрацію, то для повного сприйняття імперської соціальної структури міському населенню Чернігівщини знадобилося більше, ніж півстоліття. Упродовж цього часу, за деякими винятками, українська шляхта асимілювалася з російським дворянством, козаки поступово перетворилися фактично на державних селян, купці та ремісники розчинилися в етнічно різнорідному, але лінгвістично російськомовному імперському міщанському стані, клір став частково зрусифікованою замкнутою кастою, а селяни у приватних маєтках були повністю закріпачені. Частина чернігівських поміщиків відкрито підтримала асиміляцію, напевно, ще більша частина зрусифікувалася та асимілювалася, навіть не усвідомлюючи того процесу. Наступникам Катерини II вдалося в цілому успішно інтегрувати Чернігівщину в склад Російської імперії. Не лише було замінено імперськими місцеві інституції, але й асимільовано частину суспільства, яке різко поляризувалося, міста з їх етнічно змішаним населенням і численними чиновниками стали русифікованими, тоді як села, де проживали козаки, селяни і поміщики, залишалися здебільшого українськими. Пізніше навіть провінційні поміщики піддалися русифікації, а частина козаків перетворилася на селянство. Інтеграція Чернігівщини в імперію означала, що Україна вважалася вже не порубіжною землею, а глибоким тилом Росії. Повне поглинення краю в імперію підсилювало ту ідею, згідно з якою українці та росіяни були одним народом, розділеним через “підступні” польські інституції та норми. У цьому відношенні концепція Росії як унітарної держави значно зміцнилася.

Джерела та література, примітки:

1. Василенко Н.П. “Право Магдебургское” // Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А.Ефрона. – 1899. – Т. 24. – С. 894 - 896.

2. Пиріг П.В. До питання про самоуправління в містах Чернігівщини після входження її до складу Речі Посполитої // IV Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей і повідомлень. – К., 1989. – С. 279-280.

Пиріг П.В. Надання Чернігову Магдебурзького права // Тези доповідей міжвузівської науково-практичної конференції. – Чернігів, 1992. – Частина 3. Секція суспільно-політичних та гуманітарних наук. – С. 104-105.

Пиріг П.В. Надання місту Стародубу Магдебурзького права // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність). Тези міжнародної науково-практичної

конференції (м. Рівне, 7-9 квітня 1993 р.). – Рівне, 1993. – С. 26-28.

Пиріг П.В. Політико-адміністративний устрій Чернігівщини середини XVII ст. // Київська старовина. – 1994. - № 4. – С. 71-75. Пиріг П.В. Політико-адміністративний устрій Чернігівщини за польської доби (1618-1648 рр.) // Сіверянський літопис. – 1999. - № 4. – С. 9-19.

3. Про постанову сенату 1824 р., пропозицію російського перекладу Магдебурзького права та позицію Сперанського з цього приводу пише М.П. Василенко: Экстракт из указов, инструкций и учреждений с разделением по материям на девятнадцать частей // Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии. – Чернигов, 1902. – Т. 2.

4. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ). – 2-е изд. – № 4319. – 3 февраля 1831 г. – Т. 6.

5. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. – Чернигов, 1898. – Т.1.

6. Пиріг П.В. З історії торгівлі у другій половині XVII століття // Україна – Греція: історія та сучасність. Тези міжнародної наукової конференції (м. Київ, 29-30 вересня 1993 р.). – К., 1993. – С. 112-114.

7. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851.

8. Там же.

9. Топографічний опис Малоросійської губернії за 1798 – 1800 рр. // Російський державний військово-історичний архів (РДВІА). – Ф. Військово-ученого архіву (ВУА), – Спр. 18 351. – Арк. 1 – 144. РДВІА. – Ф. ВУА. – Спр. 18 352. – Арк. 1–47.

10. ПСЗ. – № 16250. – 1 октября 1785 г. – Т. 22.

11. Шафонский А. Черниговского наместничества...

12. Там же.

13. Пиріг П.В. До питання про цехову організацію ремесла на Чернігівщині напередодні Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. // Питання вітчизняної та зарубіжної історії. – Чернігів, 1991. – С. 20-21. Пиріг П.В. Цехова організація ремесла на Чернігівщині в другій половині XVII століття // Київська Старовина. – 1999. – № 5. – С. 155-163. Пиріг П.В. З історії ремесла на Чернігівщині в другій половині XVII століття (Рукопис).

14. Клименко П. Цехи на Україні. – К., 1929; Лазаревська К. Матеріали до історії цехів на Лівобережній Україні XVII – XIX вв. // Записки історико-філологічного відділу Всеукраїнської (або Української) Академії наук (ЗІФВ ВУАН). – 1925. – Т. 6. – С. 20–33. Лазаревська К. Київські цехи в другій половині XVIII та на початку XIX віку // Київ та його околиця в історії і пам'ятниках / Записки Українського наукового товариства. – К., 1926. – Т. 22. – С. 275–308.

15. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния. Составил Генерального штаба подполковник М. Домонтович. – СПб., 1865.

16. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 127. – Оп. 13. – Спр. 47. – Арк. 1099.

17. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. – К., 1959. – Ч. 1.

18. Дерев'янкін Т.І. Мануфактура на Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст. – К., 1960.

19. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. – СПб., 1903. – Т. 7.

20. Оценка недвижимых имуществ Черниговской губернии. – Чернигов, 1886. – Ч. 3.

21. Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – К., 1888. – Т.1.: Полк Стародубский.

22. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. – Чернигов, 1898. – Т.1.

23. Клименко П. Цехи на Україні. – С. 160–166. Василенко М.П. “Права, по которым судится малороссийский народ” як джерело державного права України XVIII ст. // Ювілейний збірник Всеукраїнської (або Української) Академії наук (ВУАН) на пошану акад. Грушевського. – К., 1928. – Ч. 1. – С. 245–253.

24. Хижняков В. Черниговская старина (1765–1810); по архивным бумагам городской думы // Киевская старина (КС) – 1890. – № 6. – С. 373-375.

25. Географическо-статистический словарь Российской империи. В 5 т. / Под ред. И.Семенова. – СПб., 1863–1885. – Т. 2. У Росії проводилася офіційна політика недопущення євреїв у Московію, а пізніше – в Російську імперію. З поділами Польщі Росія отримала численне єврейське населення, але й тоді імперська влада намагалася не допустити розселення євреїв у власне Росії, обмеживши територію їхнього поселення польськими землями та Україною (смуга осілости). До поділів Польщі на Чернігівщині проживала незначна кількість євреїв.

26. Маркевич Н. Чернигов: историческое и статистическое описание Чернигова // Черниговские губернские ведомости (ЧГВ). – 1852. – № 10. – С. 4.

27. Тищинский А. К истории края: Столетие Черниговской думы // ЧГВ. – 1888. – № 3. – С. 4; Хижняков С. Черниговская старина. – С. 375.

28. Інцидент переказується у циркулярі генерал-губернатора Рєпніна про скасування етнічних цехів у Чернігівській і Полтавській губерніях. Циркуляр опубл.: Павловский И.Ф. Об уничтожении плотничьего цеха русской породы // Труды Полтавской архивной комиссии. – 1909. – Т. 6. – С. 317-318.

29. Шафонский А. Черниговского наместничества...
30. Прошение “граждан” города Нежина о запрещении евреям розничной торговли / Изд. В.С.Иконников. – КС. – 1898. – № 6. – С. 86–89; Прошение нежинских купцов и мещан о воспрещении польским и австрийским евреям розничной торговли на ярмарках Малороссии 1797 г. / Изд. А. Лазаревский. – Киевская старина. – 1902. – № 7 – 8. – С. 12 –15.
31. Географическо-статистический словарь Российской империи. – Т. 3. – С. 569; Город Нежин // Журнал Министерства внутренних дел. – 1846. – Т. 13. – С. 261–298.
32. Харламович К. Нариси з історії грецької колонії в Ніжені // ЗІФВ ВУАН. – 1929. – Т. 24. – С. 109–205.
33. Кеппен П. Девятая ревизия. – СПб., 1857.
34. Аксаков И. Исследование о торговле на украинских ярмарках. – СПб., 1858. – С. 12–15, 47 і наступні.
35. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния. Составил Генерального штаба подполковник М. Домонтович. – СПб., 1865. – СПб., 1865. – С. 156.
36. Кеппен П. Девятая ревизия.
37. Там же.
38. Лазаревский А. Очерки из быта Малороссии XVIII века. I: Приходское духовенство; II: Монахи // Русский архив. – 1871. – Без тома. – С. 1884–1905; Крыжановский Е.М. Очерки быта южно-русского сельского духовенства в XVIII в. – В кн.: Собрание сочинений Е.М. Крыжановского. – Киев, 1890. – Т. 1. – С. 391-439.
39. Пиріг П.В., Удод О.П. З історії початкової освіти на території Південної України кінця XVIII – першої половини XIX століття // Міжнародні відносини на Півдні України: історія та сучасність. Всеукраїнська наукова конференція. Тези. 27-28 травня 1993 р. – Запоріжжя, 1993. – Частина II. – С. 159-161.
- Пиріг П.В., Удод О.П. Відомості про церковно-парафіяльні школи України XIX ст. // Роль бібліотек монастирів, соборів та інших установ у розвитку культури України. Тези наукової конференції. – К., 1993. – С. 106-107.
- Пиріг П.В., Удод О.П. До питання про початкову освіту Південної України в першій половині XIX століття // Південь України і складання української державності: історія і сучасність. Тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції. 26-27 травня 1994 р. м. Одеса. – Одеса, 1994. – Частина I. – Секції 1, 2. – С. 96-98.
40. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. – Львів, 1925.

Лідія Нестеренко

СТАНОВЛЕННЯ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ В СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ В ДОРЕФОРМЕННИЙ ЧАС (НА ПРИКЛАДІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)

Потреби державного апарату, промисловості і торгівлі в освічених кадрах змусили уряд розробити положення про створення мережі початкових навчальних закладів. На Чернігівщині, як і в інших районах Російської імперії, наприкінці XVIII- в 1 пол. XIX ст. в умовах розкладу феодално-кріпосницької системи створюється їх мережа.

Діяльність навчальних закладів Чернігівської губернії в XIX ст. досліджували О. Удод, Л. Миловидов, Є. Степанович, В. Микитась, Н. Протас та ін. [1].

Завданням нинішнього дослідження є показ ролі місцевих органів влади, а саме сільських та волосних правлінь, у становленні системи початкової освіти для населення, що підпорядковувалось державі. Наявна джерельна база дозволяє це зробити.

Держава, у відомстві якої знаходились різні групи державних селян і козаки, приділяла надзвичайно мало уваги розповсюдженню грамотності серед населення. Єдиним центром освіти на селі були дяківські школи. На 1786 р. у Чернігівській губернії їх існувало 52 [2]. Законом 1803 р. було створено 6 навчальних округів: Петербурзький, Московський, Віленський, Дерптський, Казанський і Харківський.

Навчальні заклади Чернігівської губернії належали до Харківського навчального округу до відкриття Київського навчального округу в 1832 р. [3]. На чолі кожного округу стояв попечитель, під наглядом якого перебували навчальні заклади. В шкільних статутах 1803, 1828 рр. було запроєктовано влаштування міських і сільських шкіл – парафіяльних училищ. Передбачалось, що селянам релігійно-моральна буде надаватися освіта місцевими священиками. Навчання повинно було обмежуватися елементарною грамотою, а саме передбачалось навчити дітей читати, писати, перших дій арифметики, основ православної віри. У сільських парафіяльних школах, де основний контингент становили діти селян, навчання тривало 4-6 місяців. Однак у державному бюджеті не було відведено ніяких коштів на організацію та утримання шкіл, і декларації шкільних статутів залишилися без усякого застосування.

Тільки з 1830 р. уряд почав відкривати початкові школи, притому з єдиною практичною метою – підготовки сільських і волосних писарів, в яких відчувалася велика потреба [4]. 25 червня 1835 р. було видане нове положення про навчальні округи, згідно з яким усі обов'язки по управлінню навчальними закладами були передані в руки попечителя навчального округу; університети перетворилися у чисто навчальні заклади. В кожному навчальному окрузі на допомогу попечителю створювалася рада попечителя і запроваджувалась посада інспектора казенних шкіл [5].

Протягом 30-х рр. XIX ст. ситуація істотно не змінилася – на волость було лише по декілька освічених осіб. Статистичні матеріали (див. табл. 1) засвідчили, що в 1837 р. найбільше освічених державних селян мешкало в Комаровській волості Борзенського повіту: 21 на 5169 душ обох статей. В інших волостях цей показник був ще менший. У Яриловецькій волості Городницького повіту грамотних було 18 осіб, у Лещицькій волості Стародубського повіту – 17, у Ярославській волості Козелецького повіту – 16. Найнижчим цей показник був у Велюханській волості Мглинського повіту, де було лише 2 грамотних. А у Березівській волості Глухівського повіту і Лосинівській волості Ніжинського повіту було по 3 особи грамотних. Усього ж у 20 волостях державних селян із населенням 121 641 чол. освічених було лише 192 особи, що становило 0,15% [6].

Таблиця 1

**ОСВІЧЕНІСТЬ ДЕРЖАВНИХ СЕЛЯН
ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В 1837 Р.**

№ п/п	Повіт	Волость	Кіль- кість душ чол. статі	Кіль- кість душ жін. статі	Всього	Осві- че-них	%
1.	Стародубський	Лещицька	2 792	2 694	5 486	17	0,3
2.	Новозибківський	Каменсько-Хутірська	2 040	2 062	4 102	5	0,12
		Старобобовицька	2 630	2 634	5 264	8	0,15
3.	Новгород-Сіверський	Биховська	3 948	3 953	7 901	7	0,08
		Биринська	3 784	3 772	7 556	7	0,09
4.	Сосницький	Перелюбська	2 990	2 494	5 484	15	0,27
		Слобідська	3 020	2 983	6 003	13	0,21
5.	Городницький	Яриловецька	3 877	3 832	7 709	18	0,23
		Мощенська	4 306	3 873	8 179	9	0,11
6.	Ніжинський	Лосинівська	3 341	3 488	6 829	3	0,04
7.	Кролевецький	Наанківська	3 589	3 392	7 981	13	0,16
8.	Суразький	Голубівська	1 846	1766	3 612	6	0,16
		Неглобська	3 876	3 640	7 516	7	0,09
		Попогорська	3 392	3 429	6 821	6	0,08
		Селецька	3 745	3 973	7 718	7	0,09

9.	Борзенський	Комарівська	2 643	2 526	5 169	21	0,4
10.	Козелецький	Ярославська	2 878	2 899	5 777	16	0,27
11.	Мглинський	Велоханська	1 144	828	1 972	2	0,10
12.	Глухівський	Березівська	3 040	3 047	6 087	3	0,04
		Марчихино-Будинська	3 283	2 192	5 475	9	0,16
	ВСЬОГО		62164	59477	121641	192	0,15

Підраховано за: ДАЧО. – Ф.127. – Оп.1. – Спр. 5 187. – Арк.2-175.

У 1842 р. вийшов закон про заснування початкових шкіл для державних селян. Цей захід був складовою частиною реформи державного села, що проводив П. Д. Кисельов. У населених пунктах, які були у віданні Чернігівської палати державних маєтностей, передбачалося відкрити школу в кожній сільській громаді. Але починаючи з 1851 р. у зв'язку з обмеженими розмірами грошових асигнувань було схвалено заснувати одну школу на волость. У кінці 50-х рр. XIX ст. їх діяло 65, і в них навчалось більше 2 750 осіб [7]. У 1860 р. у 64 закладах цього типу в межах Чернігівської губернії навчались 2 253 хлопчики і 264 дівчинки. У 1862 р. здобували освіту відповідно 2 503 і 400, а в наступному році навчанням було охоплено 2 507 хлопчиків і 310 дівчаток [8]. Як видно, кількість учнів була невеликою. В середньому в школі навчалось 40-60 учнів, з яких більше двох третин були хлопчики. Жіноча освіта вважалася справою непотрібною. Прикладом цього може стати Шаповалівська школа Борзенського повіту, в якій у 1848 р. навчалось 45 учнів, з них 32 хлопчики і 13 дівчаток, [9] а у 1851 р. – 58 учнів, з яких хлопчиків було 49, а дівчаток лише 9 [10].

Кількість відкритих шкіл у кожному повіті була нерівномірною. Так, у Стародубському повіті діяло 2 школи, у Глухівському, Конотопському, Мглинському, Суразькому, Новозибківському – по 3 навчальних заклади, у Чернігівському, Городницькому, Кролевецькому, Козелецькому і Новгород-Сіверському – по 4 освітні установи, у Сосницькому повіті їх діяло 5, у Ніжинському та Остерському повітах функціонувало по 6 шкіл, а у Борзенському повіті їх було 10 [11]. Як правило, кількість шкіл залежала від волостей у повіті, згідно з кількістю яких їх відкривали за бажанням самого населення. Із наведених вище даних видно, що найгустішою була освітня мережа у південних повітах губернії, де в більшості мешкали козаки, а найрідшою – у північних і північно-східних повітах, де проживали державні селяни.

Навчальні програми сільських шкіл для державних селян і козаків відповідали програмам парафіяльних шкіл міністерства освіти. В них навчали читання, письмо, арифметики та основ православного віровчення. Термін навчання визначався трьома роками. Світської літератури в навчальні заклади надходило мало. В 1855 р. підручники Г. Половцова “Краткие правила преподавания русского языка” надійшли в училища Борзенського повіту лише по одному екземпляру і то для продажу за ціною 15 коп. за один примірник [12]. Основна кількість книг, що надходила в навчальні заклади, мала релігійну тематику. Спочатку книги отримували волосні правління, а вже голова розподіляв їх та розсилав по школах. Так, для 9 училищ Борзенського повіту в 1855 р. надійшло 9 літургій, 20 часословів, 29 псалтирів, 108 екземплярів житійної літератури. Ця література призначалась для користування учнями та вчителями шкіл і для продажу населенню. Щодо вартості цих книг, то найдорожчим був псалтир – 80 коп., а житія коштували від 5 до 10 коп. за екземпляр [13]. Кошти, виручені від продажу книг, фіксувалися волосним писарем у спеціальній книзі, котра зберігалася у волосному правлінні, і відправлялися до Чернігова.

Учительський склад був надзвичайно різноманітний. Окрім священників, вчителями могли бути дяки, семінаристи, відставні солдати, козаки, міщани та ін. Вони отримали назву наставників. При них вводилися посади помічників, оскільки

вони не мали належної освіти для посади вчителя. Така система була започаткована у 1805 р., коли Синод, міністерство освіти, головне управління училищ визнали, що навчання дітей вимагає багато часу, якого не мали священнослужителі, бо вони збирали хліб з полів, молотили, збирали сіно та солому, возили дрова, доглядали за худобою, робили ремонт у господарстві, мочили і сушили пеньку та обробляли її возили лишки на продаж, відправляли служби, зверх того виконували обов'язки духівників, депутатів, займалися переписом метричних та сповідних книг [14]. Таким чином, уже на початку XIX ст. з метою зменшення навантаження на осіб духовного стану держава починає залучати до викладацької діяльності в освітніх закладах сільської місцевості освічених осіб з інших категорій населення.

Згідно із законом 1842 р. учительські посади заміщалися священиками, проте навчали і світські особи. На середину XIX ст. питома вага світських учителів у системі освіти різко зросла. Багато з них не мали спеціальної освіти, тому вчили дітей, як хотіли та як могли. Так, в с. Поповці Конотопського повіту вчителем був безрукий солдат Улитенко. Під час Кримської війни він втратив обидві руки вище ліктів і був змушений піти у відставку та повернутися додому. Будучи іще в розквіті сил, але без можливості працювати фізично, він з головою поринув у нову роботу. Серед священиків також були учителі, які сповна віддавалися цій роботі. Так, загальну повагу у своїх вихованців та всієї громади заслужив священик м. Івангорода Борзенського повіту. Ці ж слова можна сказати і про священика Негорова, який викладав у Березівській школі Глухівського повіту [15].

Навчальний процес у державних навчальних закладах був на низькому рівні, оскільки окремі наставники часто за церковними справами не з'являлись на роботу. Про це свідчить запис управляючого Чернігівською палатою державних маєтностей від 28 березня 1850 р. при перевірці Шаповалівської школи: "Діти часто залишаються без нагляду, бо наставник у церкві" [16]. Рідко працювали в навчальних закладах наставник Батуриної школи священик Беглевіський, а наставники Талалаївської, Веркіївської, Горбівської і Воронежської шкіл з учнями не працювали зовсім [17].

Учнівська дисципліна в державних школах була незадовільною. Діти часто пропускали заняття як через хворобу, так і з дозволу батьків. Як тільки починалися сільськогосподарські роботи, батьки самовільно залишали учнів дома, незважаючи навіть на те, що діти були у випускних класах і їм потрібно готуватися до іспитів. Наставники навчальних закладів зверталися із скаргами на відсутність учнів у волосні правління. Так, наставник Шаповалівської школи Василь Чудновський у доповідній записці на ім'я волосного голови Сави Кіселя 11 квітня 1855 р. повідомив, що на навчання не з'явилися із с. Шаповалівки 8 учнів, с. Стрільників - 20, із Головоньок і Прачів по одному учневі. Таким чином, із 56 учнів за списком не з'явилися 30, що становить більш ніж 53 % від усього учнівського контингенту навчального закладу. До кінця місяця так і не прийшли до школи 15 учнів, що становило близько 30 % від кількісного учнівського складу. Із загального числа відсутніх хворими були лише 3 учнів, решта пропустила заняття без поважних причин [18].

Не змінилося ставлення до навчання і в наступні роки. При проведенні перевірки асесором Палати державних маєтностей Дейшею у Седнівській школі 27 квітня 1856 р. з'ясувалось: із 58 учнів школу відвідує 46, що становить близько 80%, а деякі учні з початку навчального року не приходили ні разу. У Новоропській школі із 85 учнів на заняттях були присутніми лише 59, або близько 70% від загальної кількості учнів [19]. Наведені дані засвідчують, що значна кількість батьків ставилась до освіти як до справи другорядної і непотрібної.

Службовці волосних та сільських правлінь змушені були об'їжджати домівки учнів, з'ясовувати причини відсутності учнів у школах, вести розмови з батьками, приймати відповідні рішення. У випадках категоричної відмови учнів повертатися

на навчання урядники вилучали шкільне майно: підручники, письмове приладдя тощо. Так, в 1851 р. Шаповалівську школу припинили відвідувати 10 хлопчиків і 6 дівчаток [20]. З 1844 по 1858 рік з Фастівської школи за згодою батьків вибуло 59 хлопчиків і 19 дівчаток, з Івангородської – 71 хлопчик, з Хорошеозерської – 108 хлопчиків і 10 дівчаток, з Великозагорівської – 88 хлопчиків і 15 дівчаток, з Іченської – 61 хлопчик і 5 дівчаток, з Шаповалівської – 76 хлопчиків і 12 дівчаток, з Комарівської – 54 хлопчики і 4 дівчинки. Всього з 7 навчальних закладів Борзенського повіту з часу заснування по 1858 рік вибуло за згодою батьків 582 учні, з яких 517 хлопчиків і 65 дівчаток. У середньому в рік вибувало зі школи 4-6 учнів [21]. Це ще раз підтверджує, що частина батьків була не зацікавлена у здобутті їхніми дітьми освіти.

Частина учнів не мала елементарних здібностей до навчання, тому таких дітей доводилося відраховувати із шкіл. За період з 1844 по 1858 рік було відраховано з Фастівської школи 14 хлопчиків і 1 дівчинку, з Івангородської – 8 хлопчиків, з Хорошеозерської – 5 хлопчиків, з Великозагорівської – 23 хлопчики, з Іченської – 43 хлопчики і 8 дівчаток, з Шаповалівської – 59 хлопчиків і 9 дівчаток, з Комарівської – 54 хлопчики і 4 дівчинки [22].

У цілому по Чернігівській губернії ситуація була такою. З 2 тисяч селянських дітей, що навчались в 64 сільських школах міністерства державних маєтностей у 1860 р., повний курс навчання закінчило тільки 407, не закінчили 372 учні, що становило майже 48% [23].

Через те, що приміщення навчальних закладів часто були порожніми через невідвідування учнів, а бюджетні кошти на їх функціонування відводилися постійно, департаментом державних маєтностей було прийнято рішення навчати в них малолітніх сиріт віком від 9 до 13 років. Члени сільських та волосних правлінь збирали відомості про всіх сиріт цього віку, незалежно від статі, та направляли їх в училище постійними учнями. Опікуни не мали права перешкоджати здобуттю освіти своїм підопічним. У Шаповалівській волості в 1855 р. було відібрано 22 сироти, з яких 17 хлопчиків і 5 дівчаток [24].

Для утримання сиріт в училищах сільські правління зобов'язували опікунів виділяти кошти із господарств сиріт, які вони тримали в опіці. Проте нерідко сироти не мали взагалі ніяких засобів для проживання і не могли покривати витрати за своє навчання в освітніх закладах. Для таких дітей хліб видавався із сільських запасних хлібних магазинів, а оплата за квартирування учнів та придбання необхідного одягу здійснювалася із коштів громадського збору, що призначався для утримання училищ. Так, в 1855 р. в Шаповалівську школу із мирських зборів було сплачено за 4 хлопчиків і 2 дівчаток по 1 руб. 50 коп., а за 5 хлопчиків ці кошти внесли опікуни господарств сиріт. Усього за сиріт було внесено 16 руб. 50 коп. [25]. У Ніжинській школі в 1856 р. навчалася за рахунок громад 4 сироти. Громадами були виділені кошти в сумі 1 руб. 50 коп. на одного учня тільки на оплату квартир. При проведенні ревізії цієї школи в 1856 р. чиновником з особливих доручень Марковським було встановлено, що, незважаючи на підтримку сиріт громадами, діти одягнуті дуже убого [26]. Службовці волосних правлінь підбирали для сиріт квартири, причому в сім'ях порядних громадян. Таким чином, сироти могли отримати певну освіту і звільнитися від утисків, а часто і знущань своїх опікунів. Здобуття освіти давало право влаштуватись на роботу писарем у сільське чи волосне правління.

За законом 1842 р., кожного року у червні учні складали іспити в присутності волосного голови, членів сільських та волосних правлінь, батьків та родичів випускників, а також почесних громадян села. На іспитах був і сам повітовий начальник, який заздалегідь надсилав усім волосним головам і директорам навчальних закладів графік проведення іспитів у всіх навчальних закладах повіту. Комісія в такому складі робила відповідні висновки, бо у характеристиці Березовської школи Глухівського повіту записано, що учні добре читають книги церковного і світського видання; знають напам'ять усі головні молитви; задовільно

розповідають своїми словами священну історію; вираховують практичні задачі з арифметики, з рахівницею працюють правильно і швидко; при написанні кращі учні на 5-6 рядках роблять не більше 1-2 помилок [27].

Випускники початкових навчальних закладів могли здобувати певну кваліфікацію чи продовжувати навчання у загальноосвітніх навчальних закладах за рахунок громадських коштів. Громади не могли відмовити бажаним навчатися, якщо у волості потрібні були спеціалісти. Вони повинні були, крім плати за навчання, дати учневі 8 сорочок та інші необхідні речі.

Після 1848 р. волосним правлінням заборонялося включати до рекрутських списків учнів, які навчалися, адже це приводило до невиправданих витрат грошей. Наприклад, плата за трирічне навчання в школі П.І. Прокоповича за одного учня, який приходив із своїми інструментами, становила 134 руб., а без інструментів – 146 руб. [28]. Випускники шкіл, що виділялися своєю поведінкою і отримали ґрунтовні знання та практичні навички і працювали за спеціальністю, звільнялись від рекрутської повинності. Інші випускники продовжували підлягати рекрутській повинності до 35 років [29].

Згідно з указом Сенату від 23 грудня 1841 р. за № 60 171 державні селяни і козаки, які навчалися за рахунок громадських зборів, повинні були відпрацювати витрачені на них кошти на місці по закінченні навчальних закладів, проте не довше, як за 10 років. Особливо це стосувалося тих, хто працював за гроші, чи службовці: вчителів чи їх помічників, волосних чи сільських писарів та їхніх помічників. Допускався і перехід на інші роботи, але при виїзді в інші місцевості, до закінчення визначеного терміну вони повинні були компенсувати громаді всі витрачені кошти на їх навчання [30].

Окрім шкіл, що підлягали міністерству державних маєтностей, початкові освітні заклади підлягали іншим відомствам: міністерству народної освіти, церкві та ін. Згідно з розпорядженням Палати державних маєтностей 1860 р. місцеві органи управління мали зібрати загальні відомості у волостях про кількість грамотного населення. Засідателі і сільські старости шляхом подвірного обходу населення своїх населених пунктів складали іменні списки, підраховували кількість грамотного населення і направляли у волосне правління. Проаналізувавши ці дані, виявили, що у Чернігівській губернії грамотних нараховувалось 10 117 осіб, з яких було 9 780 чоловіків та 337 жінок [31]. Кількість освічених жінок по відношенню до всього освіченого населення становила трохи більше 3%. Навчених грамоти поза навчальними закладами, що належали міністерству державних маєтностей, було в 3-4 рази більше, ніж навчалось дітей у державних закладах. Реформа 1869 р. створила єдину систему початкової освіти, яка почала діяти за спільною програмою.

Виходячи з вищесказаного, можна стверджувати, що 30-40-х рр. XIX ст. П. Д. Кисельовим була створена мережа постійно діючих навчальних закладів для сільського населення, що перебувало у віданні держави. В школах навчалися майбутні писарі, службовці волосних та сільських правлінь. Нагляд за діяльністю шкіл був частково покладений і на волосні правління. Саме волосні урядники розподіляли на школи підручники, посібники та іншу необхідну літературу, забезпечували навчальні заклади постійним контингентом учнів із сиріт, слідкували за станом відвідуваності учнями шкіл, контролювали якість навчання тощо.

Джерела та література:

1. Удод О. П. Початкові навчальні заклади на Чернігівщині (кін. XVIII -1 пол. XIX ст.) // Третя республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства (тези доповідей) - К., 1984.; Удод О. П. Навчально-виховний процес у початкових школах кінця XVIII -1 пол. XIX ст. // Перша Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства, присвячена XXVIII з'їзду КПРС (грудень 1985 р.) (Тези доповідей) – Чернігів, 1985.; Миловидов Л. Недільні школи на Чернігівщині в 1860 р. // Чернігів і Північне Лівобережжя. К.: Держвидав України, 1928.; Степанович Є.П. Початкова освіта на Чернігівщині в 2 пол. XIX – на початку XX ст. // Третя республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства (тези доповідей) – К., 1984.; Микитась В. Давньоукраїнські студенти і професори. – К.: Абрис, 1994.; Протас Н. В. До

історії недільних шкіл 60-х рр. XIX ст. на Чернігівщині. // Третя республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства (тези доповідей) – К., 1984.

2. Удод О. П. Початкові навчальні заклади на Чернігівщині (кінець XVIII- 1 пол. XIX ст.) / // Третя республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства (тези доповідей) – К., 1984. – С.230.

3. Училища и народное образование в Черниговской губернии. – Чернигов, 1864. – С.15.; Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России. – М.: Высшая школа, 1968, - С.189.

4. Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П.Д.Киселёва. – М.-Л., 1946. – С.64.

5. Ерошкин Н. П. Вказана праця. – С.190.

6. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). – Ф. 127. – Оп. 1. – Спр. 5 187. – Арк. 2- 175.

7. Удод О. П. Початкові навчальні заклади на Чернігівщині (кінець XVIII- 1 пол. XIX ст.) // Третя республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства (тези доповідей) – К., 1984. – С.230.

8. Удод О. П. Навчально-виховний процес у початкових школах кінця XVIII- 1 пол. XIX ст. // Перша Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства, присвячена XXVIII з'їзду КПРС (грудень 1985). Тези доповідей. – С.159.; Училища и народное образование в Черниговской губернии. – Чернигов, 1864. – С.60.

9. ДАЧО. – Ф. 807. – Оп. 1. – Спр. 168. – Арк. 15.

10. Там само. – Спр. 467. – Арк. 47.

11. Удод О. П. Початкова освіта на Україні наприкінці XVIII- в 1 пол. XIX ст. // Український історичний журнал. – 1969. – №9. – С.87.

12. ДАЧО. – Ф. 807. – Оп. 1. – Спр. 832. – Арк. 651.

13. Там само. – Арк. 1, 11, 15, 117.

14. Училища и народное образование в Черниговской губернии. – Чернигов, 1864. – С. 64.

15. Там само. – С. 65-66.

16. ДАЧО. – Ф. 807. – Оп. 1. – Спр. 102. – Арк. 15.

17. Там само. – Ф. 137. – Оп. 1. – Спр. 215. – Арк. 13-14.

18. Там само. – Ф. 807. – Оп. 1. – Спр. 832. – Арк. 3, 9.

19. Там само. – Ф. 137. – Оп. 1. – Спр. 165. – Арк. 49, 58.

20. Там само. – Ф. 807. – Оп. 1. – Спр. 467. – Арк. 47.

21. Там само. – Ф. 137. – Оп. 1. – Спр. 218. – Арк. 44, 56, 62, 68, 74, 80.

22. Там само. – Спр. 218. – Оп. 1. – Спр. 44, 56, 62, 68, 74, 80.

23. Удод О. П. Початкова освіта на Україні наприкінці XVIII- 1 пол. XIX ст. // Український історичний журнал. – 1969. – №9. – С. 87.

24. ДАЧО. – Ф. 807. – Оп. 1. – Спр. 832. – Арк. 25, 37, 41, 44, 46.

25. Там само. – Арк. 142-143.

26. Там само. – Ф. 137. – Оп. 1. – Спр. 165. – Арк. 3.

27. Училища и народное образование в Черниговской губернии. – Чернигов, 1864. – С. 67.

28. ДАЧО. – Ф. 807. – Оп. 1. – Спр. 304. – Арк. 3.; Домонтович М. Матеріали для географії и статистики России. Черниговская губерния. – СПб., 1868. – С.250.

29. ДАЧО. – Ф. 807. – Оп. 1. – Спр. 679. – Арк. 2.

30. Там само. – Ф. 1504. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 9.

31. Училища и народное образование в Черниговской губернии. – Чернигов, 1864. – С.75.

Юлія Якубіна

НИЖИНСЬКИЙ ПЕРІОД БІОГРАФІЇ МИКОЛИ ГОГОЛЯ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Проблема наукової біографії Миколи Гоголя залишається актуальною, незважаючи на те, що перші кроки зі створення життєпису почали здійснюватися ще у 1852 році, одразу ж після смерті письменника. На сьогодні склався пласт наукових розвідок, присвячених постаті М. Гоголя, його оточенню, багатогранній творчості. У гоголезнавстві визначилося коло важливих проблем і напрямків досліджень, з-поміж яких окремий вектор складають біографічні студії. Проте, як зазначає Н. Крутікова, “задача создания научной биографии Гоголя до сих пор

остається открытою, незважаючи на багатство і різноманітність опублікованих і неопублікованих джерел, і на те, що життя Гоголя, його образ життя і творчість по-прежнему займають увагу вітчизняних і зарубіжних дослідників» [1, 321]. Перспективність цього напрямку вивчення сьогодні пояснюється зміною ідеології досліджень і новими літературознавчими підходами.

Першою спробою такого біографічного дослідження постаті Миколи Гоголя став нарис П. Куліша «Несколько черт для биографии Николая Васильевича Гоголя» [2]. Це, власне, заклало початки наукового життєпису Гоголя. Поява такої розвідки була на часі, літературна громадськість відчувала гіркоту втрати, усвідомлюючи суспільне значення його творчості. І хоч певна розгубленість панувала серед друзів і недругів письменника, публікація не залишилася поза увагою.

Перша праця Куліша містила фактичні неточності щодо дати і місця народження М. Гоголя, проживання його батьків тощо, що викликало негативну реакцію родичів, близьких, знайомих письменника [3]. А.В. Гоголь, сестра письменника, охарактеризувала статтю як таку, в якій «дуже мало правди» [4]. Інші роботи, зокрема Г. Данилевського [5] і В. Гаєвського [6], які вийшли друком у тому ж 1852 році, вимагали від біографа осмислення, врахування нових матеріалів і вказаних зауважень [7].

З того часу робота П. Куліша над біографією проходила в умовах змагальності на тлі публікацій, що містили не тільки критичні відгуки [8], але й нові відомості про Гоголя [9].

Не ставлячи за мету дати повний бібліографічний огляд написаного про письменника, зосередимося на дослідженнях, у яких приділяється увага ніжинському періоду його біографії. У гоголезнавстві це час перебування Миколи Гоголя у Ніжинській гімназії вищих наук кн. Безбородка протягом 1820-1828 років. Історіографія його різнобічного висвітлення нараховує більш ніж півтора століття.

Ніжинська гоголіана сьогодні налічує великий корпус досліджень, який вимагає бібліографічного обліку. Цінним здобутком стала праця ніжинських науковців «Н.В.Гоголь и Нежин: Нежинская гимназия высших наук князя Безбородко, начало творчества» [10]. Бібліографічний довідник містить понад 1033 позиції. Протягом двох останніх десятиліть з'явилося багато як вітчизняних, так і зарубіжних досліджень із зазначеної теми. Наша увага зосереджена на тих публікаціях, що дозволяють відстежити зміни векторів пошуку науковців і пролити світло на ніжинський період біографії Миколи Гоголя.

П. Куліш у статті «Несколько черт для биографии Николая Васильевича Гоголя» зазначив: «в Нежинской Гимназии мы находим его уже прямым писателем, даже журналистом и отличным актером» [2, 192]. Це категоричне твердження заклало алгоритм, за яким формуватиметься виразний напрям наукових інтересів перших біографів та дослідників: становлення та творчий потенціал М. Гоголя періоду його навчання в гімназії вищих наук. Обов'язковими об'єктами подальших студій наступників П. Куліша стануть Гоголеві учнівські проби, участь у виданні рукописних журналів та підготовці вистав гімназичного театру. Отож роль і місце гімназії у творчому становленні письменника стало одним із центральних питань гоголівської наукової біографії.

Перші опубліковані мемуарні свідчення були пов'язані з перебуванням Миколи Гоголя у Ніжинській гімназії вищих наук. Посилання на спогади колишнього вчителя І.Г. Кулжинського, шкільного товариша І. Пашенка (правда, з неточно вказаними ініціалами) у статті В. Гаєвського [6, 143], оприлюднення В. Негрескулом [9] спогадів наглядача гімназії Періона і публікація власних спогадів І. Кулжинським [11] разом із появою Кулішевого «Опыта биографии Николая Васильевича Гоголя. Период первый» [12] дали багатий матеріал для гоголезнавців. Принагідно зазначимо, що мемуарні свідчення, видані разом з нарисами під однією обкладинкою «Лицей князя Безбородко» наприкінці 50-х років XIX ст. [13], стали помітною подією у гоголезнавстві. Вони сьогодні не втратили свого значення й сприймаються як одне із найважливіших джерел

вивчення історії гімназії вищих наук і, зокрема, гоголівських 20-х років XIX ст.

Опублікований в 1854 р. П. Кулішем “Опыт биографии” містив відредагований варіант першої розвідки. У новій редакції практично без змін залишилась інформація про перебування Гоголя в Ніжинській гімназії. Уточнюючи, П. Куліш називає ім'я слухача першого поетичного твору майбутнього письменника: баладу “Дві Рибки” Гоголь читав М. Прокоповичу. Ніжинський період був доповнений двома гімназичними листами М. Гоголя у Петербург до Г.І.В*** (Г.І. Висоцького), ще один з трьох відомих листів до цього адресата пізніше надрукував П.В. Владіміров [14]. Додатки складали, за винятком “Дворянского протокола Гоголя”, документальну базу характеристики ніжинського періоду: “Письмо Гоголева отца к директору гимназии Высших наук Князя Безбородко, В.Г. Кукольнику”, “В Конференцию Гимназии Высших наук Князя Безбородко от ученика 9-го класса Гоголь-Яновского Прошение”, “Отметки успехов Гоголя в науках и поведении, сделанные в общем выводе за 1828 год”, “Отрывок из журнала, веденного надзирателями гимназического пансиона во время пребывания в нем Гоголя”.

Статті та рецензії в “Москвитянине”, “Отечественных записках”, “Северной пчеле”, “Современнике” з приводу появи “Опыта биографии” підтверджували актуальність дослідження. Деякі з них містили звинувачення на адресу автора: “каждое новое разглаговльствование о Гоголе на прежний высокопарный лад сбавляет что-нибудь с величия и ценности идола. Автор “Опыта биографии” не ожидал, наверное действия, которое производит его творение: до прочтения этого панегирика, многие имели гораздо выгоднейшее мнение о Гоголе” [15].

Після публікації першої частини “Опыта биографии” (Современник, 1854, №2) редакція отримала і надрукувала листа з критичними зауваженнями на адресу П. Куліша, а разом і копію зі шкільного атестата Гоголя. Біографу вказували на неповноту і хибність окремих висновків щодо навчання у гімназії. Якщо нелюбов Гоголя до математики підтверджувалася відповідною оцінкою у атестаті, то щодо “языков французского и немецкого” у критика були зауваження: “трудно согласовать слова автора настоящей статьи с аттестатом, ибо во французском языке он оказал успехи “очень хорошие”. “Превосходные успехи” з німецької мови так само вимагали осмислення: “чтобы получить подобную отметку, нельзя было иметь отвращения к этому языку... профессор Зингер, по-видимому, воздаёт должное, потому что слово это встречается в аттестате Гоголя только два раза” [16, 153].

У підсумковій роботі над біографією письменника, якою стали “Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя, составленные из воспоминаний его друзей и знакомых и из его собственных писем” [17], гімназичний період був переданий з уточненнями і новими доповненнями. П. Куліш уточнив дату від'їзду М. Гоголя до Петербурга після закінчення гімназії (1828 р.). З'явився коментар автора з приводу вивчення М. Гоголем іноземних мов [17, I, 21] і подвійного прізвища, а також фрагмент з опублікованих спогадів І.Г. Кулжинського [17, I, 23-24], усна розповідь Г. Висоцького про літературну творчість Гоголя – акровірш, присвячений Бороздіну, і сатира про Ніжин [17, I, 24-25]. Ніжинський період біографії доповнили листи Гоголя-гімназиста і опис його записника “Книга Всякої Всячини, або Підручна Енциклопедія”, започаткованого в 1826 році. Дотримуючись в “Опыте биографии” уже усталеного поділу життєпису на три періоди, П. Куліш розділив “Записки” ще й на глави. У першому періоді з'явилися глави 2 і 3, пов'язані з перебуванням М. Гоголя у гімназії вищих наук. Саме таке структурування матеріалу обґрунтовувало логічне виокремлення гімназичного періоду біографії письменника не тільки хронологічно, але й змістовно. Адже відповідно до задуму біографа, викладений матеріал (у тому числі і той, що стосується шкільних років) мав слугувати переконливою ілюстрацією цілеспрямованого та усвідомленого (з гімназичних років) устремління Гоголя до реалізації життєвого призначення, розкривати витоки мотивації його християнського служіння обраності, що формулювались усім життям

письменника, починаючи від народження. За спостереженням К.П. Ісаєнко, Куліш, наслідуючи “житійну літературу”, при створенні біографії Гоголя використав схему, “яка передбачала наявність трьох головних елементів: легенда про предків або “чудо” приходу на цей світ і юнацькі роки; підтвердження призначення, подвижництво і страждання; уславлення земних діянь та канонізація образу [18, 87]. Відповідно до задуму П. Куліша, у біографії Гоголя акцентованими мають бути ті фрагменти життя, які б переконливо підтверджували ідею Божого промислу, пов’язану з появою людини з незвичною долею, відмінною від інших: містичне знайомство батьків, втрата молодим подружжям перших дітей, чудесна поява сина, названого на честь Миколи-Чудотворця, страждання, викликані втратою брата, батька, усвідомлення свого високого призначення. Гімназичний період біографії поданий М. Кулішем у своєрідному обрамленні. Його викладу передував епізод провіденційної зустрічі батьків М. Гоголя у розповіді М.І. Гоголь: “Ему указала меня Царица Небесная, во сне являясь ему. Он меня тогда увидал, неимеющую году, и узнал, когда нечаянно увидал меня в том же самом возрасте, и следил за мной все возрасты моего детства”. Саме на ці слова, на думку біографа, варто звернути особливу увагу, оскільки вони “характеризують сферу первых понятий и верований Гоголя” [19, 99]. Виклад першого періоду біографії П. Куліш завершує висновком про те, що коріння подальшого складного і розмаїтого “внутрішнього життя” Гоголя “надобно искать в темной и таинственной почве детства... первые движения детского ума нередко проявляют те идеи, для распространения которых гениальная натура призвана в мир” [19, 134].

Посилання П. Куліша на контакти з колишніми співучнями й викладачами М. Гоголя разом з одночасним оприлюдненням листів і документів гімназичного періоду формували документальну базу та надавали правдивості життєпису. Наведені біографом факти були відібрані відповідно до поставленої мети і відповідали задуму: “проследить биографию духа”. Інакшість Гоголя, його відмінність від інших є домінантою оповіді про шкільні роки. Несхожий на інших, проте „любимец своих товарищей”, йому відпущено обирати товаришів “между ними немногих только, и самых лучших по нравственности и способностям”. Та й наставниками він атестований як учень “скромный” і “добронравный”, котрий уникав “всего низкого и коварного”. Обранець долі глибоко ховає у собі найпотаємніші думки й сподівання, його духовна “окремішність” зумовлює своєрідну маргінальність ніжинського існування, а сам він видається “загадкою для всех”. Формальна сторона навчання його не цікавила, оскільки не служила реалізації високих помислів і призначення. Водночас його внутрішній розвиток ніби відбувався сам по собі. Куліш підсумовує: “Можно сказать вообще, что Гоголь мало вынес позаний из Нежинской гимназии высших наук, а между тем он развился в ней необыкновенно” [19, 102], безпідставно вважаючи Гоголя “одним из слабейших воспитанников в гимназии”, котрий не володів “даже и умеренным запасом сведений по какой бы то ни было отрасли знания” і не міг “написать без орфографических ошибок страницы” [19, 135]. Така применшена оцінка формальної ролі гімназії вищих наук у формуванні творчої особистості М. Гоголя відповідала гоголезнавчій концепції Куліша, в якій визначався акцент на духовному саморозвитку особистості. Ця ідея була засвоєна гоголезнавством і мала своїх прихильників. Формуванню негативної думки про роль гімназії сприяли вперше оприлюднені П.Кулішем у “Записках” Гоголеві висловлювання, зокрема, про змарновані шість років в “глупом заведении” (лист до матері від 1 березня 1828 р.). Та чи не найбільший вплив на критиків справили відгуки М. Гоголя про шкільні роки у “Авторській сповіді”, опублікованій у 1855 році: “надобно сказать, что я получил в школе воспитанье довольно плохое”, “я был уверен, что много, подобно мне, воспитались в школе плохо” [20, 443, 444.]. Сформований Гоголем негативізм посилювався ще й тим, що оцінка школи містилася саме у “Авторській сповіді”, заглибленій у аналіз внутрішньої природи самого автора. Власне, обраний Гоголем жанр викладу апріорі виключав елемент нещирості автора чи сумніву

читача. Особливий авторитет авторського слова, високий духовний заряд у “Авторській сповіді” перетворював викладене в ній у сакральний текст і надавав особливого значення. Увиразнення апостольського профілю Гоголя забезпечувалося усвідомленням обраності та присутністю “у долі автора моментів, близьких до житійних” [21, 14]. Саме відтоді оцінка школи у житті М. Гоголя стала дискусійним питанням.

З часом написане Кулішем стало сприйматися критичніше: “Устаревшие книги, сохранившие свое значение и до сих пор, благодаря включениям в текст устным воспоминаниям о Гоголе близких к нему лиц современников” [22, XVIII]. Зібрана ним документальна база вимагала, звичайно, корегування й неупередженого тлумачення. Саме тому Куліш-гоголезнавець, праці якого сьогодні перевидаються [23], [19], постійно привертав увагу дослідників. Цій сфері його діяльності присвячені наукові розвідки П. Рудіна [24], І. Романченка [25], Г. Вібе [26], Ж. Ляхової [27], К. Ісаєнко [28], І. Виноградова [29], П. Михеда [30].

70-і роки позаминулого століття позначилися, крім уваги до спогадів про Гоголя та епістолярію різних періодів його біографії, накопиченням фактичного матеріалу про навчальний заклад у Ніжині, в якому формувався і творив перші опуси майбутній письменник. Так з’явилися перші розвідки про релігійну та духовну освіту в Ніжині. Історію заснування в гімназії вищих наук домової церкви виклав у нарисі “Институтская Свято-Александровская церковь в Нежине: Историко-статистический очерк” її протоіерей А. Хойнацький [31]. Автор дослідження багато уваги приділяє висвітленню того періоду з історії домової церкви гімназії, коли Микола Гоголь був її прихожанином. Пов’язуючи розвиток релігійного виховання в гімназії з відкриттям церкви, А. Хойнацький детально описує етапи її становлення і кульмінацію – церемонію освячення церкви, на якій з-поміж “присутствовавших воспитанников пансионеров второго начального отделения” був М. Гоголь [31, 15]. Введення А. Хойнацьким архівних матеріалів, зокрема витягів із журналів конференції гімназії, висвітлення діяльності П.І. Волинського як протоієрея і законовчителя [31, 48-54], розширили і деталізували уявлення про організацію та програму релігійного виховання у навчальному закладі. Навчання М. Гоголя у гімназії припадало на час, як зазначав М. Арістов, коли “главным основанием учения и воспитания юношей поставлено религиозное образование... из школы делали монастырь” [32, 85.]. Новим у гоголезнавстві було поставлене А. Хойнацьким питання про витоки і характер релігійних почуттів М. Гоголя. Так визначився ще один напрям досліджень цього періоду життя майбутнього письменника.

Справжнім проривом у вивченні історії гімназії вищих наук стало ґрунтовне монографічне дослідження М.О. Лавровського [33]. З присвятою імператору Олександрю Павловичу, який “призвал к жизни” перший вищий навчальний заклад в Ніжині і який затвердив його своїм “державным словом”, “Гимназия высших наук кн. Безбородко в Нежине (1820-1832)” вийшла до сімдесятої річниці Гоголя.

Дослідження М.О. Лавровського мало на меті висвітлення цілісного періоду з історії гімназії вищих наук (від її заснування до перетворення на фізико-математичний лицей) на основі архівних матеріалів. Він першим звернувся до джерельної бази “справи про вільнодумство”, яка призвела до зміни профілю навчального закладу і змісту його освіти. Увага до цієї справи викликана й тим, що до неї разом з іншими учнями був долучений Гоголь, “крайнее возбужденное состояние которого в последнее время пребывания в гимназии и многое в его письмах от этого времени объясняется именно этим участием” [33, 94]. Як підкреслював П.О. Заболотський [34], значущість роботи М.О. Лавровського полягала у наведенні цінних відомостей з історії навчального закладу, особливо вагомих при з’ясуванні ніжинського періоду біографії Гоголя. Розуміючи важливість перших років існування гімназії, коли у ній перебували М. Гоголь, Н. Кукольник, П. Редкін, К. Базилі, автор акцентує увагу на детальній характеристиці саме цього періоду. Поклавши в основу документальні джерела, вчений висвітлює діяльність перших директорів В.Г. Кукольника та І.С. Орлая,

оприлюднює відомості про програму навчання та виховання, розпорядок дня, розміщення по кімнатах тощо. Головним предметом дослідження стали питання, які розкривали особливості навчання та перебування в стінах гімназії Миколи Гоголя. М.О. Лавровський не обійшов увагою проблему, пов'язану з місцем гімназії у формуванні творчої особистості М. Гоголя. На той час негативна оцінка ролі цього навчального закладу вже склалася завдяки висновкам П.Куліша, спогадам сучасників і широкому цитуванню відомого висловлювання самого Гоголя у листі до матері навесні 1828 року. Як зазначає М.О. Лавровський: “Известно, что Гоголь плохо учился в гимназии и вел себя не всегда одобрительно. Так отзывались о нем и его товарищи, и некоторые преподаватели, и, наконец, он сам неоднократно жаловался на потерянное время в гимназии” [33, 52]. Автор, прагнучи об'єктивності, зіставляє характеристики гімназії, що належать двом ніжинським випускникам – Гоголю (“утерял целые шесть лет даром... в глупом заведении”, яке нічого, “криме неискунного преподавания наук, криме великого нерадения и проч.”, не дало), та Кукольнику (інтересом до навчання учні були зобов'язані “духу заведения”). На цій підставі він робить висновок про ймовірне, властиве Гоголю, перебільшення. Позиція Лавровського, а головне, наведені ним свідчення, змушували відмовитися від крайнощів у оцінці ролі гімназії: “гимназия высших наук была не блестящим, но и никак не глупым заведением, с бесспорно даровитым и преданным делу педагогом во главе, с наставниками, тоже не блестящими, но и не глупыми, такими, какие были в то время возможны и какие составляли большинство во всех тогдашних учебных заведениях, не исключая и университетов” [33, 54]. Свої висновки автор підкріплює аналізом “хода обучения в гимназии”, але зауважує: “даже независимо от учебных занятий в тесном смысле, нельзя утверждать, что семь лет, проведенных в гимназии Гоголем, были потерянным временем: сообщество товарищей, непрерывный обмен мыслей и чувств, удовлетворение возникавшим литературным наклонностям, товарищеская оценка его первоначальных литературных опытов – все это питало, возбуждало и укрепляло дарования Гоголя и приготавливало их к последующему блестящему выражению без ведома самого обладателя дарований” [33, 55].

Уважно переглянувши та проаналізувавши оцінки Миколи Гоголя протягом усього періоду навчання, Лавровський узагальнює: “говоря вообще, отметки вовсе не так плохи, как можно бы было предположить по ... печатным отзывам о занятиях Гоголя: между вовсе не так частыми двойками и единицами и частыми тройками встречается нередко и отметка 4, особенно по словесности, истории и географии и даже естественной истории и физике... несправедливо заключение, будто он ничему не научился в гимназии, если допустить некоторую неточность в оценке познаний отметками. Новые языки и математика действительно оказываются слабее остальных предметов. В последнее трехлетие вообще заметно значительное улучшение в отметках”. Дослідник не обійшов увагою питання співвідношення оцінок і здібностей Гоголя: “пересмотр отметок и соображение о дарованиях Гоголя, конечно, приводят к заключению, что он относился к делу небрежно и лениво” [33, 55].

У висвітленні життя гімназії зазначеного періоду Лавровський застосовує протиставлення як один з базових прийомів аналізу. Так, моделюючи постать Гоголя-гімназиста, він підшукує їй адекватно полярну – Кукольника. І хоч своєю поведінкою у шкільні роки вони однаково викликали нарікання наставників, проте за рівнем знань суттєво відрізнялися. Освітній потенціал, з яким прийшов Кукольник до гімназії, “сразу поставил его в число лучших учеников – и это место сохранил он до выхода из заведения” [33, 62]. Інша справа Гоголь, успішність якого Лавровський аналізує, подаючи у “Приложении” відомості з оцінками не усіх учнів, а лише названих двох. До цього прийому він вдається і досліджуючи “справу про вільнодумство”. Вперше публікуючи свідчення вихованців гімназії у цій справі, автор наводить їх лише у викладі Кукольника і Гоголя. Сама ж “справа про вільнодумство”, на його переконання була перебільшена і, “возникши первоначально из личных и мелких неудовольствий”, сприймалася ним як

протистояння двох груп викладачів. За цією логікою, власне, і представлений матеріал у дослідженні: викладацький склад характеризується відповідно до поділу на групи з домінуючими фігурами М. Білоусова і М. Білевича. За висновками Лавровського, немає сумнівів у тому, що “справа про вільнодумство” “в действительности вовсе не имела тех размеров и того вида, какие она получила впоследствии в процессе постепенного своего развития” [33, 129]. Зауваження Лавровського: “интриги, враждебные отношения между преподавателями, вследствие лишних столкновений, разделение на партии – явление обычное в высших учебных заведениях провинциальных городов” виразно свідчить про його оцінку “справи про вільнодумство”. Отже, драматичні події, в орбіту яких були втягнуті майже всі викладачі й частина старших гімназистів, дослідник пояснює перш за все “однообразием и ограниченностью круга деятельности, сосредоточением интересов в этом тесном круге без достаточно сильного отвлечения их в сторону” [33, 94]. І у Ніжині, “как малом городе”, на переконання вченого, це явище очікуване і зрозуміле.

Незаперечною заслугою М.О. Лавровського стало застосування фактографічного підходу до опрацювання джерельної бази гімназії й висвітлення “справи про вільнодумство”. І хоч він не уповні скористався архівними матеріалами, оприлюднивши лише частину з них, проте саме такий вектор пошуків на багато років став пріоритетним у вивченні ніжинського періоду біографії Гоголя і забезпечив його продуктивність. Праця Лавровського ґрунтовно розкривала одну із сторін життя письменника, постать якого була вписана у контекст ніжинської “картини світу”, корегувала вже усталені рецепції впливу гімназії: “неуспешность Гоголя была вовсе не так велика, как привыкли обыкновенно считать, и что влияние гимназии вовсе не было так бесплодно, как отзывался об этом сам Гоголь и как, с его слов, повторяли другие”. Розвідка з історії гімназії стала “первым образцом в литературе о Гоголе вполне научного и строго обоснованного исследования” [34, 60].

У два останні десятиліття ХІХ ст. на ніжинський період біографії дивилися під різним кутом зору, чому посприяло розширення джерельної бази, що потребувало осмислення. Зусиллями М. Гербея, випускника, поета і перекладача, перевидається „Лицей кн. Безбородко”. Нове видання під назвою “Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко” містило нариси і спогади про Ніжин, виклад історії навчального закладу, доповнені відомості про засновників, викладачів та вихованців за період 1820-1876 років. Окремий розділ склали біобіографія друкованих праць (“Списки сочинений литераторов, получивших воспитание в Гимназии Высших Наук и Лицее Князя Безбородко”), зразки учнівських творів випускників навчального закладу (“Шуточные произведения Нежинских студентов”), а також списки чиновників та студентів [35].

Рецепція Гоголя-гімназиста крізь призму мемуаристики збагачується публікаціями спогадів В.Пашкова [36], О.Данилевського [37], В.Любича-Романовича [38]. Увагу дослідників привертає літературна творчість вихованців гімназії. С. Пономарьов описав і прокоментував один з численних рукописних журналів [39], який, на превеликий жаль, був втрачений, що узгоджувалося з викладеними Кулішем спогадами колишніх гімназистів про захоплення журналістикою.

Природно, що постать М. Гоголя привертала увагу представників різних шкіл і напрямів літературознавства. Так, О. Веселовський, досліджуючи в світлі порівняльно-історичного методу “западное влияние в новой русской литературе”, розглядав “степень западничества” у письменника. На його думку, “искренним, глубоким знатоком европейской мысли” Гоголь, “учившийся на медные гроши”, “не мог быть уже вследствие крайне скудного своего образования, которое впоследствии чрезвычайно туго пополнялось” [40, 166-167]. Заслугує на іншу, розважливішу увагу позиція ще одного представника порівняльно-історичного методу в оцінці ніжинської гімназії. Зокрема А. Кіріпчіков, який досліджував

біографію Гоголя, ще наприкінці XIX ст. писав: “Любопытно, что одно и то же учебное заведение дало и гениального, но иногда бравшегося не за свое дело Гоголя и сумасшедшего филолога Лукашевича; если к ним присоединим еще непомерно смелого и самонадеянного литератора Нестора Кукольника, невольно явится желание приписать хоть отчасти их излишнюю смелость Гимназии высших наук, которая, давая мало основательных знаний, своей высокой программой развивала слишком большие претензии” [41, 280]. Запропонований дослідником ракурс розкривав можливості для ґрунтового вивчення гімназичного середовища, яке забезпечувало надзвичайну амбітність творчих потенцій гімназистів.

Знайшло продовження і започатковане П. Кулішем формування основ Гоголевої біографії. Так, Н. Надеждін [42] і О. Коялович [43] зробили спробу охарактеризувати дитячі й шкільні роки. За спостереженням О. Кояловича, саме статус навчального закладу, що прирівнювався до університету, сприяв зародженню у Гоголя “широких честолюбивых планов жизни и деятельности”. До того ж, на думку автора, саме товариське середовище дало поштовх, впливаючи на “работу воображения и еще более расширило пределы сознания” Гоголя-гімназиста [43, 212].

Дослідження П. Владімірова “Из ученических лет Гоголя” [14], присвячене портрету письменника і атрибуції його листа – благодійницької пожертви до бібліотеки університету Св. Володимира. Побіжно змальовуючи портрет юнака в окулярах з підписом на звороті: “Н. Гоголь”, автор шукав доказів автентичності зображуваного. Спроба ідентифікувати особу на портреті із залученням доступних мемуарних описів зовнішності Гоголя та зіставлення з відомим портретом П. Каратигіна була невдалою. Вивчення офіційних документів, спогадів, листів щодо кольору і вигляду форми ніжинських гімназистів так само не давало однозначної відповіді про юнака у студентській формі на портреті. Все це змусило П. Владімірова зізнатись: “подлинность портрета Гоголя-студента требует более веских подтверждений” [14, 5].

Головну увагу при огляді ніжинського періоду П. Владіміров зосередив на епістолярії Гоголя, зокрема на листах до колишнього гімназиста Г. Висоцького у Петербург. Уведення до наукового обігу невідомого послання Гоголя до Висоцького значно збагатило уявлення про шкільні роки. Прикметна антропоніміка листа, відомості про згаданих у ньому осіб розміщені у примітках до листа. Додатково наводились уже відомі, текстологічно вивірені листи Гоголя до Висоцького. Зібрані разом, вони надзвичайно увиразнюють гімназичне життя, актуалізують проблему вивчення гімназичного оточення, а також стають предметом літературознавчого дослідження як ранні зразки його письменницьких проб. Наразі зауважимо, що листи М. Гоголя до Г. Висоцького оприявнюють виразні грані внутрішнього світу Гоголя-студента, засвідчують його творчі потенції і слугують важливим джерелом відомостей про ніжинський період. Власне ніжинський період у рецепції П. Владімірова постає через коментування листів та урахування опублікованих біографічних матеріалів. У фокусі розвідки – творча особистість Гоголя, зародження його “литературной страсти”, а також висвітлення “живого участия и руководства в театральных затеях”.

Дослідник не оминув “справи про вільнодумство”, вказуючи на її відлуння у березневому (1828 р.) листі Гоголя до матері. Покликаючись на Лавровського, він детально виклав її передісторію – конфлікт між Білевичем і Гоголем з приводу театральних репетицій. Його бачення “справи про вільнодумство” збігається з позицією Лавровського: “Мы не будем продолжать историю распрей среди нежинской педагогической корпорации, начавшейся движениями, направлениями против распущенности воспитанников и кончившейся обвинениями профессора-инспектора Белоусова в вольнодумстве” [14, 15].

Докладно описані П. Владіміровим літературні студії вчителя-латиніста І. Кулжинського, якого Гоголь згадує у листах до Висоцького. У центрі дослідження – “Малороссийская деревня” і відгуки про неї Гоголя. Критична оцінка ним книги

привернула увагу дослідників до її автора, творчість якого перебувала у полі зору талановитих і критично налаштованих вихованців гімназії. П. Владіміров зауважив, що ставлення Миколи Гоголя до твору І. Кулжинського важливе “для характеристики напрямлення Гоголя, его литературного вкуса в последние годы пребывания в Нежине” [14, 18]. Такий ракурс дослідження виявився продуктивним у гоголезнавстві. Постать вчителя гімназії і початківця-літератора І. Кулжинського зацікавила М. Сперанського [44]. На думку дослідника, його перебування у Ніжині, так само, як і навчання там М. Гоголя, припало на період розвитку “народного самосознания на юге России”, що позначилося посиленою увагою до рідної мови, побуту, звичаїв. До літературних творів, автори яких прагнули “заглянуть в прошлое и быт Малороссии”, належить и “Малороссийская деревня” І. Кулжинського. Проте не тільки гімназичного вчителя, старшого від М. Гоголя лише на шість років, захопила “этнографическая струя”. Як зазначав М. Сперанський, “к концу периода учения Гоголя в Нежине мы видим уже первые научные труды по собиранию и объяснению материала для изучения малорусской народности”, він “еще в школе изучает, делает выписки из сборников Цертелева, Максимовича, читает “Энеиду” Котляревского” [44, 24-25]. Літературна творчість І. Кулжинського стала об’єктом уваги М. Сперанського у праці “Один из учителей Н.В. Гоголя: И.Г. Кулжинский” [45]. Діяльність І. Кулжинського і його можливий вплив на літературні студії гімназистів розглядали сучасні дослідники О. Супронюк [46, 7-8], Ю. Барабаш [47].

Наприкінці ХІХ століття на хвилі зрослого інтересу до факту, документа як обов’язкової умови засвоєння Гоголевої спадщини і осмислення його біографії з’явилося нове фундаментальне біографічне дослідження “Материалы для биографии Гоголя” В. Шенрока у чотирьох томах [48].

Цінуючи доробок П.Куліша і свідомо на нього орієнтуючись, Шенрок вважав його “Записки” “единственным цельным и наиболее крупным трудом о Гоголе”, який залишається „главным источником многих составляемых на основании его извлечений и новых статей” про письменника [48, I, 11].

Своє завдання біографа В. Шенрок “скромно” зводив до спроби скласти “посильный обзор жизни Гоголя на основании материала, заключающегося преимущественно в письмах”, зібрати разом всі відомості, розкидані по численних періодичних виданнях, і, уникаючи крайнощів, хоча б частково “восстановить историю его внутреннего развития на основании имеющихся данных” [48, I, 23].

В основу своєї праці Шенрок поклав принцип фактографічної точності, що й зумовило композицію і характер викладу біографії. Ніжинський період біографії Гоголя був описаний у першому томі, який вийшов у 1892 році, у сорокову річницю смерті письменника. Варто зазначити, що гімназичному періоду В.Шенрок присвятив своє раннє дослідження 1887 року “Ученические годы Гоголя. Биографические заметки” [49]. Концептуально воно задумувалося як частина майбутньої загальної біографії і згодом до неї увійшло практично без змін.

За спостереженням В. Шенрока, у критичній літературі сформувалося “убеждение в строгой последовательности личного развития Гоголя, не представлявшего резких поворотов и особенно заметных колебаний”. Апелюючи до висновків О. Піпіна [50], М. Лавровського, С. Аксакова і листа самого Гоголя: “С двенадцатилетнего, может быть, возраста я иду тою же дорогою, как и ныне, не шатаюсь и не колеблюсь...”, біограф розглядає ніжинський період біографії як етап еволюції. Тож ставить за мету “проследить это постепенное и последовательное развитие Гоголя” [48, I, 16-17]. Відповідно розділи першого тому названо: “Предки и родители Гоголя”, “Ученические годы (1809-1828)”, “Первое время жизни Гоголя в Петербурге (1829-1830)”, “В начале литературной карьеры (1830-1831)”. Розділ, присвячений учнівським рокам містить інформацію про дитячі й дошкільні роки Гоголя, головна ж увага приділяється різнобічно документованому ніжинському періоду. В.Шенрок уникає інтерпретації фактичного матеріалу (як офіційних відомостей, так і листування), до якого вдається, характеризуючи “внешнюю

обстановку Гоголя в заведенні”, “страсть к живописи и театру” і т.п. Інші глави цього розділу покликані заповнити лакуни в уявленнях про ніжинський період: “Школьная жизнь Гоголя в характеристиках гг. Кулиша и Кояловича” [48, I, 81-93], “Воспоминание А.С. Данилевского о школьной жизни Гоголя”, “Переписка с матерью. Отношение к родственникам во время пребывания в школе. Слог писем” [48, I, 108-124], “Краткий обзор писем Гоголя к Г.И. Высоцкому” [48, I, 124-144], “Окончание Гоголем курса в Нежине и переезд его в Петербург” [48, I, 144-151]. Відтворення гімназичного періоду збагатилося за рахунок введення Шенроком до обігу щоденникових записів шкільного товариша (К.Базилі). “Справа про вільнодумство” залишилася фактично поза увагою дослідника. Зрозуміло, біографу закидали ігнорування архівними матеріалами гімназії. А.І. Сребницький висловлював здивування з того, що “В.И. Шенрок, задумавший такой обстоятельный труд о Гоголе”, “не счел нужным побывать” у Ніжині й скористатися місцевим архівом [51, 3-4]. М.Н. Сперанський вважав, що “новейшему биографу Гоголя” не вистачало тих відомостей, “какие мог ему дать для частных и общего фона прежде всего подбор документов архива гимназии высших наук” [44, 6].

Наприкінці ХІХ століття з’явилися перші спроби популяризованого викладу життєпису письменника, призначеного для широкого кола читачів. Шенрокові ідеї знаходять популяризацію у творах письменників-белетристів, зокрема В. Авенаріуса. Ранні періоди біографії Гоголя він реконструював у трилогії “Ученические годы Гоголя”, об’єднавши повісті “Гоголь – гимназист” [52], “Гоголь – студент” [53], “Школа жизни великого юмориста” [54]. Серйозність намірів В.Авенаріуса підтвердив факт його приїзду до Ніжина у 1896 році, що сприяло унаочненню створених образів і картин [51, 4]. Розподіл матеріалу у трилогії здійснено відповідно до авторської хронологічної концепції, що суперечила прийнятому на той час поєднанню років навчання у полтавському училищі й ніжинській гімназії. Розповідь про період навчання розпочинається 1823 роком, коли Гоголь був учнем 5 класу гімназії вищих наук, завершується описом перших петербурзьких літературних творів [55].

Таким чином, підсумовуючи результати досліджень другої половини ХІХ століття, зазначимо, що вони мали переважно біографічний і текстологічний характер й були реакцією на смерть Гоголя та спробою увічнити його пам’ять. Це, перш за все, вже згадувані біографічні роботи П. Кулиша, В. Шенрока, Н. Надєждіна, О. Кояловича, П. Владімірова, а також публікація спогадів І. Кулжинського, О. Данилевського, І. Паценка, В. Любича-Романовича про ніжинський період життя М. Гоголя. Значущими стали праці М. Лавровського та А. Хойнацького, присвячені історії гімназії, розвідки І. Сребницького про Ніжин і ліцей кн. Безбородка, збірник нарисів і спогадів “Лицей князя Безбородко” (ІІ видання “Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко” за редакцією М. Гербеля), увага до епістолярію М. Гоголя як джерела вивчення гімназичного періоду.

Новим кроком у вивченні ніжинського періоду біографії Гоголя стали роботи початку ХХ століття як своєрідний підсумок наукових досліджень до 50-х роковин від дня смерті письменника і 100-річчя – народження. З усією гостротою постало питання духовного розвитку Гоголя-митця, що й визначило новий напрям гоголезнавчих студій, біля витоків якого стояли представники культурно-історичної школи. Наукові зусилля літературознавців були спрямовані на відновлення історії “психических движений” і дослідження естетичної свідомості письменника.

Як зазначав Н. Котляревський, “Гоголя нередко упрекали в лукавстве и хитрости, в том, что он утаивал свою мысль и умышленно искажал ее, его упрекали и в том, что он всегда себе на уме, настороже; во вторую половину жизни Гоголь в особенности мог сердить людей своим самомнением, проповедническим тоном, самозванным учительством – но все эти неприятные черты характера были неизбежны, так как Гоголь был натура очень властная и принадлежал, бесспорно, к семье пророчествующих, которые наряду с откровенным словом позволяют себе

и иносказание, и умолчание, и горделивую небрежность в обращении с ближними” [56, 199]. У площині психологічного напрямку досліджень знаходиться стаття С. Венгерова “Писатель-гражданин” [57]. Інспірована новим виданням листів Гоголя В. Шенроком, вона є новим кроком у літературній критиці. На підставі аналізу листів С. Венгерова спростовує тезу „громадній ролі бессознательного елемента в духовной жизни” і доказово стверджує: Гоголь був свідомий своїх громадянських поривань. На особливу увагу, з погляду дослідника, заслуговують листи гімназичної пори. Як зазначає автор, виказані Гоголем у ніжинських листах думки про громадянське призначення, служіння Вітчизні загострено контрастують з духовною атмосферою ліцею: “обстановка удивительно-плоская и ничтожная, которой были чужды какие-бы то ни было стремления ввысь” [57, 139]. Вочевидь, недооцінюючи лицейське життя, неповно відтворене в епістолярії, С. Венгерова визнає листи Гоголя ніжинського періоду доказовим проявом його послідовного життєвого цілеустремління: “отроческая переписка показала нам, что напряженнейшие думы о служении людям столь же переполняли великого писателя на заре жизни, как и на закате ее. Пред нами, следовательно, один стройный аккорд, звучащий в одном и том же тоне, хотя между крайними точками его лежит промежуток в двадцать лет. Можно ли поэтому хотя на одну минуту допустить, чтобы человек, с такою ясно поставленною и сознательною целью в начале и конце поприща, утратил эту сознательность в середине своего поприща, в центральную эпоху высшего расцвета своего гениального творчества? Можно ли отказать в сознательности Гоголю-мужу, когда мы вынуждены фактами удивляться ее определенности даже в Гоголе-отроке?” [57, 144].

Дослідженню особливостей внутрішнього розвитку Гоголя-гімназиста присвячена робота П. Щеголева “Из школьных лет Н.В. Гоголя (1821-1825)” [58]. Дослідник скористався відомими ще Кулішу і Шенроку матеріалами сімейного архіву Гоголів, про який вперше заговорили “в 1901-1902 гг. в связи с 50-летием со дня смерти писателя, когда готовились новые издания, разыскивались новые, еще неиспользованные материалы о Гоголе и даже предпринимались специальные поездки на его родину” [59, 313]. Саме завдяки “Архіву Головні” – залишкам “сімейного, предковського” архіву Гоголей-Яновських, котрий був доволно обширен, собирався и сберегался прадедом, дедом и родителями Н.В. Гоголя, затем в течение ряда лет сохранялся в семье его младшей сестры Ольги Васильевны, в замужестве – Головні” [Там само], ніжинський період біографії збагатився новими відомостями. Дослідження П. Щеголева містило нові дані про перебування Гоголя у молодших класах гімназії під опікою наглядача Є.І. Зельднера. До роботи увійшли листи цього служителя до батька М. Гоголя, що розкривають деякі сторони життя гімназії, а також характеризують особу наглядача й особливості стосунків між родичами гімназистів і служителями навчального закладу. Факт знайомства родини Гоголів з директором гімназії підтверджується листом І.С. Орлая до В.О. Гоголя, вперше опублікованого П. Щеголевім. Лист містить високу оцінку здібностей вихідців із Полтавської губернії, у тому числі й Миколи Гоголя, “отличные способности” якого дозволяють “с другими ... поравняться”, проте, на жаль, він “иногда ленится” [58, 517]. Вважаючи формальний аспект шкільних занять “самой незначительной стороной гимназической жизни Гоголя”, П. Щеголев визнавав результати його успішності незначними (“до того жалок этот материал для биографии”) і не вартими уваги. Зроблені свого часу П. Кулішем висновки про навчання Гоголя дослідник підтримує: “он плохо учился и плохо вел себя”. Проте категорично не погоджується з Кулішевою спрощеною, далекою від реальності, “страдающей излишним догматизмом характеристикой мальчика-Гоголя”. У своєму дослідженні П. Щеголев зосередив головну увагу на заняттях Гоголя, які розкривали його творчі здібності (живопис, театр, література), а також на особливостях духовного розвитку. На думку дослідника, саме “в занятиях литературных и художественных, на подмостках гимназического театра мальчик-Гоголь находил удовлетворение своему честолюбию и своему стремлению

выделиться и выказать свое превосходство над товарищами... В борьбе за первое место в товарищеской среде совершался рост духовной личности Гоголя” [58, 539]. Відповідно до його концепції, гімназичні роки поділяються на два періоди (до і після смерті батька). Такий поділ відповідає змінам у характері Гоголя: “отрок превращается в юношу”. На думку П. Щеголева, пережиті Гоголем страждання породили усвідомлення своєї значущості, з’явилося переконання, що своє високе призначення він виправдає. Дослідник посилається на лист М. Гоголя до матері (3 червня 1825 р.), у якому той визнає: “я совершу свой путь в сем мире”. Саме у цей час відбувається якісний перехід: “неясные мечты о неизвестном, но блестящем будущем сменяются думами об определенном роде деятельности – государственной службе. Гоголь начинает сознательнее работать для определенных, поставленных им себе целей, и эта работа наполняет второй период его гимназической жизни” [58, 541-542]. Ще одне спостереження П. Щеголева про витoki художньої творчості М. Гоголя заслуговує на увагу. Він розглядає гру Гоголя як складову його духовного світу, початки якого криються в “неразличимости переживаний жизненных и переживаний в игре” [58, 542].

Грунтовне дослідження ніжинського періоду, здійснене В. Коробкою [60], пропонує інше бачення цього проміжку біографії. Спочатку увага звертається на характеристику середовища і сім’ї Гоголя, що стає підставою для висновку про консерватизм митця: “Европеизм не затронул эту среду, она не слыхала о Вольтере, бывшем властителем дум передовых русских людей второй половины 18-го века. Тут не было ни Радищевых, ни Новиковых. Можно сказать, что 2-я половина 18-го века прошла незаметной для этой среды. Здесь была известная образованность, но своеобразная, семинарская, восходящая к духовной образованности 17-го и начала 18-го веков. Миросозерцание было средневековое.... Сама по себе такая среда менее всего способна воспитать реформатора в какой бы то ни было области” [60, 262]. Можна погодитися з позицією автора, проте листи М. Гоголя 1836 року до М. Прокоповича і М.І. Гоголь дають підстави вважати дещо спрощеним підхід дослідника до визначення впливу Вольтера. Варто взяти до уваги, якою теплою інтонацією пройнята розповідь М. Гоголя про відвідування палацу Вольтера. М. Гоголь ставиться з пієтетом до великих людей, слово яких було авторитетним, адже він також готується стати великим. Його цікавить все, що оточувало Вольтера, йому здається, що “вот-вот откроются двери, и войдет старик в знакомом парике, с отстегнутым бантом... и спросит: что вам угодно?” Опріявнення Гоголевої присутності у визначному місці відбувається ніби мимоволі: “Я вздохнул и нацарапал русскими буквами мое имя, сам не отдавши себе отчета для чего” [20, XI, 63].

Другий розділ статті “Детство и школа” містить, окрім побіжної згадки про полтавський період біографії, документально обґрунтований нарис з історії ніжинської гімназії часів М. Гоголя. Дослідник торкається низки питань, які вимагали нагального вирішення. Зокрема, на часі було встановлення ролі гімназії: “Много говорили о недостатках этого типа училищ, но каковы бы ни были эти недостатки, обладавшие ими училища воспитали Пушкина и Гоголя” [60, 265]. При цьому В. Коробка не тільки не оцінив, але піддав сумніву роль І.С. Орлая та його вплив на духовний розвиток вихованців: “по-видимому Орлай не заслуживает ни панегириков, ни сурового порицания. Это был человек не без познаний довольно разнообразных, не лишенный добродушия и житейского такта, но “себе на уме”, усвоивший себе замашки российских “тузов”, не свободный от слабостей к “своим” людям и от некоторого педантизма” [60, 266-267]. У висвітленні “справи про вільнодумство” автор тримається точки зору Лавровського про протистояння “партій” і трактує її як одну зі звичайних історій епохи. В. Коробка погоджується також з тезою Лавровського, що у гімназії успішно могли навчитися тільки ті, хто прагнув знань. На протипагу твердженню Лавровського, що з висловлювань Кукольника і Гоголя про гімназію слід виводити щось середнє, дослідник вважає правомірними обидві точки зору. Так, В. Коробка переконаний,

що в гімназії було дві групи учнів, які кардинально відрізнялися за рівнем підготовки. До однієї групи належали Редкін, Кукольник, Базилі, Любич-Романович, Тарновський, які прийшли, маючи належну підготовку, а тому вчилися “серьезно и с любовью”. Тому-то Кукольник так захоплено висловлювався про гімназію, бо мав на увазі свій “гурток”. Гоголь же говорив про більшість, до якої і належав. І хоч серед них теж були обдаровані учні, але через відсутність базових знань, навичок працювати вони не могли засвоїти, як пише В. Коробка, “энциклопедичну” програму, всотавши різноманітні фрагменти безсистемних знань. Тож, за його словами, “нежинская Гимназия, с ее кое-как усвоенной энциклопедической программой, должна бы быть началом образования, как была для Редкина; для Гоголя она была и концом” [60, 286]. Такий погляд на характер освіти у гімназії навряд чи можна вважати підставним або справедливим. Приміром, той же Базилі, який “при поступлении в Гимназию ...не знал даже и русской азбуки, не говорил ни слова по-русски. Он мог только хорошо объясняться по-французски, знал греческую литературу и порядочно для своих лет начальные науки“ [13, II, 7]. Проте він досягнув неабияких успіхів у навчанні, засвоївши запропонований “енциклопедичний” рівень. Як поступово починали розуміти, роль гімназії полягала в тому, що вона розвинула “эстетические наклонности Гоголя, облагородила их влияниями немецкого и русского романтизма Пушкина, наконец она вдохнула ему жажду общественной деятельности... Если она дала ему меньше, чем было бы желательно, то нельзя не забывать, что это малое было больше того, что могла дать ему семья и среда, окружавшая его не только в юности, но и в течение всей его жизни” [60, 286].

М. Сперанський тримався іншої точки зору. Він справедливо вважав, що у шкільний період закладаються перші підвалини “миросозерцання” людини, яке вона “в значительной мере сохранит до самой смерти” [44, 10]. Діяльність гімназії дослідник розглядав як невдало зреалізований, у силу різних обставин, масштабний (“во всем юго-западе, во всей Малороссии”) освітній проект. До причин, через які в ніжинській школі не вдалося запровадити “насаждение просвещения между малороссийским благородным юношеством”, він відносить чинники як загальнодержавні (процес згорання гуманітарних реформ) і галузеві (організація закладів з енциклопедичним характером освіти), так і внутрішні (несформованість традицій, брак якісних педагогічних кадрів, ментальна відмінність частини перших викладачів-іноземців та ін.). Ніжинська гімназія, на думку дослідника, не надто вирізнялася серед інших навчальних закладів, “где учили всему и ничему в особенности”, проте “имела в смысле духа, влияния на учеников, свои светлые стороны” [44, 16]. Проводячи аналогію із Александрівським лицеем, М. Сперанський зазначає: “лицей, страдавший, как и наша школа, отсутствием правильной организации учебно-воспитательного дела, также не осуществлял того идеала, который был поставлен ему основателями. Тем не менее лицей дал Пушкина, Корфа, Дельвига, а гимназия Безбородка Гоголя, Кукольника, Гребенку, Редкина”. Причини, на думку дослідника, варто шукати не у програмній освіті, а поза її межами, в “условиях школы, влиявших в ней и, благодаря ей, на умственный склад воспитывавшегося”. З офіційною програмою “условия” мали дуже слабкий зв’язок, що майже не відбивався на якості результатів. Підсумовуючи, автор дослідження вважає за достоїнство обох закладів свободу, “с которой оба были открыты для влияния извне, благодаря самой неустойчивости и неопределенности мало удовлетворявшей воспитанника, энциклопедической программы самой школы” [44, 17]. Заперечуючи роль офіційної школи: “не уроки Парфения Никольского, читавшего ученикам Греча, преподававшего по программе, написанной всезнающим Орлаем”, М. Сперанський вважав, що перебування Гоголя у гімназії було періодом “самообразования под влиянием литературы своего времени, литературы и жизни своего края” [44, 18]. У своєму дослідженні М. Сперанський висловив полемічну думку: “анализируя Гоголя, в его последующей деятельности мы следов школы, именно нежинской, не

находим... Этих следов не найдем мы и на других сверстниках Гоголя: ни у Кукольника, ни у Гребенки или Романовича, ни у Редкина” [44, 16]. Хоча навряд чи існує методика, за якою визначають вплив школи.

Так у вивченні життя і творчості М. Гоголя формувались полярні концепції-оцінки у ставленні до ніжинського періоду біографії. Тож пошуки відповіді на питання про роль гімназії тривали.

Помітним явищем у гоголезнавстві початку ХХ століття стала публікація архівних матеріалів з історії гімназії, що стали джерелом інформації про шкільний період життя Гоголя – доти один з найменш досліджених, як визнавав І. Сребницький. До цього головними джерелами знання були листи Гоголя та спогади його товаришів - “отрывочные, по большей части, анекдотические... мало дающие для уяснения развития характера и таланта Гоголя в его ученические годы” [51, 3]. На думку вченого, вивчення архіву дозволяло у деталях відтворити картину життя закладу, в якому минуло сім років життя Гоголя. Зіставлення з іншими біографічними матеріалами допомогло окреслити обриси “гениального юноши, непризанного школою и со своей стороны отрицательно относившегося к школе” [51, 5]. Продовжуючи справу Лавровського з вивчення документальної бази, дослідник акцентує увагу на питаннях: “чому и как учился Гоголь в нежинской школе”. На підставі оприлюднених Лавровським відомостей успішності своє бачення з огляду на чотирибальну систему оцінювання виклав і П. Заболотський. Він вважав, що за винятком мов, “отметки Гоголя вовсе не так плохи, как принято было обыкновенно считать” [61, 56].

Наразі зауважимо, що І. Сребницький, опрацьовуючи матеріали, актуалізував проблему відбору і оприлюднення документальної бази з історії гімназії. З усього корпусу наявних документів до його роботи увійшли ті, що безпосередньо стосуються М. Гоголя, а також ті, що мали історичний інтерес. Спираючись на архівні матеріали, І. Сребницький дослідив питання успішності Гоголя, наводить відомості, порівнюючи їх з успішністю його однокурників. Обраний ракурс дослідження дозволяє автору висловити припущення, що оцінки гімназистів до певної міри залежали від ставлення до них викладачів. Так, зіставлення відомостей М. Білевича і М. Белоусова наштовхує на думку, що переваги мали студенти, які підтримували свого професора. Саме тим пояснюються низькі оцінки Гоголя у професора Білевича. Зазначимо принагідно, що аналіз під таким кутом зору відомостей усіх викладачів, а не лише головних фігурантів “профессорских партий”, зробив би більш прозорою картину успішності гімназистів і відкрив перспективу дослідження її динаміки. Дослідника зацікавила поведінка Гоголя у молодших класах, що мало чим відрізнялася від дитячих витівок інших гімназистів. У старшому ж віці у поведінці Гоголя “никакого намека на что-нибудь непривычное, грязное, низкое, чем, к сожалению, не бедна кондуитная хроника нежинских гимназистов” [51, 18]. Детальне вивчення архіву гімназії вказаного періоду дозволило І. Сребницькому зробити відмінні від висловлених Лавровським висновки щодо директорства І.С. Орлая. Погоджуючись із Шенроком з оцінкою його діяльності, дослідник використовує фактичний матеріал для її підтвердження: “распущенность нежинских гимназистов, которая так обнаружилась вслед за уходом Орлая из Нежина, несомненно существовала и в его время” [51, 19]. Говорячи про “воспитательные условия школы”, І. Сребницький вважав, що “и старшие члены ученого персонала гимназии, профессора, члены конференции, также если и оказывали воспитательное влияние на учеников, то скорее отрицательного характера. Между профессорами происходили постоянные раздоры, интриги и разделение на партии” [51, 20]. Визнаючи неповноту архівних джерел для з'ясування інших сторін гімназичного життя Гоголя, дослідник вказує на відсутність у архіві гімназії відомостей про читацькі інтереси вихованців та журнальну діяльність. Певна інформація про театральні вистави, що збереглися у документах, розкриває боротьбу “профессорских партий”.

Цінним джерелом для вивчення ніжинського періоду біографії є “Тоголевский

сборник” [62], до якого серед іншого увійшла вже згадана робота І. Сребницького, бібліографічний огляд П. Заболотського “Н.В. Гоголь в русской литературе” та список підручників гімназії.

Використання архівних джерел дало новий імпульс до вивчення ніжинського періоду біографії Гоголя, зокрема тієї суспільної атмосфери, що впливала на формування його особистості. Цьому було присвячене окреме дослідження В.І. Савви “К истории вольнодумства в Гимназии высших наук кн. Безбородко” [63]. Тут наголошено на важливості вивчення справи, фігурантом якої є Гоголь, у контексті історії розвитку освіти в Росії. В.І. Савва відзначав неповноту висвітлення “справи про вольнодумство” М.О. Лавровським, який не уповні скористався архівними фондами. У своїй розвідці В. Савва звернувся до свідчень учнів гімназії, що дозволило відчутти “политическое и религиозное вольномыслие учивших и учившихся в первое время царствования Николая I, когда в Гимназии воспитывался Гоголь” [63, 3]. Уведені до обігу матеріали допитів гімназистів, щоправда, з цензурними виключеннями, на переконання автора, розкривали витoki політичного вольнодумства, вказували на можливий вплив декабристських ідей як на учнів, так і на професора Білоусова. Ця теза дала поштовх до розвитку ще одного напрямку досліджень у гоголезнавстві. І хоч В. Савва допускає існування зовнішніх впливів на розвиток подій у гімназії, все ж, завершуючи виклад питання, виснував: “Можно думать, что дело это было сильно раздуто, принимая во внимание, что Белоусову было разрешено вступить на службу по гражданскому ведомству в 1835 г., а Шапалинскому – в 1836 г.” [63, 18].

На початку ХХ століття увагу літературознавців привернув ранній твір “Ганц Кюхельгартен”, що був з погляду багатьох учених написаний у Ніжині і став своєрідним підсумком ніжинського початку літературної творчості письменника. Включений до зібрання творів, він став предметом художнього дослідження і зберігає свою актуальність сьогодні. Якщо у монографічній праці Н. Котляревського [64, 14-15] романтичний герой ідилії розглядався крізь призму біографії, то подальші кроки дослідників, зокрема В. Переверзева [65], В. Гіппіуса [66], В. Виноградова [67], були спрямовані на пошуки інструментарію для художнього аналізу ідилії як етапу творчої еволюції Гоголя. Започаткована практика літературознавчого аналізу “Ганца Кюхельгартена” давала позитивні результати. Так, 1946 р. В. Адамс [68] пропонує розглядати ранній твір М. Гоголя у контексті всієї творчості. Сприймаючи його як пророцтво, автор звертає увагу, що у “Ганці Кюхельгартені” пунктирно означений чи не увесь майбутній Гоголь. Ця лінія пошуків має своїх послідовників у сучасному гоголезнавстві. В. Скуратівський висновує: ранній твір Гоголя “при всей бедности и элементарности своего содержания, представляет очень точной и емкой “пропедевтики” гоголевского творчества”. Дослідник наголошує: “В первом же известном нам литературном опыте нежинского студента просвечивают едва ли не все главные идеи и смыслы его будущих шедевров” [69, 67].

Таким чином, початок ХХ століття позначений прагненням підсумувати наукові дослідження до 50-х роковин від смерті письменника і 100-річчя від дня народження. Цей підсумок покликаний реалізувати ювілейні гоголівські збірники, а також різноманітні “Опыты” – спроба А. Кірпічнікова [70] окреслити біографічну канву Гоголя чи П. Заболотського оглянути матеріали про юнацькі роки для його біографії. Знання про ніжинський період біографії збагатилися завдяки оприлюдненню І. Сребницьким та В. Саввою архівних відомостей гімназії, опису фондів бібліотеки та розвідками про цікавий нам період М. Сперанського. Саме ця доба позначилася загостреною увагою до вивчення питання духовних витоків мистецького профілю Гоголя у роботах Н. Котляревського, С. Венгерова, П. Щеголева, В. Переверзева, що й дає можливість говорити про новий якісний етап у вивченні ніжинських років його біографії.

З середини ХХ століття все настійливіше лунають заклики: “К нежинским годам Гоголя надо присмотреться внимательнее, более вдумчиво и к Нежинской

гимназії, як это было сделано биографами Пушкина по отношению к Царскосельскому лицезу“ [71, 34-35]. Накопичення біографічних матеріалів дало поштовх до формування особливого типу документального дослідження, альтернативного науковій біографії. Запропонований В.В. Вересаєвим “систематический свод” біографічних матеріалів “Гоголь в жизни” [72] містив найповніший у гоголезнавчій науці хронологічно впорядкований масив мемуарних і документальних відомостей. Окремий розділ “Детство и школа”, змонтований зі спогадів, листів, документів, містив інформацію про ніжинський період біографії. Дотримуючись принципової позиції авторського невтручання у текст, В. Вересаєв не коментує матеріали. Присутність автора оприявнюється лише деякими уточненнями окремих свідчень. Цінність роботи полягала у тому, що у ній вперше були зібрані усі відомі на той час матеріали про гімназичний період М. Гоголя. Такий підхід відкривав більше можливостей для неупередженого осмислення ролі гімназії у творчій долі Гоголя.

На думку В. Десницького, загальним місцем, “признаком хорошего тона” стало для біографів Гоголя вважати “совершенно ничтожным образование, полученное им в Нежинской гимназии высших наук”. Дослідник заговорив про необхідність всебічного вивчення історії “реакционного разгрома Нежинской гимназии”, недооціненої М. Лавровським. Слід зауважити, що ще В.В. Гіппіус виказував думку про важливість з’ясування впливу суспільно значущих подій на Гоголя-гімназиста. На його думку, гімназія вищих наук у Ніжині була “одной из лучших школ, какую можно было найти в условиях украинской провинции”. Період навчання там Гоголя збігся з драматичними подіями декабристського руху: “Как ни удалена была закрытая нежинская школа от исторических бурь, – они не могли в ней не отзываться вовсе”. Відлунням суспільно-історичних подій стала “справа про вільнодумство”. Дослідник визнає, що створення “четкой характеристики общественно-политического лица юноши-Гоголя” ускладнене за браком відомостей, проте, на його думку, немає підстав “отделять Гоголя от его прогрессивно настроенных сверстников”, разом з якими він мріяв про позбавлене “верноподданнических побуждений” “служение государству” [66, 22].

Іншої точки зору тримався О. Воронський. Він стверджував, що Гоголь залишив гімназію “с ничтожным запасом научных знаний”, у чому значно поступався Пушкіну, Жуковському та іншим сучасникам. На думку дослідника, такий результат навчання був спричинений тим, що “нежинские педанты заставляли зубрить “буквально”. До таких вправ Гоголь відчував “непреодолимое отвращение”. Навряд чи можна погодитися з думкою Воронського, що по закінченні гімназії знання, за винятком історії та літератури, він не поповнював. Ще один аспект дослідження О. Воронського передбачає визначення громадянської позиції Гоголя у гімназичні роки. На його переконання, “Миргородская и нежинская среда отличалась низменностью интересов, затхлостью и застоєм”, а тому “Гоголя не затронули еще и в то время громкие отголоски первой французской революции. Восстание декабристов не нашло в нем никакого положительного отклика. Мимо него пронеслось умственное движение передовых умов тогдашнего времени“ [73]. Така характеристика і миргородського (згадаймо про патріотичні настрої у дворянських родинах Капністів, Трощинських, Муравйових-Апостолів), і ніжинського (зв’язок з масонськими ложами значної частини викладачів гімназії) середовищ видається спрощеною.

За спостереженням Десницького, ґрунтовний аналіз подій того часу змінює усталений погляд на гімназію і дає підстави говорити, що коло можливих суспільних та художніх інтересів гімназистів було ширшим і різноманітнішим. Свідчення гімназистів у “справі про вільнодумство” містили чимало інформації про стосунки між ними та викладачами, про формування їхніх читацьких смаків. Власне, і життя викладачів у світлі тих подій стало зрозумілішим. Деякі з них були членами масонських лож, які за своїми моральними цілями були близькі до таємних товариств. Принагідно зауважимо, що про зв’язок з масонськими ложами

І. Орлая, К. Шапалінського, І. Ландражина, Ф. Зінгера на підставі документів повідомляв І. Сребницький [51, 60-64]. В. Десницький вдається до узагальнення: “и “вольнодумство” профессоров, и связь некоторых из них с масонскими ложами, и стихотворения о “свободе” Рылеева и Пушкина, и “дружеские” разговоры профессоров с учениками, наконец, самое разбирательство дела о “вольнодумстве”, в которое вовлечены были как свидетели ученики, в том числе и Гоголь, – все это вместе рисует нам нежинское заходустье в несколько иных тонах, чем это делается биографами Гоголя. Мы не хотим сказать большего, но несомненно, что мрачная тень 14 декабря коснулась своим крылом и питомцев Нежинской гимназии” [71, 38].

Так намітився ще один вектор вивчення історії гімназії вищих наук, пов'язаний з проблемою впливу масонства на розвиток вітчизняної освіти. Цей аспект пошуків вимагає аналізу на основі ґрунтового вивчення джерельної бази і ще чекає на свого дослідника. В останні два десятиліття з'явилася низка фундаментальних досліджень з масонства, вони дають можливість побачити нові акценти і впливи на гімназію. Як зазначає О. Крижанівська, “масони нерідко використовували діючі навчальні заклади з метою пропагування орденської ідеології” [74, 264]. Вчені визнають, що одним з таких закладів була Ніжинська гімназія вищих наук. Саме у період навчання Гоголя і Кукольника у “Гімназії активно діяло масонське братство, засноване її директором К.В. Шапалінським”, до складу якого входили викладачі навчального закладу. На думку В. Острецова, масонська ідеологія істотно вплинула на майбутню Гоголеву спадщину [75, 323]. Це радше побажання, гіпотеза, яка потребує серйозної аргументації.

Певним підсумком у вивченні ніжинського періоду біографії Гоголя можна вважати роботу Д.І. Іофанова “Н.В. Гоголь. Детские и юношеские годы” [76]. Це, власне, перша спроба простежити літературне і суспільне життя з аналітичною проекцією на творчий профіль молодого Гоголя. Д. Іофанов намагався на документальній основі доказово змалювати середовище, у якому відбувалося духовне формування Гоголя, охарактеризувати рівень навчання, окреслити коло його літературних і митецьких інтересів. Звичайно, окремі висновки, зроблені Д. Іофановим понад 50 років тому, застаріли. Це перш за все стосується політизації окремих сторін життя гімназії і світогляду Гоголя. Д. Іофанов визнає: “Не следует, конечно, идеализировать молодого Гоголя, преувеличивать прогрессивность его мировоззрения”. З іншого ж боку, на думку дослідника, немає підстав погоджуватися із застарілими уявленнями “буржуазного литературоведения” про байдужість Гоголя “к явлениям общественно-политической жизни” [76, 198]. „Справа про вільнодумство” у викладі Д. Іофанова складає окремий розділ: досліджується історія питання з наведенням критичних оцінок доробку попередників. Оскільки питання насправді не отримало належного висвітлення, то перегляд і “нове висвітлення” були на часі. “Справа про вільнодумство”, так само, як і нове розуміння ролі гімназії, значення якої “в жизни и духовном формировании Гоголя так же велико, как и значение Царскосельского лицея для Пушкина”, вимагали ґрунтового дослідження архівних матеріалів. Безперечною заслугою Д. Іофанова стало введення нових документальних свідочств (“Дело о вольнодумстве” /Материалы и документы/) [76, 365-418], які не втратили значення і сьогодні, але вимагають інтерпретації, позбавленої ідеологічних нашарувань. Це стосується і висвітлення питання про роль і участь Гоголя у “справі про вільнодумство”. У роботі „Новые страницы к “делу о вольнодумстве” в Нежинской гимназии высших наук” А. Стогнут та І. Кононенко на підставі новознайдених архівних матеріалів продовжили дослідження із означеної теми [77].

Аналітичний підхід до “справи про вільнодумство” продемонстрував С. Машинський [78], який справедливо вважав, що “к нежинскому периоду жизни Гоголя, центральным событием которого и явилось “дело о вольнодумстве”, относятся истоки его мировоззрения”. Робота С. Машинського, маючи

безсумнівну цінність, так само, як і дослідження Д. Іофанова, тримається на застарілих методологічних засадах, а тому вимагає критичного ставлення. Дослідники шукали “ідеологічних конфліктів” і знайшли їх у “справі про вільнодумство”.

На значущості ролі гімназії у становленні поглядів Гоголя-юнака наголошував Н. Степанов. Хоч вона і не отримала у його житті “того значення, какой имел для Пушкина Царскосельский лицей”, проте разом з рутинною і схоластикою шкільного викладання до неї проникали “новые, передовые веяния, благотворно влиявшие на развитие будущего писателя” [79, 19]. Увагу дослідника привернула “справа про вільнодумство”, яка мала вплив на Гоголя. Проте значення “справи”, так само, як і роль М. Білоусова, “который отнюдь не возвышался ни до республиканских взглядов декабристов, ни до демократических настроений кружка Сунгурова”, Н. Степанов не схильний перебільшувати. Дослідник переконаний, що “справа про вільнодумство” виразно опонує узвичаєним уявленням про ніжинські роки, як “бесцветный и тусклый период в жизни писателя” [79, 33]. Так само стримано дослідник ставиться до намагань окремих вчених, зокрема В. Десницького, Д. Іофанова, “вписати” “Ганца Кюхельгартена” в ареал декабристського руху. На переконання Н. Степанова, ідилія була написана М. Гоголем у останні гімназичні роки, а своє остаточне завершення отримала у Петербурзі. Вона “знаменувала прощання з ілюзіями прошлого, с теми юношескими мечтаниями, которые сложились у Гоголя в период пребывания в нежинской гимназии” [79, 40-41].

У пострадянські й новітні часи ніжинський період, залишаючись у полі зору гоголезнавців, усе рідше позиціонується як чуже прогресивним впливам середовище. М. Храпченко проводить думку, що передові ідеї проникали у ніжинську атмосферу. Вбираючи їх, “Гоголь остался в стороне от революционных взглядов декабристов”, проте вони мали вплив на формування критичного сприйняття дійсності [80, 67].

Один з важливих напрямків досліджень, пов’язаний з формуванням концепції ніжинської літературної школи, вперше виказаний у 1988 р. П. Михедом [81]. На його думку, “головною передумовою виникнення школи стало те, що вона зароджувалась у стінах Гімназії, і формування її відбувалося в процесі навчання”. В основі літературної освіти лежала ідея Орлая, згідно з якою учні старших класів мали “упражняться практически в сочинениях на всех преподающихся в гимназии языках”. Таким чином, творчі навички гімназистів цілеспрямовано і послідовно формувалися згідно з випрацюваними критеріями єдиних вимог та естетичних принципів [81, 77]. Осмислення концепції ніжинської літературної школи знайшло подальший розвиток у вивченні творчості її представників О. Супронюк [82], [83], [84]. Формуванню історичних інтересів і поглядів Миколи Гоголя у стінах гімназії присвячена розвідка Н. Жаркевич [85]. Розвиваючи цю тему, І. Виноградов висновує: “Интересом к прошлому Гоголь был во многом обязан основательной постановке дела преподавания истории в Нежинской Гимназии высших наук” [86, 4-5]. Історія гімназії та ніжинський період біографії М. Гоголя знайшли своє висвітлення у працях Г.В. Самойленка [87], [88], [89]. Значний інтерес викликають засновані на архівних документах дослідження Є. Михальського, присвячені визначенню ролі директорів гімназії В.Г. Кукольника та І.С. Орлая у розбудові навчального закладу [90], [91]. Роки у Ніжині, як період духовного становлення Гоголя, формування його естетичних, літературних уподобань, детально описані Ю. Манном і розглянуті у контексті загальної біографії [92]. Осмислення постаті Гоголя як християнського мисленика знаходить висвітлення у праці В. Воропаєва [93], котрий вказує на роль законовчителя гімназії Павла Волинського у формуванні релігійних поглядів Гоголя-гімназиста. Питання організації релігійної освіти у цьому навчальному закладі досліджує І. Виноградов [94], пов’язуючи її з духовною освітою в цілому. Грунтовний аналіз усіх складових змушує дослідника зробити висновок: “во многом именно особенностям религиозно-нравственного воспитания в Нежинской Гимназии

Гоголь был обязан известной “загадочностью своей личности, некоей “двойственностью” его натуры. Соответственно и значение Нежинской гимназии в религиозном воспитании Гоголя не может быть оценено однозначно” [94, 305]. Хронологічний виклад розкиданих по різних джерелах, включаючи й архівні, подій ніжинського періоду відтворює “Летопись жизни и творчества Николая Гоголя. Нежинский период (1820-1828)” [95].

Власне, на цьому і вичерпується сюжет рецепції гімназії вищих наук у гоголезнавстві. Фактографічна неточність, неповнота і подекуди полемічність висвітлення окремих питань ніжинського періоду біографії М. Гоголя – саме цим, а також можливістю залучити нові документальні свідчення зумовлена необхідність переглянути роль і місце гімназії в творчому розвитку М. Гоголя.

Проведений історіографічний аналіз дозволяє зробити певні узагальнюючі висновки, безпосередньо пов’язані з темою нашої роботи. По-перше, можна відслідкувати кілька етапів у дослідженні ніжинського періоду життя письменника. Ця періодизація пов’язана перш за все з реакцією громадськості, критики, а в подальшому і літературознавців на смерть Гоголя, що породило першу хвилю інтересу до біографії знаменитого митця. Етапними є роковини життя і смерті, що з кожним наступним десятиліттям підтверджували статус Гоголя та його місце у каноні російської літератури, а отже, знову повертали до біографії як вірогідного джерела феномену творчості.

Ці виразні періоди: 1) друга половина XIX ст. (1850-1890-і роки) представлено працями П. Куліша, В. Шенрока, Н. Надеждіна, О. Кояловича, П. Владімірова, М. Лавровського, А. Хойнацького, І. Сребницького, у спогадах І. Кулжинського, О. Данилевського, І. Пашенка, В. Любича-Романовича. 2) початок XX століття репрезентований дослідженнями А. Кірпічнікова, П. Заболотського, І. Сребницького, В. Савви, М. Сперанського, Н. Котляревського, С. Венгерова, П. Щеголева; 3) середина XX століття як певний науковий підсумок до роковин від дня смерті письменника. Цей період представлений монографічною працею Н. Крутікової [96], у якій розглядається життєвий і творчий шлях Гоголя. Прикметним стало уважне вивчення кола можливих суспільних та художніх інтересів окремого періоду біографії. Так, вивчення життєвого і художнього простору ніжинських гімназистів Д. Іофановим, С. Машинським, Н. Степановим переконливо доводить, що воно було ширшим і різноманітнішим, на відміну від усталених уявлень; 4) кінець XX-початок XXI ст.: вивчення ніжинського періоду біографії розвивається у різних напрямках, найважливіші з яких пов’язані із запропонованою концепцією ніжинської літературної школи (П. Михед), дослідженням літературного оточення та кола читацьких інтересів Гоголя-гімназиста (О. Супронюк), розвитком історичних поглядів (Н. Жаркевич), увагою до особливостей формування його релігійних поглядів (І. Виноградов), становленням Гоголя-християнського мисленика (В. Воропаєв), вивченням біографії письменника у контексті ніжинського культурного середовища (Г. Самойленко) і як важливої складової в “хронологической последовательности гоголевской биографии” [92, 61] (Ю.Манн).

Дослідження ніжинського періоду протягом усіх років зазнало певної трансформації. На сьогодні залишається відмінність в оцінці періоду, але вона не на тій точці протистояння, яке було на початку XX століття. Еволюція рецепції ніжинського періоду як важливого фактора творчого розвитку Гоголя відкриває перспективу нового бачення ранніх творів письменника. Накопичений гоголезнавством матеріал, нові архівні документи, що стали доступними в останні десятиліття, дозволяють не тільки заповнити лакуни, що існують у нашому знанні цього періоду, але представити його як цілісний проміжок життя, протягом якого відбулося зазедве не вирішальне й остаточне формування людської та творчої особистості Гоголя.

Джерела та література:

1. Крутікова Н.Є. Н.В.Гоголь и Капнисты // Дослідження і статті різних років. – К.: СтилоС. 2003. – С. 321-392.
2. [Кулиш] Несколько черт для биографии Николая Васильевича Гоголя // Отечественные записки. – 1852. – №4. – Смесь. – С.189-201.
3. Аксаков С. Несколько слов о биографии Н.В. Гоголя // Московские Ведомости. – 1853. – №36.
4. Письмо М.И. Гоголь С.П. Шевыреву (Васильевка, конец апреля 1852 г.) // Гоголь в неизданной переписке современников // Литературное наследство: Пушкин. Лермонтов. Гоголь. – М.: Изд. АН СССР. – 1852. – С. 762-764.
5. Данилевский Г.П. Хуторок близ Диканьки // Московские ведомости. – 1852. – 14 октября.
6. Г<аев>ский В.П. Заметки для биографии Гоголя // Современник. – 1952. – №. 10. – С.141-148.
7. [Кулиш] Выправка некоторых биографических известий о Гоголе // Отечественные записки. – 1853. – №2. – Отд.7. – С. 109-121.
8. Тихонравов Н. Библиографические поправки и дополнения к статье “Несколько черт для биографии Гоголя“ // Московские ведомости. – 1853.– 28 апреля. – №51. – Литературный отдел. – С. 521-522.
9. Негрескул В. Биографические заметки // Московские ведомости. – 1853. – № 71. – С. 729.
10. Н.В. Гоголь и Нежин: Нежинская гимназия высших наук князя Безбородко, начало творчества. Библиографический указатель / Сост. Н.М. Жаркевич, Е.Н. Михальский, П.В. Михед, Г.В. Самойленко. – Нежин, 1989. – 121 с.
11. И.К. Воспоминания учителя // Москвитянин. – 1854. – №21. – Т. VI. – Смесь. – С. 1-16.
12. Николай М. Опыт биографии Николая Васильевича Гоголя. Период первый // Современник. – 1854. – №2. – Отд. №2. – С. 37-92.
13. Лицей князя Безбородко / Изд. гр. Г.А. Кушелев-Безбородко. – СПб: Тип. ИАН, 1859. – 208 с.
14. Владимиров П.В. Из ученических лет Гоголя // Известия Киевского университета. – 1890. – Кн 5. – С. 1-46.
15. <Сенковский О.> Опыт биографии Николая Васильевича Гоголя. Соч. Николая М. // Библиотека для чтения. –1854. – Т. 126. – Ч.II. – Отд. VI. – С. 16.
16. Современник. – 1854. – №4.
17. Кулиш П. <Николай М.> Записки о жизни Н.В. Гоголя, составленные из воспоминаний его друзей и знакомых и из его собственных писем. В 2-х т. – СПб., 1856.
18. Ісаєнко К.П. Микола Гоголь і Пантелеймон Куліш: проблема типології художньої свідомості. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. – Київ, 2004. – 202 с.
19. Кулиш П.А. Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя, составленные из воспоминаний его друзей и знакомых и из его собственных писем. В двух томах. – Москва. ИМЛИ РАН. – 2003. – 704 с.
20. Гоголь Н. В. <Авторская исповедь> / Подгот. к печати Л. М. Лотман // Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений: [В 14 т.] / АН СССР. Ин-т рус. лит. (Пушкин. Дом). – [М.; Л.]: Изд-во АН СССР, 1937–1952. – Т. 8. Статьи. –1952. – С. 432-467.
21. Ковальчук О. “Авторська сповідь” М. Гоголя (своєрідність бачення світу “українською людиною”) // Гоголезнавчі студії.– Ніжин, 1997. – Вип. 2. – С.13-20.
22. Каллаш В.В. Указатель литературы о Гоголе // Гоголь Н.В. Сочинения: В 10-ти т. / Под ред. В.В. Каллаша. – СПб.: Изд. Брокгауз-Эфрон, 1914. – Т. 1. – С. XVI-XXI.
23. Пантелеймон Кулиш. Николай Васильевич Гоголь. Опыт биографии / Сост. Сергей Шумов и Александр Андреев. – Москва: Альтернатива-Евролинц, 2003. – 244 с.
24. Рулін П. Куліш як дослідник і критик Гоголя // Книгар. – 1919. – № 23-24. – С. 1563-1573.
25. Романченко І. Куліш – біограф і критик Гоголя. – Ромен, 1943. – 86 с.
26. Вібе Г. Куліш як гоголезнавець. – УВАН. – Вінніпег, 1972. – 24 с.
27. Ляхова Ж. П. Куліш – дослідник і видавець епістолярію М. Гоголя // Гоголь и современность. – К., 1994. – С. 38-45.
28. Ісаєнко К.П. Модель біографії М. Гоголя П. Кулішем (до проблеми інтерпретації біографії письменника) // Література та культура Полісся. – Вип. 23. – Ніжин, 2003. – С. 8-13.
29. Виноградов І.А. Первый биограф Гоголя // Кулиш П.А. Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя, составленные из воспоминаний его друзей и знакомых и из его собственных писем. – М.: ИМЛИ РАН, 2003. – С. 3-81.
30. Михед П.В. Біля витоків „православного” гоголезнавства: Пантелеймон Куліш // Київська Русь. Літературно-критичний часопис. Книга I (X). – К., 2007. – С. 122-144.
31. Хойнацкий А.Ф. Институтская Свято-Александровская церковь в Нежине: Историко-

статистический очерк. – Чернигов, 1877. – 124 с.

32. Аристов Н. Состояние образования России в царствование Олександра I-го // Известия Историко-филологического института кн. Безбородко в Нежине. – Нежин, 1879. – Т. 3. – С. 57-101.

33. Лавровский Н.А. Гимназия высших наук кн. Безбородко в Нежине (1820-1832). – Киев. Типогр. М.П. Фрица. – 1879. – 159 с.

34. Заболотский П.А. Гоголь в русской литературе (библиографический обзор) // Гоголевский сборник / Под ред. М. Сперанского. – К., 1902. – С. 12-114.

35. Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко. – СПб., 1881.

36. Пашков В. Воспоминания // Берег. – 1880, 18 декабря. – № 268.

37. Шенрок В.И. Н.В. Гоголь и А.С. Данилевский // Вестник Европы. – 1880. – №1. – С. 71-118.

38. Шевляков М. Рассказы о Гоголе и Кукольнике // Исторический вестник: Историко-литературный журнал. – 1892. – Декабрь. – С. 694-699.

39. Пономарев С. Нежинский журнал Н.В.Гоголя // Киевская старина. – 1884. – Т.7. – №5. – С. 143-146.

40. Веселовский А. Западное влияние в новой русской литературе. Сравнительно-исторические очерки Алексея Веселовского. – М., 1883. – 211 с.

41. Кирпичников А. Очерки по истории новой русской литературы. – СПб, 1896.

42. Надеждин Н. Гимназические годы Гоголя. – СПб.: Изд. тов. М.О. Вольф, 1883.

43. Коялович А.М. Детство и юность Н.В. Гоголя // Московский сборник / Под ред. С. Шарапова. – Б.М. – 1887. – С. 202-272.

44. Сперанский М.Н. Гимназия высших наук и нежинский период жизни Н.В. Гоголя. – К.:Лито-типография т-ва И.Н.Кушнерев и Ко. – 1902. – 30 с.

45. Сперанский М.Н. Один из учителей Н.В. Гоголя: И.Г.Кулжинский // Известия историко-филологического института кн. Безбородко в Нежине. – 1907. – Т.23. – С. 1-82.

46. Супронюк О.К. Н.В. Гоголь и его нежинское литературное окружение (Автореф. дисс. на соиск. ученой степени кандид. филол. наук). – Ленинград, 1990. – 24 с.

47. Барабаш Ю.Я. Иван Кулжинский, волонтер малороссийства (Сквозь призму гоголевской оценки) // История национальных литератур. Перечитывая и переосмысливая. – М.: Наследие, 1995. – Вып. 1. – С. 39-51.

48. Шенрок В.И. Материалы для биографии Гоголя: В 4 т. – М., 1892-1897.

49. Шенрок В.И. Ученические годы Гоголя. Биографические заметки. – М., 1887.

50. Пыпин А.Н. Характеристика литературных мнений от 20-х до 50-х гг. – Б.м. – 1873. – С. 352-353.

51. Сребницкий А.И. Материалы для биографии Н.В. Гоголя из Архива Гимназии высших наук. – К., 1902. – 141 с.

52. Авенариус В. Гоголь – гимназист. – СПб., 1897.

53. Авенариус В. Гоголь – студент. – СПб., 1897.

54. Авенариус В. Школа жизни великого юмориста. – СПб., 1897.

55. Жаркевич Н.М. Трилогия В.П. Авенариуса “Ученические годы Гоголя” в контексте художественных традиций русской классической литературы // Література та культура Полісся. – Вип. 24. – Ніжин, 2004. – С. 145-151.

56. Котляревский Н. Н.В. Гоголь // Пантелеймон Кулиш. Николай Васильевич Гоголь. Опыт биографии / Сост. Сергей Шумов и Александр Андреев. – М.: Альтернатива-Евролинц, 2003. – 244 с.

57. Венгеров С. Писатель-гражданин (Письма Н.В. Гоголя. Редакция В.И. Шенрока. Издание А.Ф. Маркса. 4 тома. СПб., 1901) // Русское богатство. – 1902. – №2. – С. 122-145.

58. Щеголев П.Е. Из школьных лет Н.В. Гоголя (1821-1825) // Исторический вестник. – 1902. – Февраль. – С. 509-547.

59. Назаревский А. Из архива Головни // Н.В. Гоголь. Материалы и исследования: В 2 Т. / Под ред В.В. Гишпиуса. – Изд. АН СССР – М.: Л., 1936. – Т. 2. – С. 313-359.

60. Коробка В.И. Детство и юность Гоголя // Журнал Министерства Народного Просвещения. – СПб. – 1902. – №2. – Отд.2. – С. 239-286.

61. Заболотский П. Опыт обзора материалов для биографии Н.В.Гоголя в юношескую пору // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. – СПб., 1902. – Том VII. – Кн.1 – II. – С.32-70.

62. Гоголевский сборник / Под ред. М.Сперанского. – К., 1902. – 431 с.

63. Савва В.И. К истории о вольнодумстве в Гимназии высших наук кн. Безбородко. – Харьков, 1908. – 19 с.

64. Котляревский Н. Николай Васильевич Гоголь. Очерк по истории русской повести и драмы. Изд. 2-е, испр. – СПб., 1908. – 560 с.

65. Переверзев В.Ф. Творчество Гоголя. – СПб., 1914.

66. Гишпиус В.В. Гоголь. – Л., 1924.

67. Виноградов В.В. Гоголь и натуральная школа. – М., 1925.

68. Адамс В. Идиллия Н.В. Гоголя “Ганц Кюхельгартен” в свете его природоописаний // Ученые записки Тартуского университета. Филологические записки. – Тарту: Научная литература. – 1946. – Вып. 1. – 50 с.
69. Скуратовский В. На пороге как бы двойного бытия (из наблюдений над мирами Гоголя) // Гоголезнавчі студії. – Ніжин, 1997. – Вип. 2. – С. 64-102.
70. Кириличников А. Опыт хронологической канвы к биографии Н.В. Гоголя. – М., 1902.
71. Десницкий В.А. Задачи изучения жизни и творчества Гоголя // Н.В. Гоголь. Материалы и исследования / Под ред. В.В. Гиппиуса. – М., Л. : Изд. Акад. Наук СССР. – 1936. – Т. 2. – С.1-105.
72. Вересаев В.В. Гоголь в жизни. – Харьков: Прапор, 1990. – 680 с.
73. А. Воронский. Гоголь. http://az.lib.ru/g/gogolx_n_w/text_0250.shtml
74. Крижанівська О. Основні проблеми українського масонознавства // Проблеми історії України XIX - початку XX століть. Збірник наукових праць відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України. – Вип. VII. – К., 2004. – С. 257-269.
75. Острецов В.М. Масонство, культура и русская история. Историко-критические очерки. – М.: Издательское общество ООО «Штрихтон», 1998. – 696 с.
76. Иофанов Д. Н.В. Гоголь. Детские и юношеские годы. – К.: Изд. АН УССР. – 1951. – 423 с.
77. Стогнут А.С., Кононенко И.К. Новые страницы к “делу о вольнодумстве” в Нежинской гимназии высших наук // Ученые записки Нежинского пед. института. – К., 1854. – Т. 4-5. – С. 163-209.
78. Машинский С.И. Гоголь и “дело о вольнодумстве”. – М.: Советский писатель, 1959. – 293 с.
79. Степанов Н.Л. Н.В. Гоголь. Творческий путь. – М.: Госуд. изд-во худож. литературы. – М., 1955. – 587 с.
80. Храпченко М. Б. Николай Гоголь. Литературный путь. Величие писателя. – М.: Современник, 1984. – 653 с.
81. Михед П.В. Про ніжинську літературну школу (до постановки питання) // Слово і час. – 1990. – №5. – 76-79.
82. Супронюк О.К. Литературная среда раннего Гоголя // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. – Т. 50. – №1. – М., 1991. – С. 58-68.
83. Супронюк О.К. Из новых материалов к биографии Н.Я. Прокоповича (К изучению нежинского литературного окружения Н.В.Гоголя) // Русская литература. – 1993. – №4. – С. 103-112.
84. Супронюк О.К. Фольклористична діяльність Платона Лукашевича (ранній період) // Народна творчість та етнографія. – 1991. – №5. – С.13-19.
85. Жаркевич Н.М. Н.В. Гоголь и И.Г. Кулжинский (К вопросу о становлении исторических взглядов) // Література та культура Полісся. – Вип. 3. – Ніжин, 1992. – С. 25-31.
86. Виноградов И.А. Неизвестные автографы Н.В. Гоголя // Неизданный Гоголь. Издание подготовил И.А.Виноградов. – М.: Наследие, 2001. – С. 3-38.
87. Самойленко Г.В. Нежинская филологическая школа (1820-1990). – Нежин, 1993. – С. 3-83.
88. Самойленко Г.В. Нежин – город юности Гоголя. – Нежин, 2002. – С. 3-172.
89. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. – Ніжин, 2005. – С. 3-83.
90. Михальський Е.Н. В.Г. Кукольник и его роль в становлении Гимназии высших наук князя Безбородко // Література та культура Полісся. – Вип. 6. – Ніжин, 1995. – С. 1-22.
91. Михальський Е.Н. Назначение И.С. Орлая директором Гимназии высших наук князя Безбородко в Нежине // Література та культура Полісся. – Вип. 23. – Ніжин, 2003. – С. 139-179.
92. Манн Ю. “Сквозь видный миру смех...” Жизнь Н.В.Гоголя 1805-1835. – М., 1994. – С.61-177.
93. Воропаев В.А. “Духом схимник сокрушенный”... Жизнь и творчество Н.В. Гоголя в свете Православия. – М., 1994. – 159 с.
94. Виноградов И. Религиозное образование Гоголя в Нежинской гимназии высших наук / Н.В. Гоголь и Православие. – М.: Изд. Отчий дом. – 2004. – С. 154-306.
95. Летопись жизни и творчества Николая Гоголя. Нежинский период (1820-1828) / Сост. Жаркевич Н.М., Кирилук З.В., Якубина Ю.В. // Гоголезнавчі студії. – Вип. 8. – Ніжин, 2002. – 232 с.
96. Крутікова Н.Є. Микола Васильович Гоголь: Життя і творчість. – К.: Держлітвидав, 1952. – 155 с.

ШЛЮБНІ СТРАТЕГІЇ ВИПУСКНИКІВ ПРАВОСЛАВНИХ КОЛЕГІУМІВ ТА ФОРМУВАННЯ СТАНУ ДУХОВЕНСТВА В УКРАЇНІ XVIII ст.

Більше ста років тому один із авторів, котрий досліджував „кінець старої Малоросії”, зауважив, якщо у перші десятиліття XVIII століття відбувалася партизанська боротьба за кожен п’ядь старовини, старого укладу, то в останні десятиліття існування Гетьманщини вона вже переживала „капітальну переробку не стільки зовнішнього, скільки внутрішнього свого буття”¹. Певною мірою це стосувалося й стану духовенства. На цьому складному шляху пристосування до нових соціальних умов парафіяльне духовенство України набуло всіх ознак стану. У процесі його юридичного оформлення, а також „закриття” для представників інших станів певну роль відіграли декілька факторів. Ми звернемо увагу на „шлюбний фактор”, котрий, як відомо, мав надзвичайне значення у становому суспільстві.

Маємо підстави стверджувати, що шлюбні стратегії молодих юнаків, вихованців православних колегіумів України, стали важливим фактором для розв’язання соціокультурного конфлікту, який загострився в українських єпархіях у середині XVIII століття й вплинув на формування стану духовенства. Хоча гендерні дослідження набули вже популярності у вітчизняній історіографії, ми практично не зустрічаємо в літературі сюжетів й навіть окремих прикладів пов’язаних із створенням сімей духовенства в Україні, умовами шлюбів, пошуками майбутніми священиками супутниць життя, факторами, які впливали на такий вибір. У науковій літературі названі аспекти спеціально не досліджувалися. Окремі згадки про умови шлюбів вихованців колегіумів зустрічаються у працях видатних істориків церкви та освіти XIX століття (перш за все, П. Знаменського). Втім, зазначений аспект соціальної історії має перспективи для дослідження, оскільки збереглася достатня кількість джерел, які зафіксували „шлюбні історії”. В архівних фондах духовних консисторій та колегіумів, особливо у період 1750-1780 років, відкрито чимало документів, які фіксують справжній сплеск „шлюбних історій”. Такого роду питання неодноразово спеціально розглядалося архіпастирями українських єпархій, ректорами Києво-Могилянської академії та православних колегіумів. Як наслідок, маємо велику кількість указів та розпоряджень, звернень студентів, іншу справочинну документацію.

Для розуміння історичного ґрунту, на якому виникли ці „історії”, слід нагадати, що у XVIII столітті в Гетьманщині та Слобожанщині заміщення священно- і церковнослужительських посад відбувалося шляхом парафіяльних виборів. Духovenство як суспільний прошарок залишалося відкритим для представників різних суспільних груп. При цьому зауважимо, що право спадкового заміщення церковно-парафіяльних посад також мало місце, хоча воно значно поступалося традиції виборності². Протягом усього XVIII століття однією з ознак церковного життя в Гетьманщині та Слобідській Україні стала боротьба виборного начала зі спадковим. На територіях же власне російських, на яких практика спадковості давно перемогла, ця проблема вже не стояла (хоча виборність теж зустрічалася в окремих випадках), а замкненість духовенства вже наприкінці XVII століття набагато перевищувала замкненість усіх інших професійно-соціальних груп³.

Після приєднання українських єпархій до Московського патріархату шлюб з донькою священика став важливим фактором у пом’якшенні серйозного протиріччя й, можна сказати, сутички різних соціокультурних практик. „Шлюбні

історії” були частиною внутрішніх глибинних процесів, які відбувалися в українському суспільстві та були спрямовані на пристосування до нових умов життя в імперії й які (що важливо відмітити) не завжди детально регламентувалися з боку владних структур. „Шлюбне питання” зіграло важливу регулятивну функцію у створенні стану духовенства в Україні у XVIII столітті, фактично виступило важливим ланцюгом у процесі переходу від попередніх церковних традицій, які суттєво відрізнялися в Україні у XVII-XVIII століттях, до нових, загальноімперських.

Для того, щоб краще зрозуміти, як впліталися „шлюбні історії” у загальне тло історичних змін, необхідно звернути увагу на деякі обставини. Як вже було зазначено, в Україні у XVIII столітті почала складатися традиція спадкового заміщення церковнослужительських посад. Разом з цим „Духовний регламент” та ряд законодавчих актів перших десятиліть XVIII століття вимагали від єпископів призначати на церковні посади тільки осіб „вчених”, тобто тих, хто пройшов навчання у духовній школі. Законодавчі акти та додаткові роз’яснення містили вказівки для єпископів, згідно з якими вони повинні були в першу чергу керуватися освітнім цензом претендентів на священницькі посади, таким чином обмежуючи (та ігноруючи) право як спадковості, так й виборності. З цією метою єпископи були зобов’язані засновувати у своїх єпархіях духовні школи. В Україні кількість освітніх центрів у XVIII столітті суттєво збільшується. У 1700 р. засновується Чернігівський, у 1726 – Харківський, у 1734 р. – Переяславський колеґіуми, які орієнтувалися на навчально-виховні традиції Києво-Могилянської академії. Однак, незважаючи на об’єктивну можливість виконати вимоги щодо освітнього цензу священника, ситуація в українських парафіях мало змінилася на середину XVIII століття. Не випадково, П. Знаменський, який досліджував становище парафіяльного духовенства Російської імперії у XVIII столітті, відмічав, що в Україні, незважаючи на широке розповсюдження шкільної освіти у середовищі духовенства, парафії мали величезний вплив на всі справи, особливо на вибір духовних отців, й у багатьох випадках взагалі усували архієреїв від влади⁴.

Для кращого розуміння ситуації, в якій відбувався конфлікт інтересів, необхідно сказати про те, що парафіяльні вибори як такі не були заборонені законодавством імперії. В українських єпархіях розгорілася справжня боротьба. Щоб відчуті ступінь її загострення, наведемо характерний конфлікт, який спалахнув між чернігівським архієреєм Іродіоном Жураківським та парафіянами, а також козацькою старшиною Стародубського полку. Парафіяни не захотіли навіть вислухати І. Якимовича, призначеного на вільне місце священника однієї з церков, який, до речі, мав гарну освіту, закінчивши її класом філософії. Парафіяни були обурені самим фактом того, що кандидат був не їх обранцем. У конфлікті брали участь парафіяни, старшина, навіть гетьман й, безумовно, єпархіальне керівництво. У результаті архієпископ зазнав поразки й, „провівши вік свій у боротьбі з цим началом”, все-таки „пав у цій боротьбі”, при цьому був навіть звільнений з кафедри⁵. Подібні ситуації були настільки характерними, що з цього приводу був прийнятий іменний указ Анни Іоаннівни від 24 квітня 1735 року⁶, в якому київському, чернігівському та переяславському архієпископам наказувалося, щоб вони „у міста та села без згоди парафіян попів та дяків примусово не направляли”. Таким чином, практика виборів набула підтримки з несподіваного боку. Але, забігаючи наперед, зазначимо, що на законодавчому рівні вибори були заборонені тільки в 1797 році (хоча в Україні вони мали місце й на початку XIX ст.). Проте на законодавчому рівні так і не знайшли підкріплення привілеї „вчених” кандидатів перед спадкоємцями⁷.

Втім, Києво-Могилянську академію та колеґіуми щорічно завершували молоді люди, які потенційно могли зайняти священницькі посади, хоча їх не обов’язково обирали парафіяни. Виникла певна соціальна проблема, яка відбилася у документації цих навчальних закладів, де неодноразово зазначалося, що в Україні є велика кількість вчених „вільних людей”. Слобідсько-український губернатор

Є. Щербінін, який у 1779 році дізнався про нестачу службовців у Воронежському намісництві, писав, що „у Слобідській губернії є чимало вільних людей, вихідців з училищ”, які перебувають „без усілякої посади”⁸. Типова життєва ситуація відображена у проханні студента богослов'я Чернігівського колегіуму Самуїла Чайковського до Чернігівської дикастерії 15 травня 1788 р. Самуїл писав, що коли він навчався та „поневірявся з надією зайняти батьківське священницьке місце, ця батьківська спадщина була зайнята” іншим священиком. Самуїл, якому було вже 28 років, зазначав, що він „зовсім відчужений від своєї батьківської спадщини”, „не мав грошового прожитку, жив у бідності та розоренні”⁹. У таких випадках випускникам академії та колегіумів, серед яких були й сини священиків, доводилося шукати світські посади. Так було протягом усього XVIII століття. Соціальна проблема загострювалася ще й тому, що у цей час з боку держави значно посилювався контроль за чисельністю духовенства, в результаті чого відбулося його зменшення. Крім того, були введені штатні оклади (до цього в Україні оплата священику здійснювалася на підставі договору з парафією, який укладався під час виборів). Секуляризація церковного та монастирського землеволодіння також додала напруги.

Як свідчать документи, ініціатива у пошуку „соломонова рішення” належала єпархіальним архієреям. Вони вели боротьбу з парафіями вже декілька десятиліть, але у середині століття почали активно пропонувати суспільству знайдене ними рішення. Одним з цікавих документів, в якому сформульована нова стратегія місцевої церковної влади, є розпорядження київського митрополита Арсенія Могилянського, яке він зробив у 1765 році. У розпорядженні повторювалися попередні рішення відносно того, що духовенство мало віддавати своїх синів для навчання в академію (це традиційне розпорядження, яке всі ієрархи видавали щорічно з початку століття). Крім того, йшлося про те, що ті священики, які бажали „здати” своє священницьке місце зятям, повинні віддавати своїх доньок за людей вчених, тобто тих, які закінчили курс колегіумів або академії. Дане розпорядження примітне тим, що у ньому зафіксована спроба встановлення співвідношення між рівнем освіти кандидата та багатством (чисельністю) парафії. Митрополит наказував священикам, які мають у своїй парафії 80-100 дворів, віддавати доньок за „богословів” (тобто тих, хто закінчив вищий клас богослов'я), тим, хто мав у парафії 60-80 дворів – віддавати доньок за „філософів”. Тим же священикам, у парафіях яких було менше 60 дворів або у тому випадку, якщо вони „учительних людей у зятя при всій старанності розшукати не можуть”, обов'язково повідомляти про це керівництво, але за „людей неучительних доньок не віддавати”¹⁰.

Слід прокоментувати положення цього розпорядження щодо „здавання” священницького місця зятю. На перший погляд, це здається природним. Однак на тлі традицій, які існували в Україні, це було новим підходом. До цього часу доньки священиків зовсім не обов'язково брали шлюб із священиками. Джерела рясніють інформацією про те, що вони пов'язували свою долю із виборними козаками, представниками козацької старшини. Одруження дворянина з донькою священика також було достатньо розповсюдженим явищем в українських єпархіях і на початку XIX століття, й документи рясніють подібними прикладами¹¹. Слід також враховувати, що в українських єпархіях була досить розповсюдженою практика переходу представників козацької старшини у священики, внаслідок чого духовенство мало родинні зв'язки із високопосадовцями. У цілому, як відзначали історики церкви, суспільне становище священиків в українських єпархіях у XVIII столітті було достатньо високим, а ставлення до них різних станів суспільства вельми чемним, що зумовлювалося саме відкритістю цієї соціальної групи¹². Таким чином, розпорядження київського митрополита орієнтувало священиків-батьків на нові шлюбні стратегії для своїх доньок. Документ виглядає достатньо несподівано на тлі попередньої традиції та практики. Наскільки ж українські ієрархи проявили у цих пропозиціях винахідливість? Скоріше за все, вони пильніше придивилися до досвіду російських єпархій, у яких уже наприкінці XVII століття стало

традицією, що за відсутності спадкоємця-сина місце духовної особи переходило у спадщину до чоловіків доньок та онук¹³. Підкреслимо, що тільки у 1799 році був прийнятий закон, згідно з яким доньки духовних осіб „відаються заміж за церковників, яким переважно перед іншими даються місця, що надають їм утримання, а також родині померлого”¹⁴. У доповіді Синоду з приводу прийняття цього спеціального законодавчого акта відмічалось, що до нього єпархіальні архієреї намагалися піклуватися про доньок-сиріт, роблячи це кожен по-своєму, відшукуючи різні засоби.

Про гостроту проблеми свідчить те, що архієреями українських єпархій у ті ж роки видавалися розпорядження, які були схожі на розпорядження київського митрополита. У 1757 році переяславський єпископ Гервасій Лінцевський видав указ „про підшукування женихів” для „сиріт жіночої статі” з сімей духовенства. В указі йшлося про необхідність представлення відомостей про таких сиріт до духовної консисторії. Передбачалося, що цим дівчатам „за міркуванням консисторії призначені будуть як чоловіки з чесних та достойних учнів, які навчаються у семінарії, з посвідченням... префекта про добропорядність та навчання”¹⁵.

Усе це й зумовило той факт, що в останні десятиліття XVIII століття спостерігався справжній бум „шлюбних історій”, героями яких були женихи „вчені”, тобто випускники Київської академії та православних колегіумів. Так, у XVIII столітті скромні доньки українських священиків – Олімпіади, Васси, Марії, Ганни, - стали бажаними подругами для багатьох добре освічених юнаків, які без них не могли розраховувати на гарні життєві перспективи. Втім, не тільки кандидати у женихи з надією дивилися на такі союзи, але й представники церковної та світської влади.

Оскільки прикладів „шлюбних історій” чимало, можна спробувати встановити декілька основних варіантів розвитку шлюбних сценаріїв у залежності від конкретних обставин, а також, що не менш важливо, настроїв парафіян.

Виконуючи розпорядження архієреїв, діючі священики просили єпархіальне керівництво „підшукати” для своєї доньки семінариста, який міг би заступити друге священницьке або дияконське місце у цьому ж храмі. Звучали ці прохання доволі невігядливо, наприклад: „священик Прокопій Попов бажає видати свою доньку за семінариста, який міг би поступити у це село у священики або диякони”¹⁶. Або ж так: „не знайдеться хто-небудь з вчених до моєї доньки для заміщення... дияконського місця Миколаївської церкви села Циркунів”¹⁷. Подібні прохання від священнослужителів стають характерним явищем у всіх єпархіях¹⁸, особливо масовим у 1760-1780-і роки, чого не спостерігалось раніше. Ці звернення священиків зазвичай підтримувалися єпархіальним та колегіумським керівництвом. У дослідженнях зустрічаються згадки про те, що священницькі місця передавалися не тільки зятям, але й чоловікам онучок священиків¹⁹. З проханнями до архієреїв зверталися й удовиці священиків. Наприклад, дружина померлого священика Миколи Рейпольського Євдокія у проханні до харківського єпископа повідомляла, що має доньку Єфросинію, 16 років, й просила „надати доньці жениха зі студентів [Харківського колегіуму. – Л.П.], з тим, щоб він заступив священницьке місце мого чоловіка”²⁰.

Інтерес представляє вивчення всіх етапів розгортання „шлюбних історій”. Початком їх, як ми бачимо, були прохання на ім'я єпархіального архієрея з вказівкою місця (церкви, парафії), в якому була дівчина, куди й запрошувався „вчений” кандидат у священики. Архієреї надавали відповідне розпорядження у навчальний заклад. Наступним й достатньо незвичним для попереднього часу моментом у повсякденному житті академії та колегіумів стала практика „оголошень” про дівчину „з місцем”, яка виникла саме у ці роки. Що відбувалося далі, ми можемо реконструювати, встановлюючи типові розгортання „шлюбних історій” з окремих характерних сюжетів.

Зазвичай у проханнях, які подавали батьки-священики, були відсутні описи

парафії. Однак єпископ, виносячи резолюцію на прохання, очевидно, мав та враховував ці дані, оскільки виносив рішення про те, у якому конкретно класі колегіуму зробити оголошення для бажаючих одружитися. Іноді це рішення передбачало оголошення для усіх бажаючих²¹, у інших випадках називалися конкретні класи, як правило, вищі – філософії або богослов'я²². Значно більше подробиць містили прохання, в яких запрошували жениха для доньки померлого священика. У цьому випадку описували всю родину священика, оскільки подальші турботи про неї лягали на плечі майбутнього чоловіка. Характерним прикладом є прохання, подане белгородському єпископу у 1771 р. У ньому повідомлялося про смерть протопопа Успенської церкви села Хатнього, про існування священницького місця й можливості одружитися з донькою померлого священика. Вказувалося також, що у родині священика є син Федір (12 років), який навчався у Харківському колегіумі, доньки Катерина (17 років), Васса (10 років), Олімпіада (4 роки) та Олімпіада (22 роки)²³. Єпископ наклав резолюцію оголосити у Харківському колегіумі для бажаючих „викладачів світських або студентів богослов'я взяти законний шлюб із донькою покійного протопопа ... й узяти місце не тільки священика, а й протопопа”²⁴. У проханні згадуваної Євдокії Рейпольської значилося, що вона має сина Павла, який навчається у Київській академії, а також двох синів – Симона (навчається у Харківському колегіумі) та Іоанна (підготовлений до школи). Удова просила чоловіка для доньки, щоб й вона „могла при дітях ... харчі мати та забезпечити... трьох синів, які знаходяться в училищах”²⁵.

Наступний етап – прийняття рішення юнаком. Наскільки швидко він його приймав і чи знайомився потенційний жених зі своєю майбутньою дружиною? У більшості випадків висновки можна зробити на підставі непрямой інформації. Наприклад, 13 вересня 1788 року з белгородської консисторії у Харківський колегіум оголосили: „Чи не бажає хто з учнів богослов'я... священницького місця та взяти шлюб з Вассою, небогою попаді”²⁶. 16 вересня колегіумська канцелярія вже рапортувала, що кандидат знайдений, це студент богослов'я Іван Лободовський, який „на це бажання своє оголосив”. Враховуючи дати указу та рапорту, а також розташування церкви (Хотмизьке відомство), навряд чи потенційний жених встиг навідатися на місце майбутньої служби та познайомитися із нареченою. Швидко прийняття рішень характерне для більшості цих „історій”. На прохання Євдокії Рейпольської у той самий день, коли у Харківському колегіумі було повідомлено про вакантне місце та наречену, знайшовся бажаючий студент богослов'я, син священика Василь Василенков²⁷.

Рідкісним випадком довготривалого розгортання подій є справа студента богослов'я Переяславського колегіуму М. Богословського. З якоїсь невідомої причини він їздив на потенційне місце служби та одруження не один, а з архимандритом Досіфеєм. Після поїздки 27 вересня 1780 р. М. Богословський подав прохання переяславському єпископу, в якому писав, що хоча він їздив до удови священика й „знаки весільні отримав”, однак він побачив „для себе важкі обставини”. А саме: „ані ґрунту для поселення, ані руги, ні роковини не зазначено, а прибутки, з яких половину пані протопопша навіки домагається від мене, вельми злиденні..., із загрозою розорення всього мого життя”²⁸. Переяславський єпископ прийняв рішення відшукати для М. Богословського інше вакантне місце священика у єпархії, оскільки він вже „заручився із донькою померлого протопопа миргородського Романа Кониського із надією отримання парафії її батька”²⁹.

До речі, студенти колегіумів іноді навіть порушували порядок отримання дозволу на шлюб, якщо раптом доля дарувала їм щасливий випадок – доньку священика з вільним місцем. Так, студент богослов'я Чернігівського колегіуму Василь Ігнатович у 1791 р. гостював у знайомого у с. Лиственці, захворів, а потім взяв шлюб із донькою померлого священика Іоанна Сташевського. Пояснюючи порушення процедури, студент як пом'якшуючу обставину зазначив, що його умовляв місцевий поміщик та його дружина, погодився на це й другий священик церкви³⁰.

Вивчаючи „шлюбні історії”, не можна не звернути увагу на те, що у більшості

справ, навіть коли вони супроводжувалися детальним розглядом ситуації, ім'я дівчини не згадувалося. Наскільки це випадково? Вивчення справочинної документації, яка велася у колегіумських канцеляріях та єпархіальних консисторіях, дозволяє побачити певну мовну формулу, яка з'явилася у документах й перш за все зустрічалася у проханнях. Хоча існувало декілька її варіантів, ключовими словами були: „ місце для одруження”. Дехто писав у проханнях, що „знайшов для одруження місце”³¹ або пропонувалося „місце для богослова та шлюбу”³², або ж удова священника просила „знайти людину для заручин з її донькою в надію захисту ... священницького місця”³³. Навіть у рідкісних випадках, коли студент, як наприклад, студент богослов'я Чернігівського колегіуму Самуїл Чайковський, їздив на місце потенційної служби та бачився із нареченою, у проханні до єпархіального керівництва про одруження із донькою вдови священника Даніїла Пінгулевського він писав, що „я та попадя та донька з обох боків згодні”³⁴. Коли ім'я доньки й називалося, акцент робився на іншому. Так, у проханні до чернігівського архієпископа (1798 р.) попадя Євдокія Григорович просила „на половину парафії надіслати у надію священства до доньки чоловіка”³⁵. Наприкінці століття в указах консисторій дозвіл на шлюб та священницьке місце формулювався такими словами: „студенту богослов'я [Харківського колегіуму] Матвію Прямоковському дозволяється взяти законний шлюб із надією вступу у священники Хотмизької округи слободи Грайворон до Миколаївської церкви на місце священника Іоанна Пилицького”³⁶.

Більшість „шлюбних історій” завершувалося вінчанням. Втім, траплялося, що студентам відмовляли у дозволі на шлюб. Так, 26 жовтня 1799 р. чернігівський єпископ Віктор не дав дозвіл на одруження студенту філософії Гавріїлу Яновському, який у проханні серед іншого писав, що має слабе здоров'я. Єпископ дотепно зазначив: „Дивне міркування прохача! Пояснюючи постійні свої слабкості здоров'я, він просить дати йому дозвіл на одруження у надію священства, сподіваючись ... одружившись отримати сили”³⁷. Втім, справжня причина називалася далі. Наприкінці століття архієреї вимагали від студентів завершити повний курс навчання, тому єпископ Віктор, обґрунтовуючи відмову, писав керівництву колегіуму, щоб студенти риторики та філософії з подібними проханнями не зверталися. У 1800 р. переяславський єпископ відмовив студенту філософії Василю Батієвському, також повертаючи його до навчання. У цьому випадку теж називалася й додаткова причина відмови. Студент, подаючи прохання, „з'явився у французькому жилеті, з таким же ціпком, й під час самої літургії... не знімав... капелюха, ... при поданні прохання проявив грубість та говорив нечемно”³⁸.

Втім, життя дарує й несподіванки. Джерела зафіксували й випадки, коли кандидатів „на місце” й у женихи так й не знаходилося³⁹. Однак причини „холодності” женихів усе ж не були пов'язані із почуттями. В одному з найбільш докладно описаних випадків очевидною причиною відсутності жениха було небажання втручатися у спірну справу, де свої права на місце вже пред'являли два кандидати⁴⁰. З 1760-1770-х років розповсюдилася практика, коли родичі дівчат, у випадку, якщо до неї „не случается ані філософ, ані богослов”, як останній шанс привозили дівчину прямо до архієрея. Його просили, щоб він „дав” жениха на свій розсуд. Архієрей відправляв дівчину до керівництва академії або колегіумів, яке викликало філософів і богословів „на оглядини” або просто ставило її біля дверей класу⁴¹. Розв'язки з нетерпінням чекали „ритори”, до яких переходило право обирати наречену, якщо серед студентів старших класів так й не знаходилося бажуючого⁴².

Кандидату на священницьку посаду після вступу до шлюбу, за традицією, ще необхідно було отримати підтримку парафіян на виборах. Примітно, що коли діючий священник передавав місце зятю або жених знаходився до сироти, кандидат зазвичай підтримувався на виборах парафіянами. Успіх пояснювався, мабуть, добрими стосунками із парафією діючого (або померлого) священника. В архівних матеріалах, які збереглися, не знайдено жодної „історії”, яка б завершилася

сутичкою з парафією при розгортанні подібного сценарію. Хоча, як уже зазначалося, конфліктні ситуації були надзвичайно частими, коли єпархіальне керівництво призначало на місце священика „вченого” кандидата, який не був пов’язаний із парафією. У другій половині XVIII століття парафіяни, місцеві поміщики, козацька старшина нерідко (й успішно!) об’єднували зусилля проти кандидата від архієрея⁴³. Отже, отримати згоду парафіян в українських єпархіях у цей час було непросто. Після процедури обрання, парафіяни, за звичаєм, дарували „своєму” священику „на господарство” щедрі подарунки (корову, теля, овець, копицю сіна), жінки своїй „пані-матці” підносили необхідні у господарстві речі⁴⁴.

Отже, шлюб з донькою священика ставав певним етапом до сприйняття суспільством й затвердження традицій спадковості у заміщенні священно- і церковнослужительських посад. Доньки священиків, імена яких зазвичай не зберегла історія, фактично сприяли тому, щоб спадковість при заміщенні священно- і церковнослужительських посад остаточно перемогла традицію парафіяльних виборів в Україні наприкінці XVIII століття. Цей шлях через шлюбні союзи був не тільки сприйнятий громадою, але й підтриманий. Це знайшло прояв у тому, що наприкінці століття нерідко самі парафіяни виявляли ініціативу у підшукуванні відповідної „партії” для доньки свого священика. Наприклад, у проханні, яке консисторія передала до Харківського колегіуму у березні 1795 року, зазначалося, що на вакантне „вигідне дяконське місце... парафіяни просять семінариста сановитого, голосистого та доброзвичайного та обіцяють його одружити з вигодами”⁴⁵. Правлінню колегіуму наказувалося представити „відомість бажаних учнів, із зазначенням їх якостей”⁴⁶.

До цього часу відноситься й виникнення ряду прислів’їв, у яких згадується шлюб доньки священика. У різних районах України у декількох варіантах зафіксоване прислів’я, яке звучить так: „Квапишся, як попівна заміж”, „Хапається, як попівна заміж”, „Не будь ласий, як попівна заміж”⁴⁷. Такі прислів’я, на наш погляд, свідчать про те, яку увагу приділяли шлюбу у священницькому середовищі. Така стурбованість долею дівчат стала сприйматися суспільством як типова для духовенства. До речі, з цього може скластися враження, що доньки священиків брали шлюб у юному віці. З багатьох „шлюбних історій” стає ясно, що шлюбний вік наречених не опускався нижче 16 років, а для більшості випадків характерним був більш зрілий вік – близько 20-22 років. Такі показники шлюбності наречених дещо вищі, ніж у цей час було типовим у Російській імперії у дворянському середовищі, коли нареченими ставали 12-13-річні дівчата⁴⁸. Середній вік чоловіків, який можна вивести із розглянутих справ, коливається у межах 24-26 років. До речі, у 1799 р. чернігівський єпископ Віктор, відмовляючи 22-річному студенту філософії Василю Рожановському, мотивував це не тільки тим, що студент не завершив навчання, але й тим, що він „млад”⁴⁹.

Безумовно, укорінення спадковості відбувалося не тільки через шлюбну практику. Церковна влада українських єпархій робила послідовні кроки у напрямку посилення стенової замкненості духовенства, в тому числі й через закріплення за випускниками духовних навчальних закладів (які були дітьми священно- і церковнослужителів) церковних місць (як їх батьків, так й вакантних), шляхом встановлення відповідності штатів та відведених для випускників місць, посилюючи контроль за виходом на світську службу дітей духовенства. В українських єпархіях, у яких чисельність студентів була порівняно високою, місцеві архієреї докладали великих зусиль й достатньо ретельно контролювали такі напрямки соціальної політики вже у 1760-1770-і роки⁵⁰. Втім, названі та інші заходи могли дати результат тільки через певний час, а шлюб з донькою священика одразу ж створював спадкоємність у середовищі духовенства й вирішував протиріччя у церковному житті України, які особливо загострилися в останні десятиліття XVIII століття.

Джерела та література:

1. Пархоменко В. Конец старой Малороссии (1733-1786 годы в истории Левобережной Украинны) // Киевская старина. – 1905. – Т. ХСІ. – Ноябрь-декабрь. – С. 343.
2. Знаменский П. Приходское духовенство в России со времени реформы Петра. – Казань, 1873. – С. 11.
3. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): В 2 т. – СПб., 1999. – Т. 1. – С. 98, 100.
4. Знаменский П. Приходское духовенство в России со времени реформы Петра. – Казань, 1873. – С. 18-19.
5. Крыжановский Е. Очерки быта малороссийского сельского духовенства в XVIII веке // Руководство для сельских пастырей. – 1861. - № 51. – С. 568-570.
6. ПСЗ РИ. I. - Т. IX. - № 6724.
7. Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 года. – Казань, 1881. – С. 88-89.
8. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІУК). Ф. 1973. Оп.1. Спр.1246. Арк.1.
9. Державний архів Чернігівської області (ДАЧО). Ф.679. Оп. 1. Спр. 1460. Арк. 1.
10. Знаменский П. Приходское духовенство в России со времени реформы Петра. – Казань, 1873. – С. 146-147.
11. ЦДІАУК. Ф. 2012. Оп.1. Спр. 432. Арк. 13.
12. Лотоцький О. Суспільне становище білого (світського) духовенства на Україні і Росії в XVIII в. // Записки наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1898. – Т. 21. – Вип.1. – С. 26; Ластовський В.В. Переяславсько-Бориспільська єпархія у XVIII ст. – Дис ... канд. іст. наук. –К., 1998. – С. 158-159.
13. Знаменский П. Приходское духовенство в России со времени реформы Петра. – Казань, 1873. – С. 130.
14. ПСЗ РИ. I. - Т. XXV. - № 18921.
15. Геврасий Линцевский (Материалы по истории Переяславской епархии третьей четверти XVIII ст.) // Киевская старина. – 1904. - № 12. – С. 433.
16. ЦДІАУК. Ф. 1973. Оп.1. Спр. 1865.
17. ЦДІАУК. Ф. 1973. Оп.1. Спр. 333. Арк. 1.
18. ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 563, 1396.
19. Ластовський В.В. Переяславсько-Бориспільська єпархія у XVIII ст. – Дис ... канд. іст. наук. –К., 1998. – С. 160.
20. Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. 40. Оп.1. Спр. 331. Арк. 3.
21. ЦДІАУК. Ф. 1973. Оп.1. Спр. 333. Арк. 1.
22. ЦДІАУК. Ф. 1973. Оп.1. Спр. 365. Арк. 17.
23. ЦДІАУК. Ф. 1973. Оп.1. Спр. 245. Арк. 1.
24. ЦДІАУК. Ф. 1973. Оп.1. Спр. 245. Арк. 2.
25. ДАХО. Ф. 40. Оп. 1. Спр. 331. Арк. 3 зв.
26. ЦДІАУК. Ф. 1973. Оп.1. Спр. 1254. Арк. 7.
27. ДАХО. Ф. 40. Оп. 1. Спр. 331. Арк. 1.
28. ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 1399. Арк. 1.
29. ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 1399. Арк. 3.
30. ДАЧО. Ф.679. Оп. 1. Спр. 1478. Арк. 3 зв.
31. ЦДІАУК. Ф. 1973. Оп.1. Спр. 236. Арк. 1.
32. ЦДІАУК. Ф. 990. Оп.1. Спр. 1395. Арк.19.
33. ДАЧО. Ф.679. Оп. 1. Спр. 1460. Арк. 1 зв.
34. ДАЧО. Ф.679. Оп. 1. Спр. 1460. Арк. 1 зв.
35. ДАЧО. Ф.682. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 254.
36. ЦДІАУК. Ф. 1973. Оп.1. Спр. 368. Арк. 18.
37. ДАЧО. Ф.682. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 336.
38. Сведения о Переяславско-Полтавской семинарии за время от 1798 г. по 1818 г. // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. 1887. - № 21. – С. 775.
39. ЦДІАУК. Ф. 1973. Оп.1. Спр. 365. Арк. 17.
40. ЦДІАУК. Ф. 990. Оп.1. Спр. 1395.
41. Крыжановский Е. Очерки быта малороссийского сельского духовенства в XVIII веке // Руководство для сельских пастырей. – 1864. - № 46. – С. 409.
42. Крыжановский Е. Очерки быта малороссийского сельского духовенства в XVIII веке // Руководство для сельских пастырей. – 1864. - № 46. – С. 410.
43. ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 1395.
44. Крыжановский Е. Очерки быта малороссийского сельского духовенства в XVIII веке // Руководство для сельских пастырей. – 1862. - № 32. – С. 478-479.
45. ЦДІАУК. Ф. 1973. Оп.1. Спр. 2319. Арк.1.
46. ЦДІАУК. Ф. 1973. Оп.1. Спр. 2319. Арк.1 зв.

47. Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклад М. Номис. – К., 2004. – С. 81, 111.
48. Пушкарева Н.Л. Частная жизнь русской женщины: невеста, жена, любовница (X – начало XIX в.). – М., 1997. – С. 156-157.
49. ДАЧО. Ф.682. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 356.
50. ЦДІАУК. Ф. 2007. Оп. 1. Спр. 2133; Ф. 2009. Оп. 1. Спр. 1515; Ф. 2012. Оп. 1. Спр. 432.

Валентина Хархун

●

ІДЕОЛОГІЯ ЯК РЕЛІГІЯ: КОНЦЕПЦІЯ "РЕЛІГІЄПОДІБНОГО КОМУНІЗМУ" У ЗАХІДНІЙ І ПОСТРАДЯНСЬКІЙ ГУМАНІТАРИСТИЦІ

У структуруванні тоталітарної картини світу, зокрема її радянського варіанту, вирішальну роль відіграє ідеологія. Особливістю радянської ідеології є те, що це не лише політичний план дій, а цілісний світогляд, "диктатура світоспоглядання" (М.Бердяєв), спосіб життя, у якому політична програма є лише компонентом. Специфічна ознака радянської ідеології полягає у тому, що, будучи світоглядно орієнтованою, вона поєднує дві характеристики - релігійну й філософську. Таким чином, радянська ідеологія постає, за визначенням Вільяма ван ден Беркена (William van den Bercken), "релігієподібною філософією" і "секулярною релігією" [1, 21].

Квазірелігійний характер радянської ідеології - це один із основних об'єктів дослідження у критичних аналізах комунізму. Релігійну домінанту у комунізмі вбачали марксистські теоретики, соціологи й філософи, починаючи з Генріха де Мана й Герберта Маркузе, Джозефа Схумпетера (Jozef Shcumpeter) й Раймонда Арона (Raymond Aron), Миколи Бердяєва й Бертрана Рассела. Логіка наукових розвідок засвідчує, що у виробленні стратегічних дій щодо релігії слід шукати ключові передумови, що узабезпечили розгортання радянської ідеології, яку у сучасній гуманітаристиці кодифікують через домінанту релігійного: "політична релігія", "секулярна релігія", "ерзац-релігія", "релігійний ерзац", "своєрідна релігія"¹. Науковий дискурс відзначається домінуванням мови теології й релігійної феноменології у змалюванні комуністичної ідеології - вона догматична, гностична, есхатологічна, маніхейська, сотеріологічна, месіаністична, місіонерська й ритуалістична.

Загальновідомо, що основу радянської ідеології складає марксизм-ленінізм, який декларує однозначну позицію щодо релігії - це зразок войовничого атеїзму. Марксизм прагне не просто заперечити, а пояснити релігію. Він спростовує

1. У науці активно використовується концепт „політичні релігії”, задіяний Еріком Воєліном (Eric Voegelin) для характеристики універсальних ідеологій ХХ століття. Сучасний дослідник Джуан Лінз (Juan Linz) коментує це поняття так: „У випадку політичної релігії ми маємо справу зі складним і багатограним феноменом, із системою вірувань про владу, суспільство та історію, які забезпечують всеохопний світогляд *Weltanschauung*, що пропонує такі критерії правди, які несумісні з іншими поглядами, включаючи існуючі релігійні традиції” [2, 107]. У 30-х роках Раймонд Арон (Raymond Aron) застосував цей термін в аналізі тоталітарних ідеологій, а у середині 40-х знову термін, запропонувавши інваріант – секулярні релігії. Особливість цього феномену полягає у злитті двох форм мислення – політичної та релігійної. Секулярні релігії абсорбують метафізичні та спіритуальні компоненти, вони живляться основними поняттями філософії історії, адаптуючи їх з метою встановлення історичної правди. Секулярні релігії переміщують людські очікування про відплату і порятунок у колективну обіцянку про звільнення. Секуляризована релігійна енергія мобілізується для досягнення політичних цілей – секуляризація релігійного уможлиблює здійснення тоталітарної системи. Імітаційна сутність тоталітаризму, який паразитує на релігійному мисленні, зафіксована у терміні „ерзац-релігія”, запропонованому Францом Верфелем (Franz Werfel).

існування трансцендентного (Бога, безсмертя душі, воскресіння), активно застосовуючи науку, зокрема ідеї матеріалізму й соціально-економічної детермінації. Наука показала, що у світі немає нічого, окрім матерії і руху, а отже - надчуттєвої дійсності. Звідси ідея, що світ для свого пояснення не потребує інстанції, яка стоїть над ним, - ролі, яку виконувала релігія.

Відверта опозиційність войовничого атеїзму все ж корелюється з релігійним началом. М.Бердяєв, досліджуючи політичний феномен соціалізму, стверджував, що соціалізм - це віра, він претендує на те, щоб бути новою вірою для людства. На думку дослідника, і утопічний соціалізм Сен-Симона, і науковий соціалізм Карла Маркса однаково виступають з релігійними домаганнями, хочуть дати цілісне ставлення до життя, вирішити всі питання життя [3, 103].

Нищівна критика релігії програмувала радикальну ідеологічну тактику: марксизм спрямований на те, щоб замінити релігію [1, 25]. Ця заміна уможливорюється за допомогою "адаптованих" релігійних концептів. Так, дослідники вказують на відчутний християнський компонент, заявлений у марксизмі. Маркс образно інтерпретує й доповнює європейський світський гуманізм, який історично виник на основі християнських моральних цінностей. Зокрема, як стверджує В. Лекторський, розроблене Марксом уявлення про ідеальний соціальний устрій - це одна із ліній розвитку світського гуманізму Нового часу [4, 6]. Згідно з ученням Маркса, вільна людина - це вища мета розвитку, яка є можливою за умови розвитку усіх людей. Маркс дав вичерпний аналіз різних форм відчуження, що ув'язнюють людину. У цьому разі Марксова теорія чітко корелюється з християнським принципом внутрішньої духовної свободи. Це дає підстави дослідникам розглядати марксизм як "секуляризовану форму християнства" [4, 7].

Відверта опозиційність Маркса щодо релігії і у той же час перебування у контексті релігійних моделей мислення запрограмували двовекторність інтерпретації марксизму, засвідчену у теорії богобудівництва та ідеях ленінізму. Марксизм уможливив прочитування ідеології як релігії, що найоптимальніше оприявнилось у марксистського критика Олександра Богданова, Анатолія Луначарського і Максима Горького та концептуально означилось у теорії богобудівництва. Інтерпретація марксизму у теорії богобудівництва ознаменувалася тим, що марксизм поставлено у релігійні рамки. При цьому саме поняття релігії включається в нову інтерпретаційну парадигму. Релігія соціалізму є гуманістична, культивує прометеївський тип людини, яка замість того, щоб шукати бога у світі, мусить створити його, а це означатиме побудову нового суспільства.

Ідеї богобудівників викликали агресивне заперечення у більшовиків, для яких релігія стає основним опонентом, анігіляція якого уможливорює утвердження самої радянської ідеології. Комуністичний атеїзм у ленінському варіанті передбачає практичне завершення у політичній боротьбі. Якщо для Маркса і прерадянських марксистів критика релігії була переважно предметом рефлексії, інтелектуальної боротьби, то в доктрині ленінізму вона перетворюється на беззастережну ворожість, що практично виявилась у відділенні церкви від держави й у послідовному її переслідуванні [6]. М.Бердяєв зазначає: "Для Маркса проблема релігії була перш за все проблемою зміни свідомості, пов'язаної, звичайно, із соціальною боротьбою. Для Леніна проблема релігії є майже проблема революційної боротьби і її постановка призначена для потреб цієї боротьби" [8, 131].

Ленін, відтак, не просто декларує ідеологію як релігію, а й практично її встановлює і реалізує: відкрита ворожість щодо релігії уможливорює імпліцитне оприявлення "нової релігії". А. Ігнатов із цього приводу пише: "[...] у метафізично-світоглядному плані ворожість комуністів до християнської релігії настільки велика саме тому, що це не боротьба простого, суто негативного безбожжя супроти релігії, а боротьба однієї релігії супроти іншої, битва богів, і в цьому смислі -

справжня релігійна війна. Комунізм - це одночасно і потворне дітище християнства, і його кат" [7, 27].

Переорієнтування релігійної енергії на реалізацію радянської ідеології зумовило релігіоморфну характеристику радянської тоталітарної цивілізації. Її оприявлення В.Беркен пропонує починати з виявлення інтелектуальної основи, що передбачає концепцію правди (догматичний аспект), концепцію історії (есхатологічний аспект) і доктрину порятунку (сотеріологічний аспект).

На думку В.Беркена, радянська ідеологія характеризується серією фундаментальних правд, таких як економічна детермінованість історії, класовий антагонізм, поступове зникання релігії, провідна роль партії. Радянська концепція правди оприявнюється у двоаспектному компаративному полі: у порівнянні з теологічною концептологією і наукою. Французький історик культури Алан Бесанко (Alain Besançon) розглядає її як модерну форму гносису [1, 33]. Дослідник розцінює ідеологію не як науку, філософію чи релігію, а їх поєднання у таку форму гносису, що ґрунтується на маніхейському гностицизмі й передбачає комбінацію наукової основи, революційної віри й мотивів, запозичених із релігії.

Радянський концепт правди ґрунтується на переконанні, що науковий розвиток у постленінську добу не може змінити суть доктрини. Так, безперервність і послідовність у поясненні правди, навіть незважаючи на наукові відкриття, є однією з основних характеристик радянської ідеології правди. Правда не може змінюватися під впливом соціокультурного процесу і наукового розвитку. У цьому випадку радянська ідеологія максимально зближується з теологією, у якій науковий елемент обмежений до систематизації, реінтерпретації, установлення доктринальної традиції. Але на відміну від теології, де правда формулюється раз і назавжди, радянський концепт правди залишається відкритим для маніпуляцій, пов'язаних зі змінами у стратегії правди. Так, В.Беркен вважає, що абсолютний концепт правди у радянському варіанті підвладний ідеї релевантності, маніфестації абсолютної правди в людському інтелекті в даний момент історії. Ідеологічна ортодоксія пов'язується з конкретною ситуацією, у цьому разі марксизм-ленінізм не є незмінним чи догматичним, він корелюється згідно з правилами чи декретами, відповідно до того, як він проговорюється у відповідний час і у відповідній формі. Алан Бесанко пропонує називати радянську ортодоксію ортоглосією [1, 37].

Однією з найважливіших передумов реалізації радянської концепції правди є відповідні умови для її усвідомлення і оприявлення у тоталітарній свідомості. Звідси актуалізація партійності, позитивного ставлення до доктрини: без особистого і вільного вибору доктрини неможливо засвоїти її правду. Правда не маніфестується як об'єктивний критерій знання чи формальної логіки, але вимагає симпатії, особистого бажання сприйняти її суть. У віднайденні і пізнанні правди або, як зазначає польський дослідник М.Кула, у ініціації [9, 34] тоталітарна людина досягає ідеологічної довершеності, узаконюючи функціонування тоталітарної цивілізації.

Есхатологічне бачення історії - це друга ключова риса, що уподібнює радянську ідеологію до релігії. Концепція історії - один із визначальних об'єктів дослідження у Маркса. Він подає раціональну й беземоційну візію історії, у якій все пояснено. У цьому основна привабливість марксизму. Свою зацікавленість марксизмом Лешек Колаковський (Leszek Kolakovsky) пояснює відчуттям комфорту від того, що хтось володіє знаннями про всю історію [10, 361]. Перевага Марксової теорії полягає й у тому, що у ній чітко зазначено перспективу на майбутнє й визнання перемоги експлуатованих у соціальних конфліктах.

Радянська візія історії передбачає вирішальний поділ між недосконалим сучасним і фінальною фазою історії. Сучасне розглядається як перспектива досконалого майбутнього, за яким передбачається найвищий рівень розвитку суспільства, людини зокрема. Так, М.Еліаде стверджує, що "зовнішньо абсолютно секуляризовані, нацизм і комунізм, насичені елементами есхатологічного бачення світу. Вони проголошують кінець старого світу і початок Ери достатку і блаженства"

[11, 76]. Сучасне і минуле у радянській історіософії отримують відповідне кодифікування - соціалізм і комунізм.

Радянська ідеологія програмує відповідну історіографію, котра розглядає події 1917 року як відправну точку нової історії людства. Отож минуле бачиться як процес наближення, уможливлення соціального оновлення світу, здійснюване радянською ідеологією, а майбутнє - як розгортання проекту "нової історії".

Із концептом історії тісно пов'язана ідея порятунку - третя релігієморфна ознака радянської ідеології. Ця ідея передбачає віру у щасливе закінчення історії і перемогу добра над злом, інакше кажучи, прогресу над реакцією, і прихід комунізму. Віра чи надія у щасливий кінець навзагал властиві людській думці. У радянській версії ця віра отримує матеріалістичне й детерміністичне пояснення. М. Бердяєв констатує: "Комуністична влада [...] турбується про порятунок душ своїх підданих, вона хоче виховати їх у єдино рятівній істині, вона знає істину, істину діалектичного матеріалізму"[9, 138]. Для тоталітарної людини "стара" релігійна ідея порятунку реформується у модерне усвідомлення, що людське буття призначене не для страждання, а для формування історії.

Відзначаючись месіанським характером, соціалізм із ідеєю порятунку тісно пов'язує принцип богообраності, який проектується на пролетаріат. Це - клас-месія, позбавлений первородного гріха, який лежить в основі усієї культури, - гріха експлуатації людини людиною. Пролетаріат - новий Ізраїль, - стверджує М.Бердяєв. Всі атрибути вибраного народу Божого переносяться на цей месіанський клас. Він повинен бути рятівником і визволителем людства, він повинен здійснити Царство Боже на землі [3, 193]. Перехід влади до пролетаріату, за філософією соціалізму, означатиме початок істинної історії чи надісторії, - констатує дослідник.

Визнання релігієподібності як ключової ознаки тоталітаризму, комунізму та радянської ідеології зокрема, викликало низку проблем, пов'язаних з оприявленням конотативного корпусу певної релігії, на базі якої розгортався той чи інший тоталітарний проект. Так, націонал-соціалізм, який ґрунтувався на апології раси, відкидав досвід християнської історії, утверджуючи первозданність поганських часів. Комунізм, оприявлений у Радянському Союзі, країнах соцтабору, Північній Кореї, Китаї, Кубі, орієнтується відповідно на різні релігійні доміанти, залишаючись, однак, у контексті релігії². Найважливішою, без перебільшення, є модель, пов'язана з уподібненням комунізму чи, вужче, радянської ідеології до християнства.

Логіка кодифікування релігієподібного радянського комунізму прописана ще М.Бердяєвим у його знакової книзі "Витоки і смисл російського комунізму", виданій у 1937 році. Акцентуючи на ексклюзивності комунізму, дослідник називає його "викликом християнському світу", бо "в ньому міститься вищий суд і розуміння невиконаного обов'язку" [8, 141]. Далі дослідник констатує відкриту опозиційність комунізму до християнства: "Комунізм - це сповідування відповідної віри, віри, протилежної християнству" [8, 135]. У той же час М.Бердяєв наполягає на традиційності російського комунізму, указуючи, що "комунізм має християнські чи іудо-християнські витоки" [8, 140]. Дослідник характеризує релігієподібну суть комунізму: "Комунізм не як соціальна система, а як релігія, фанатично ворожий до будь-якої релігії і понад усе до християнської. Він сам прагне бути релігією, що йде на зміну християнству, він претендує відповісти на релігійні запити людської душі, дати смисл життю" [8, 129].

Християнські координати прописуються у радянській цивілізації системно, організовуючи й надаючи значення соціокультурному простору. А.Ігнатов зазначає: "У комуністів є своя есхатологія, уявлення про царство небесне (комуністична звістка про прийдешнє безкласове гармонічне суспільство), своя дихотомія добра і зла (пролетаріат і буржуазія), свої великі пророки і апостоли

2. Див про це: Kula M. *Religiopodobny komunizm*. – *Krakyw: Nomos*, 2005. – 180 s.

(Маркс, Енгельс, Ленін, Сталін, Мао Цзедун), свої святі і мученики (полум'яні революціонери), свої святині (Смольний, Кремль), свої обряди і молитви (партійні з'їзди, річниці великих партій, пам'ятні заходи, лозунги), своя церква (партія) з відповідною церковною ієрархією (ЦК) і навіть [...] свої еретики (уклоністи) [7, 27].

Одну з основоположних ролей у тоталітарній цивілізації відіграє церква. Ще М.Бердяєв передбачав, що "духовним центром в наступаючу епоху може бути тільки церква, як у середні віки" [12, 106]. Він називає комунізм лже-церквою і лже-соборністю. В іншому тексті дослідник пов'язує філософію соціалізму з образом церкви. Він зазначає, що соціалізм утверджує такого роду "сакральну владу" і "сакральне суспільство", що узурпує людину цілком. Він претендує на глибину людської душі й таким чином копіює домагання Церкви" [3, 105]. Сучасні дослідники базовим чинником розгортання радянської теократії вважають партію, яка спроектована за аналогією до церкви. О.Шахназаров вважає, що "за своїми системними ознаками РКП (б) - ВКП (б) - КПРС не була політичною партією. Це утворення було псевдо-церквою - Російською комуністичною церквою (РКЦ), яка виросла із квазіатеїзму - віри у здійснення християнського ідеалу людьми на землі" [8, 141].

Партія-церква покликана реалізувати теософію пророків, апостолів, богів - такі релігійні кодифікації отримують Маркс, Ленін і Сталін. Деякі науковці пропонують чіткіше визначити внутрішньо-релігійну ієрархію тоталітаризму. Приміром, Маркс бачиться як "Бог-отець", а відповідно, Ленін - "Бог-син", Христос, адже він "прийшов не в ім'я своє, а в ім'я Маркса, таким чином використавши парадигму християнського вчення" [14, 23].

Зв'язок із богами у квазірелігійному просторі радянської цивілізації ведеться через їх книги, які отримують статус священних. Так, для радянської ідеології вирішальне значення мають книги Маркса, які співвідносяться із священним письмом. Показово-ієрархічна роль відводиться інтерпретації. Доступ до святого письма часто здійснюється через посередництво Леніна: для радянської ідеології вирішальне значення мало ленінське бачення Маркса. Таку ж місію свого часу час імітує Сталін: доступ до Леніна і його спадщини уможлиблюється лише через благословення Сталіна, який покликаний наділяти ленінські тексти відповідним значенням.

Однак на рівні практики роль священної книги призначено виконати зовсім іншому тексту. Теоретизування Маркса, інтерпретаційні заходи Леніна і Сталіна були не завжди зрозумілі широким народним масам, а тому не могли виконати визначену роль "координатора значення". Місію священної книги у радянському тоталітаризмі виконує "Короткий курс історії ВКП (б)". Це була анонімна книга, відтак спрацьовувало відповідне враження: це те, що прийшло "згори", а тому має безапеляційну й сакрально запрограмовану природу. Таке ж відчуття активно підтримує нарративна стратегія, яка ґрунтується на бездискусійності: короткий курс був настільки короткий і ясний, що не залишав і тіні сумніву. М.Кула зазначає: "Перебіг подій у ньому [короткому курсі. - **В.Х.**] скодифікований у варіанті візії, яка раз і назавжди констатувала, що і як відбувалося" [9, 94]. Тому жодна інша візія історії не могла конкурувати з тією, що задекларована у "Короткому курсі", оскільки протягом віків не мали права на існування науки, не згодні з Біблією.

Організуючу роль у становленні homo totalitaricus здійснила відповідна ритуалізація часопросторових координат тоталітарної цивілізації. Так, центротворчу роль відіграв імітований культ Москви як третього Риму. Місія священного місця відводилася, однак, лише Мавзолею, історія установа якого символізує, з одного боку, паразитування на ідеї культу християнських святих (символізація мощей святих) і, з іншого, вказує на логіку розгортання культу влади у її сталінському варіанті. Мавзолей Леніна сигналізував про довічну "присутність" вождя, його включеність у процес розбудови держави. Так Ленін символічно легітимізував діяльність радянської влади. Водночас Мавзолей

констатував смерть Леніна і відкривав перспективу влади для Сталіна, що візуально підкреслювалось тоді, коли Сталін стояв на трибуні Мавзолею.

Мавзолей відіграв майже сакральну роль у житті радянської людини, адже його відвідування прирівнювалось до прощі, до причащення як релігійної ініціації. Просторовий сакральний проект доповнювався часовим: укладання чіткого літургійного календаря, у якому відбилася хронологія життя "великих святих". Таким чином тоталітарна цивілізація замикалася на репродукуванні сакрального, що мало виразний християнський характер. Саме апеляція до християнських кодів як активізація традиції уможливлювала продуктивність і живучість тоталітарної цивілізації.

Радянська ідеологія, що розгортається через релігієморфний модус й оприявнюється у християнськоподібних експлікаціях, реалізується через міф³. Слід зазначити, що у цьому разі треба говорити про актуалізацію "живого" міфу як втілення релігійного досвіду первісної людини.

Відомо, що протягом розвитку світової цивілізації міф оприявнювався по-різному. Ключові доміанти у різновекторності його кодифікування можна означити так: "сказання істинне" - "сказання вигадане". У першому випадку слід говорити про соціально-релігійне походження міфу. М.Еліаде констатує: "Проживання міфу передбачає наявність істинно релігійного досвіду, бо він відрізняється від звичайного досвіду, від досвіду щоденного життя. Релігійний характер цього досвіду є результатом того факту, що актуалізуються легендарні події, події величного характеру, що характеризуються надзвичайною значимістю" [11, 29]. Відкриття філософською думкою історії і пробудження історичної свідомості, що виявилась в історіографії, сигналізувало про спростування міфу як сакралізованої історії: міф вступає в опозицію з "раціоналізованою" історією, а відтак - із логосом, утрачає релігійний зміст і стає "вигаданим" сказанням. Відділений від сакрального, міф все ж не втрачає своєї моделюючої ролі у розвитку цивілізації, принаймні західної. Це уже міф "вторинний", але він забезпечує "поворот до витоків", здійснюючи функцію онтологічної самоідентифікації.

Аналізуючи оприявлення міфологічного мислення у ХХ столітті, дослідники виділяють тоталітарні режими й, зокрема, марксистський комунізм, для яких роль міфу була визначальною. Комуністичний міф, будучи "вторинним" (читай: штучним, вигаданим, "ув'язненим"), за формою оприявлення є "живим", тобто сакрально значимим. М.Еліаде, пояснюючи феномен "живого" міфу, констатував, що він є "істинна, реальна подія", "подія сакральна, значна, яка слугує прикладом для наслідування" [11, 11]. Для тоталітаризму "живий" міф цінний тим, що він уникає опозиції з історією і логосом: "живий" міф - це сакральна історія і утілення логосу. Так, радянська ідеологія подає історію як міф. Вона актуалізує міфічні моделі космогонії та есхатології, які прив'язують ідеологічну досконалість до міфічного минулого і майбутнього. Програмування цих моделей зафіксовано у культовому тексті "Інтернаціоналу". Ідея "розрушення до основ" реалізує візію есхатологічної історії з наголосом на "потім": есхатологія передбачає не просто руйнування, а упевненість у початку "нового". "Ми новий світ побудуємо", - це упевненість суто космогонічного порядку. Радянська ідеологія постійно стимулюється космогонічною ідеєю про творення - це творення якісно нового світу з радикально новим соціокультурним устроєм. Безкласове суспільство - це інваріант міфу про золотий вік, який характеризує і початок, і кінець історії. У апеляції до того, що "вже було", але через соціальну несправедливість і класову ворожнечу було втрачено, легітимізується тоталітарна свідомість, прагнучи змоделювати новий "золотий вік".

3. Слід зазначити, що концепт міфу і християнської теології, яка координується принципом історизму, не є антагоністичними у практиці християнства. Так, М.Еліаде наголошує на тому, що християнство не може бути відділене від міфологічного мислення [11, 165], бо воно побудоване на ритуальному відтворенні драми Христа, яка у цьому разі виконує функцію міфу [11, 169].

Гносеологічна програма тоталітарної свідомості реалізується через міф як логос: у цьому разі тоталітарна людина споріднюється з людиною первісною. М.Еліаде зазначає: "Ця людина [первісна. - **В.Х.**] знаходить у міфах модель для наслідування у своїх діях. Міфи запевняють, що все, що вона робить, уже було колись, на Початку Часів [...]. Міфи, таким чином, складають суму знань, якими користуються люди" [11, 128]. Тоталітарна людина включена у світ міфу - чітко координованої й наперед визначеної данності, яка пропонується як модель для наслідування. В ініціації долучення до здійснення міфу через ритуальні дії людина утверджується онтологічно, констатує оприявленість "живого" міфу тоталітаризму.

Отже, радянська ідеологія, відзначаючись релігієподібним модусом христологічного характеру, реалізується через розгортання "живого" міфу й прогнозує кодифікацію радянської тоталітарної системи як міфократії.

Джерела та література:

1. Bercken William van den Ideology and Atheism in the Soviet Union. - Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 1989.
2. Linz J. The religious use of politics and/or the political use of religion. Ersatz ideology versus ersatz religion // Totalitarianism and Political Religions. Volume 1. Conception for the comparison of dictatorships. Edited by Hans Maier. Translated by Jodi Bruhn. London and New York. Routledge, 2004. - P. 107-125.
3. Бердяев Н. Новое средневековье. Демократия, социализм и теократия // Alma mater. Вестник высшей школы. - 1991. - № 5. - С.100-110.
4. Лекторский В. Христианские ценности, либерализм, тоталитаризм, постмодернизм // Вопросы философии. - 2001 - № 4. - С.3-9.
5. Rohrwasser M. Religious and ecclesiastical structures in Communism and National Socialism, and the role of the write // Totalitarianism and Political Religions. Volume 1. Conception for the comparison of dictatorships. Edited by Hans Maier. Translated by Jodi Bruhn. London and New York. Routledge, 2004. - P. 334-350.
6. Цимбаев Н. Русская Православная Церковь в годы испытаний (1900-1941) // Вопросы философии. - 2001 - № 5. - С.33-40.
7. Игнатов А. Отрицание и имитация: две стороны коммунистического отношения к религии // Вопросы философии. - 2001 - № 4. - С.25-30.
8. Бердяев Н. Истоки и смысл русского коммунизма. - М.: Наука, 1990.-221 с.
9. Kula M. Religiodpodobny komunizm. - Krakow: Nomos, 2005. - 180 s.
10. On Marxism, Christianity and totalitarianism. An interview with Leszek Kolakovsky // Totalitarianism and Political Religions. Volume 1. Conception for the comparison of dictatorships. Edited by Hans Maier. Translated by Jodi Bruhn. London and New York. Routledge, 2004. - P. 360-368.
11. Элиаде М. Аспекты мифа. - М.: Academia, 1995.
12. Бердяев Н. Новое средневековье (размышления о судьбе России и Европы) // Alma mater. Вестник высшей школы. - 1991. - № 3. - С.94-108.
13. Шахназаров О. Советское общество 1917-1953 гг.: аномалия или закономерность? // Вопросы философии. - 2004. - № 10. - С.33-45.
14. Кантор В. Проблема Антихриста как проблема тоталитарного слома европеизма // Вопросы философии. - 2001. - № 4. - С.16-24.

Ольга Дудар

ДО ПРОБЛЕМИ НАЦІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.

У ХІХ столітті в усіх сферах суспільного життя в Європі спостерігався розквіт нових ідей. Національна і просвітницька ідеологія стала рушійною силою історії завдяки розширенню можливостей освічених людей і оновленню їх світогляду (осягнення світу лише через „волю Божу” втрачало своє виключне значення). У результаті науково-технічного прогресу і збільшення потреби у висококваліфікованих працівниках виникає нова соціальна група – інтелігенція.

Саме інтелектуали відігравали провідну роль у націотворчих і просвітницьких процесах, у демократичних рухах і популяризації передових політичних ідей.

Територія України у цей період знаходилася під владою двох велетенських імперій – Російської та Австро-Угорської, уряди яких були одними із найконсервативніших у Європі. Відсутність власної держави, постійний тиск з боку влади негативно впливали і на економічний, і на політичний розвиток українських земель. Це стало підставою для певних негативних висновків: Г.Сетон-Вотсон відніс Україну до нових націй, які почали розвиватися значно пізніше і повільніше, ніж провідні європейські держави [1, с. 518]. М.Грох визначив належність українців до малих націй, оскільки вважав наявність держави основним фактором консолідуючих процесів. Чи відповідають дані тези реаліям історичного розвитку України першої половини XIX століття?

Питання національного розвитку Європи взагалі і окремих європейських держав зокрема викликає безліч дискусій. Немає ні єдиного визначення терміну „нація”, ні її ознак, ні хоча б часу появи чи формування. Кожен дослідник наводить власні аргументи і критикує тези опонентів, і дана ситуація є закономірною, оскільки прослідкувати націотворчі процеси дуже важко через відсутність соціологічних досліджень до XIX століття. Навіть визнані більшістю риси – мова, територіальна спільність і відчуття єдності – аналізувати надзвичайно важко.

Хоча люди досить давно відчували етнічну спільність чи окремішність через мову, традиції і любов до рідного краю, проте чітких критеріїв групової тотожності не було вироблено. Перевага надавалася правовим і соціально-економічним відмінностям у межах одного народу, які утворилися внаслідок впливу феодальної системи. Однакові соціальні групи різних держав (наприклад, купці) були ближчі одне одному, ніж селяни і феодала в середині етнічної спільноти. Після Французької революції Європа переходить до нового суспільного порядку, коли роль народних мас зростає, а їх мова, культура і звичаї завойовують визнання серед освічених груп.

З іншого боку, рушійною силою національного розвитку можна вважати капіталізм. Б.Андерсон зазначає, що саме завдяки прибутковості книгодрукування стало бізнесом [2, с. 112]. Якщо до 1500 року було видано близько 20 000 000 томів, то до 1600 – 200 000 000. Книготорговці мали освоювати нові ринки збуту, тому мова освічених і обмежених кіл – латинь – виходила з ужитку. Реформація у свою чергу ввела богослужіння національними мовами, сприяла уніфікації діалектів і створенню літературних норм, „це надало мовам стабільності і вибудувало центральний для націоналізму образ їх стародавності” [3, с. 113]. Таким чином, було створено передумови для нової уявної спільноти, обмеженої походженням.

Поступове піднесення колись плебейських мов стало приводом для їх вивчення. Кінець XVIII – початок XIX століття став етапом буму вивчення народних мов і культури та створення лексикографій, граматик, словників, літературних збірок. Науковці розширили свій вплив на суспільство через доступне масам друковане слово. Якщо раніше на українських землях пропагувалися церковнослов'янська, польська чи російська, а українську називали мовою гречкосіїв, то після появи у 1798 році „Енеїди” І.Котляревського популярність її зросла і серед еліти. Творчість Т.Г.Шевченка закінчила „формування визнаної літературної мови”, вживання якої стало вирішальною стадією творення української національної свідомості.

Захоплення фольклором характерне не лише для України. Йоган Гердер надав народним мовам пріоритетності на противагу штучним, часто іноземним говіркам, що панували при монарших дворах і салонах. Його погляди підхопила Східна Європа, народи якої страждали від гніту монолітних імперій. Сусідня до нас Росія також повинна була вирішувати проблеми у мовному середовищі, оскільки еліта, яка була носієм державності, вживала іноземні (німецьку, англійську чи французьку). Вивчення фольклору активізувалося після війни 1812-1814 років,

але проводилося дещо в іншому ключі. Українці ж мали доводити сам факт існування власної мови.

На думку англійського вченого Г'ю Сетон-Вотсона, українська нація належить до т.з. нових, активний етап формування яких припадає на період після Великої французької революції 1789 року. Тому на наших землях проходили паралельно два етапи: „становлення національної свідомості та виникнення національних рухів. Обидва процеси є наслідком діяльності невеликих освічених політичних еліт” [4, с. 515]. Лідери політичного руху розбудовують державу відповідно до національних інтересів, діячі різних галузей культури підтримують цей курс власною творчістю. В Україні склалася специфічна ситуація, яка, за словами Я.Грицака, дозволяє повному розглянути процес національного становлення [5, с. 515]. Умови були надзвичайно складними, бо частина колишньої козацької старшини прагнула отримати рівні з російськими дворянами права, тому у більшості випадків підтримувала політику уряду. Відповідно, націоконсолідуючу роль мусила взяти на себе саме культурна еліта.

Відсутність власної держави стала основним критерієм оцінки національного розвитку України. Уся Східна Європа через особливості історичного розвитку має суттєві відмінності у процесі формування націй. Відповідно до схеми Г.В.Ф.Гегеля представник української діаспори І.Лисяк-Рудницький виокремлює два типи національних рухів у регіоні [6, с. 9]:

- коли керівництво залишалось за шляхтою, традиційною правлячою верствою. Зберігався легітимізм, і було значно простіше консолідувати суспільство, висунути загальні вимоги. Звичайно, траплялося, що еліти втрачали зв'язок з масами. Проте сильна владна верхівка суспільства надавала національним процесам необхідного політичного забарвлення й історизму. Прикладом такого розвитку М.Грох називає Польщу [7, с. 120].

- за відсутності провідної верстви її треба було створювати заново на основі інших соціальних груп, які мали потенціал до об'єднання народу навколо себе. Це могла бути буржуазія, але у Східній Європі лідерство перебирала інтелігенція. Складна ситуація пояснюється економічним розвитком: політика імперій негативно впливала на участь буржуазії у національних рухах. А інтелігенція швидко підхоплювала вплив новітніх західних ідей і якісно поширювала їх серед решти суспільства.

Нація, що втратила правлячий клас, зводиться до неосвічених народних мас із низькою національною свідомістю і відповідною культурою. Дану тезу розвиває М.Грох. Малі нації спочатку змушені боротися за існування, за економічні права, а лише потім – за національне самовизначення. Данців вчений відносить до великих націй, а українців – до малих [8, с. 74].

Але, на нашу думку, наведені вище тези не враховують складності і варіативності національного розвитку Європи. Формування єдиної італійської нації відбувалося значно пізніше, ніж у сусідній Франції. Німці до 1861 року не мали єдиної держави, але при об'єднанні використовувалися не лише націоналістичні, а й економічні гасла. Таким чином, найактивніші націотворчі процеси, які проходили у ХІХ столітті, мали значні регіональні особливості.

Дослідник етнічних проблем О.Бауер погоджується з уже зазначеною тезою про вплив еліт і виділяє три етапи національної культурної спільності [9, с. 80]:

1. Представлений „германцями епохи родового комунізму” [10, с. 80], коли усі члени спільноти пов'язувалися спільною культурою предків;

2. Нація класового суспільства, пов'язана не кровною і культурною єдністю мас, а спільними інтересами пануючих класів. Якщо еліта не усвідомлює своєї приналежності до нації, перехід до третього етапу затягнеться;

3. Існування автономного національного цілого.

Російська імперська влада, захопивши українські землі, почала інкорпоративні процеси із боротьби з протидією національної еліти. Починаючи з другої половини ХVІІІ ст. освічені українці потрапили під суворий нагляд, їх переманювали до

Москви, переслідували, підкупляли пільгами, залякували. Тисячі представників інтелігенції діставали освіту у російських імперських навчальних закладах, де панував монархічний фанатизм. Національний дух зникав, а окремі діячі вважали себе більше росіянами, ніж етнічні представники російського народу. „Ф.Прокопович, О.Безбородько, В.Кочубей та інші ставали ідеологами, фанатичними борцями за зміцнення самодержавства Росії”, як зазначає Л.Г.Іванова [11, с. 10].

Але європейські події позитивно впливали на ситуацію в Україні. Французька революція зумовила демократизацію національних рухів, „весна народів” 1848 року продемонструвала негативні сторони і консервативний фанатизм імперій. Проте найбільшого значення набула концепція романтизму. На наш погляд, дослідники, особливо зарубіжні, дещо зверхньо ставляться до минулого України і зводять вплив романтизму до надмірного захоплення козацтвом. Проте сам ідейний зачинатель романтизму Й.Гегдер у своєму щоденнику за 1769 писав: „Україна стане новою Грецією. Люди прокинуться, утвориться цивілізована нація... майбутнє слов'ян прекрасне.” [12, с. 4]. Інтерес до народної мови і культури став поштовхом до національного відродження.

У 30-і роки XIX століття починається ґрунтовне дослідження історичних подій, народного епосу, мови, культури і традицій. У 1827 М.О.Максимович видав збірку „Малоросійські пісні”, вступне слово до якої містило заклик ретельніше вивчати усну народну творчість, „бо саме народність повинна була виступати головним критерієм національної літератури і культури” [13, с. 48]. Справу Максимовича підтримали А.О.Метлинський, О.М.Бодяньський, М.А.Маркевич, М.І.Костомаров, І.І.Срезневський. Аналізуючи народні пісні, легенди, перекази, вони шукали „відвічні елементи національного світогляду, які можуть послужити за матеріал для будування нового життя” [14, с. 263]. Мода на українську пісню і побут швидко поширювалася по імперії, захопивши навіть поляків.

Поступово фольклорні дослідження розширюються до всебічних статистичних описів. Їх автори звертали увагу на географічні особливості регіонів, економічний розвиток, вивчали історію виникнення населених пунктів, життя народу, звичаї, традиції – усе те, що цікавило читачів і створювало неповторний образ тієї чи іншої частини українських земель. Цикл публікацій „Статистичний погляд на Чернігівську губернію” містить не лише опис життєвого укладу простих селян, на основі літописів автори підкреслюють доброту, моральність, сумлінне ставлення до праці, яке не знищили „ні напади татар, ні литовське чи польське панування” [15, с. 248].

Серед найважливіших факторів національної єдності М.Вебер і Дж.Стюарт Мілл виділяють саме історичні дослідження. Звичайно, поштовхом для об'єднання могли бути і спільне походження, і проживання на певній території, „але найважливішою зі всього є спільність минулих політичних подій, спільність національної історії і, як наслідок цього, спільність спогадів – спільно пережитих гордоців і принижень, радощів і жалів, пов'язаних з тими ж самими подіями в минулому” [16, с. 78].

Тому не дивно, що поступово поетичний інтерес розширюється до детальних історичних розвідок. Вивчення минулого України визнають навіть прихильники російського імперіалізму, бо незнання історії дає змогу поширювати неправдиві факти [17, с. 233]. Особлива увага приділялася історії Київської Русі як колиски спільної „великоруської” цивілізації. Звичайно, погляд на князівське правління був суто промонархічним, оскільки вважався початковим етапом формування одноосібної влади. В Україні було важко віднайти нові джерела, бо церкви і монастирі, де найчастіше зберігалися списки літописів, книги, документи чи інші писемні пам'ятки, постраждали під час монголо-татарської навали та польського правління. Тому історія козацької доби, наближена у часі, більш доступна через значну джерельну базу, возвеличень у народному епосі, героїчна у пам'яті нащадків, викликала появу великої кількості різноманітних історичних, етнографічних,

літературознавчих праць. Якщо проаналізувати публікації документів у неофіційній частині „Чернігівських губернських відомостей”, то майже 90 % було присвячено козацькій добі [18]. Хоча різноманітні універсали, грамоти друкувалися практично без коментарів, вони демонстрували походження українського дворянства, висвітлювали колишні економічні привілеї старшини, особливості державного управління та адміністративного поділу.

Інтерес до козацтва має кілька витоків:

- суто прагматичне прагнення довести права на дворянство спонукало нащадків колишньої старшини доводити легітимність своїх претензій. Після ревізії фамільних архівів було віднайдено чимало цікавого [19, с. 215];
- захоплення подіями Середньовіччя характерне для романтизму, який орієнтується на лицарські ідеали. Традиції і діяльність запорожців ідеально підходили для формування романтичного літературного та історичного епосу;
- якщо націоконсолідуєча ідея відсутня, тоді еліта має її створити.

Автори національної міфології часом поступаються достовірністю інформації заради її привабливості для народу. Але відтворення подій героїчного минулого, дослідження діяльності видатних історичних осіб не просто підвищували інтерес до історії – у суспільстві поширювалися уявлення про спільне походження, багату на визначні події історію, люди по-іншому сприймали проблеми сучасності. Проте опубліковані матеріали залишалися малодоступними для найчисельнішої верстви населення – українських селян. І хоча інтелігенція намагалася поширювати доступні книжечки-„метелики” національного змісту, влада ретельно контролювала, аби незалежницькі погляди не потрапляли у друковану продукцію.

Загалом протягом 40-х рр. XIX – поч. XX ст. склалася досить парадоксальна ситуація. З одного боку, імперський уряд завдавав нищівних ударів по українському національному руху. Насамперед це репресії щодо учасників Кирило-Мефодіївського товариства, Валуєвський та Емський укази, перешкоджання навіть культурницькій діяльності громад. Здавалося, якщо процес українського націотворення був не настільки активним, як у Західній Європі, не мав чітких політичних програм і підтримки широких верств населення, то чому навіть за звинуваченням у „малоросійських тенденціях” активістів просвітницьких організацій (наприклад, одного з діячів Чернігівської громади етнографа С.Носа) могли вислати на північ Російської імперії і навіть у засланні піддавати обшукам за найменшою підозрою у зберіганні „підозрілих” листів [20, с. 370]. На наш погляд, ідеологи монархізму розуміли важливість і небезпеку саме науково-дослідницької і культурницької діяльності. Навіть цілком проросійські, на перший погляд, публікації могли сприяти поширенню націоналістичних ідей і піднесенню визвольного руху.

З іншого боку, навіть на сторінках урядового видання „Чернігівські губернські відомості” періодично з’являлися історичні, етнографічні, краєзнавчі матеріали, які свідчили про активізацію національного відродження. Авторами публікацій у неофіційній частині, а з 1870 р. у „Особливому додатку до „Чернігівських губернських відомостей” були відомі українофіли О.Маркович, О.Лазаревський, П.Єфіменко, С.Ніс, Л.Глібов, О.Шишацький-Ілліч, П.Огієвський, Г.Милорадович, О.Тищинський, І.Лавріненко та інші. Звичайно, друковані матеріали проходили суворий цензурний контроль, який у губерніях був навіть прискіпливішим, ніж у столицях [21, с. 50]. Але частина дослідників була відомою не лише завдяки вивченню історії, народної культури і традицій. О.Маркович брав участь у діяльності Кирило-Мефодіївського товариства, О.Лазаревський належав до відомої родини, мав приятні стосунки з Т.Г.Шевченком, виступав проти кріпацтва, після реформи 1861 р. захищав інтереси селян. Л.Глібов, письменник, журналіст і педагог, разом з С.Носом, О.Тищинським представляв „перше” покоління Чернігівської громади. Тому, на нашу думку, навіть суто науковий матеріал мав важливе значення у формуванні суспільних поглядів на українське питання. І „Відомості”, друкуючи „цікаві факти з минулого краю”, мимоволі сприяли

національному відродженню.

Таким чином, дослідницька діяльність інтелігенції має розглядатися як спосіб творення власної ідеології. Аби вона була зрозуміла більшості населення, обиралися факти, які позитивно сприймалися усіма прошарками тогочасного суспільства: селяни, міщани і духовенство асоціювали козаків із економічною стабільністю, захистом від іноземної агресії та можливістю відстоювати власні інтереси; для представників еліти, що остаточно не підпали під русифікацію, колишні вольності давали змогу активніше впливати на внутрішню і зовнішню політику. Аналогічні процеси мали місце і у тих регіонах Західної Європи, які не мали власної державності (Польща, Німеччина, Чехія).

Хоча публікації, присвячені героїчному минулому України, були досить обережними і розміщувалися поряд з проурядовими статтями, – це природна реакція на політику Російської імперії, влада якої жорстко і цілеспрямовано насаджувала монархічні погляди українським дворянам. Переслідування прихильників національного відродження, тиск і неможливість вільно висловлювати свої погляди гальмували процес формування єдиної національної ідеї, але не могли зупинити природних консолідаційних процесів.

Отже, на наш погляд, не зовсім доцільно говорити про відставання від Західної Європи у питанні формування української нації. Той факт, що Україна не мала власної державності, не є підставою стверджувати про відсутність у XIX ст. окремої української нації. Хоча народ був розділений між двома імперіями, і українці різних регіонів мали власні політичні, економічні і культурні проблеми, але основна проблема визвольного руху не у відсутності нації, а у національній політиці імперських урядів, переслідуванні національної ідеї та патріотів, що поклали життя на її захист.

На жаль, і сьогодні питання нації залишається актуальним. Творення незалежної української держави вимагає об'єктивнішого ставлення до національної історії та національного питання. Лише неупереджений погляд на наше минуле і розуміння першопричин складної внутрішньої ситуації дозволить подолати негативні тенденції у сучасному українському суспільстві.

Джерела та література:

1. *Сетон-Вотсон Х.* Старі та нові нації / Націоналізм: Антологія / упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – 872 с.
2. *Андерсон Б.* Уявні спільноти. Міркування щодо походження і поширення націоналізму. – К., „Критика”, 2001. – 280 с.
3. Там само.
4. *Сетон-Вотсон Х.* Старі та нові нації / Націоналізм: Антологія / упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – 872 с.
5. *Грицак Я.* Нариси з історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
6. *Екельчик С.* Пробудження нації: До концепції історії українського національного руху другої половини XIX століття. – Мельбурн, 1994. – 144 с.
7. *Хрох М.* От национальных движений к полностью сформировавшейся нации: процесс строительства наций в Европе / Нации и национализм. – М., 2002. – 684 с.
8. Там само.
9. *Бауэр О.* Нации и социализм / Нации и национализм. – М., 2002. – 684 с.
10. Там само.
11. *Іванова Л.Г., Іванченко Р.П.* Суспільно-політичний рух 60-их років XIX століття в Україні: до проблеми становлення ідеології. – К.: МІЛП, 2000. – 352 с.
12. *Потульніцький В.* Інтелектуальні впливи Заходу на духовне життя української еліти XVII – XVIII століття // Київська старовина. – 2001, №4. – С. 4 - 8.
13. *Іванова Л.Г.* Початок українського національно-культурного відродження / Нариси з історії українського національного руху / відповідальний ред. В.Г.Сарбей. – К.: Інститут історії України НАН України, 1994. – С. 46 - 58.
14. *Крип'якевич І.П.* Історія України. – Львів: Світ, 1990. – С. 263.
15. Статистический взгляд на Черниговскую губернию // Черниговские губернские ведомости, 1847, №7. – С. 248.
16. *Дж.С.Мілл.* Національність та представницьке самоврядування / Націоналізм: Антологія / упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – 872 с.

17. Саосльєв Г. О важности изучения истории, особенно в наше время // Черниговские губернские ведомости, 1843 р., №1. – С. 233 - 234.

18. Труды Черниговской губернской архивной комиссии. 1906 – 1908 гг. – Выпуск 7. – Чернигов. Типография Губернского правления.

19. Козут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760 – 1830. – К.: Основа. – 1996. – 370 с.

20. Коваленко Гр. Очерки из жизни и деятельности украинского этнографа и народного врача С.Д.Носа // Киевская Старина, 1901, том LXXIV. – С. 363 – 400.

21. Сиваченко М., Деко О. Леонід Глібов. Дослідження і матеріали. – К., „Дніпро”, 1869. – 288 с.

Валентина Красавіна

УКРАЇНСЬКА МОВА В РЕКЛАМІ ЧЕРНІГОВА (СЕМАНТИЧНИЙ ТА ГРАМАТИЧНИЙ АСПЕКТИ)

Усім відомо, що реклама є основою і запорукою успіху в торгівлі. Не заглиблюючись у маркетингову та психологічну специфіку створення реклами, хочемо привернути увагу до її мовного оформлення, тобто до мовної правильності рекламних текстів, оскільки цей аспект досить вагомий у досягненні поставленої рекламодавцем мети. Від переконливості рекламного тексту також залежить, чи перетвориться потенційний покупець на реального, тому словесне вираження має бути стислим, містким, емоційним, оригінальним, не примітивним і обов'язково грамотним. Як стверджують фахівці рекламного бізнесу, реклама повинна вирізнятися з інформаційного потоку, вражати і запам'ятовуватися. Проте, на жаль, часто вражає помилками, які знижують культуру вислову, відвертають увагу сприймача інформації від змісту повідомлюваного.

Давайте подивимося, що і як рекламують у нашому місті на численних білбордах (від англ.: billboard – bill – список, програма і board – дошка), лайтбоксах (від англ.: light – освітлення, box – коробка), бренд-стояках: (від англ.: brand – тавро, відбиток). Усе це нові засоби нової для нас галузі – реклами (від латинського: *reclamare* – викрикувати). Зазначимо, що приблизно половина щитів рекламує цигарки Malboro, West, Next, LD та алкогольні напої – горілку, коньяки, пиво. (Досить часто розміщені вони біля навчальних закладів). На інших знаходимо рекламу бланків, операторів мобільного зв'язку, побутової техніки. На демостояках частіше побачимо молочну, хлібобулочну продукцію, промислову, на бренд-стояках – популярні у Чернігові марки “Ясен”, “Кринка” тощо. Далеко не завжди рекламісти послуговуються державною мовою, що суперечить чинному законодавству (Ст. 6 Закону “Про рекламу”), іноді легковажать словом. Неправильне слововживання, орфографічні помилки не рідкість на рекламних стендах у нашому місті.

Наприклад, фірма з білборду пропонує “тепло і затишок **круглий рік**”. Це словосполучення скальковане з російської мови “круглый год”, в українському слововживанні на позначення певного проміжку часу вживається усталена форма **цілий рік** (порівняймо – цілодобово), але круглий (кругла) сирота, круглий стіл.

“Головне **вірно** розрахувати” – закликає один із операторів мобільного зв'язку, тоді як ідеться про **правильний** розрахунок. Досить часто це слово вживають у невластивому йому значенні: вірна відповідь, вірно сказано замість правильна відповідь, правильно сказано. Вірно - віддано, надійно, щиро, наприклад: вірна дружина, вірний друг.

Салон краси пропонує послуги, рекламуючи їх так: “З коханням... для тебе”. Мабуть, малося на увазі з любов'ю для тебе, оскільки кохання – це “почуття глибокої сердечної прихильності до особи іншої статі”, а любов ширше поняття,

яке включає в себе, крім попереднього, й інше значення: “інтерес до чого-небудь; цікавість; пристрасть до чого-небудь”, наприклад: любов до дітей, любов до музики, любов до мистецтва тощо.

“Домотехніка” обіцяє “оформлення кредиту **на місті**”, замість **на місці** (від слова місце), адже місто (рос. город) – це великий населений пункт. Порівняймо місто – міста, ... у місті; місце – місця, ... на місці.

На іншому білборді усю інформацію передано фразою “**не нагужаємо**”, важко зрозуміти, що ж пропонує рекламодавець, можемо лише здогадуватись, що це або програмне забезпечення, або послуги, спрямовані на спрощення вирішення якихось завдань. Але в будь-якому разі з точки зору мови це неправильно. Скальковане з російської слово “грузить” правильно замінити на **вантажити**, відповідно і похідні перекладаються так: завантажити, розвантажити, перевантажити тощо.

Провідна інвестиційна компанія “купує акції підприємств за **самими** високими цінами”. Це порушення правил творення форм ступенів порівняння прикметників, бо в українській мові для творення найвищого ступеня порівняння використовують префікс най-, що додається до простої форми вищого ступеня, напр.: найдорожчий, найдешевший або слів найбільш (найменш), які додаються до форми прикметника, найбільш дорогий (на відміну від російської мови, в якій аналогічна форма твориться за допомогою займенника самий).

Інша фірма пропонує металопластикові вікна “у **сжаті** строки”. В українській мові немає такого слова, а є стиснути, отже, правильно – **стислі** строки.

Часто натрапляємо на таке слововживання “**по суботам, неділям** знижки” – правильний варіант **щосуботи, щонеділі**. Російська конструкція з прийменником по в цьому випадку перекладається безприйменниковою конструкцією. Крім того, у зазначеному прикладі спостерігаємо також частотну граматичну помилку – неправильне закінчення місцевого відмінка – ам замість нормативного – ах (напр.: по дорогах, по селах, по місцях).

Порушенням правил української орфографії є написання запозичених слів “ALMplast” формує **ділерську** мережу”, “**холдінгова** компанія”, “Ліга-**консалтинг**”. **Дилер** [англ. dealer < deal, тут – торгувати, робити бізнес] – фізична або юридична особа, що здійснює перепродаж товарів, а також цінних паперів. **Холдинг** – [англ. holding < hold – тримати, затримувати] – придбання контрольних пакетів акцій та створення холдинг-компаній. **Консалтинг** – [англ. consulting – консьультування] – надання консультацій товаровиробникам, продавцям і покупцям з питань діяльності підприємств, фірм, організацій, зокрема в зовнішньоекономічній сфері. У загальних запозичених назвах після д, т, з, с, ц, ч, ш, ж, р (**де ти з’їси цю чашу жиру** – це для запам’ятовування) перед приголосними, крім й, пишеться и. Наприклад: лізинг, дистрибутор, синдикат тощо.

Із лайтбуксів нам пропонують **шопінг**, нову **колекцію**, великий **ассортимент**. У словах **шопінг** (від англ. shopping < shop – ходити по магазинах, купувати що-небудь), **колекція**, **ассортимент** приголосні не подвоюються, на відміну від російської мови, бо є правило: для загальних назв іншомовного походження подвоєння не характерне, крім слів-винятків: тонна, нетто, брутто, ванна тощо.

Далі читаємо: **розширь** ліміт, **хочешь** мати, не **боїшься** замість правильного **розшир, хочеш, боїся**. На відміну від російської мови, в українській після шиплячих та р, що стоїть у кінці складу та слова (крім Горький), – м’який знак ніколи не вживається (напр. рос. ночь – укр. ніч; рос. нарежьте – укр. наріжте).

“Фокстрот” зваблює обіцянками замінити “старий, набридлий телефон на новий – **кращій**”. Це теж порушення правопису, бо прикметник належить до твердої групи і матиме закінчення – ий – **кращий**.

Таким чином, якою б яскравою і стильною не була реклама, але через мовні покручі, граматичні помилки вона втрачає свою привабливість і переконливість, більше того – шкодить іміджу рекламованої фірми чи товару. Адже копірайтери поміж інших важливих завдань мають ще й пропагувати норми літературної мови, порушення яких призводить до зниження рівня культури мовлення.

НАРОДОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Христина Ткач

●

ВЕСІЛЬНІ ОБРЯДОВІ ОСОБИ ТА АТРИБУТИКА В ПОХОВАЛЬНОМУ РИТУАЛІ НЕОДРУЖЕНИХ

У розмаїтті обрядів чимало дослідників зауважують наявність спільних мотивів, елементів, атрибутики тощо. Так, В. Єрємін в книзі "Ритуал і фольклор" зазначає: "... семейный ритуал,.. замкнутый цикл, где всё теснейшим образом взаимосвязано и взаимопроникаемо" [1]. Чи не найяскравіше ілюструє дану тезу поховальний обряд, а саме його весільні складові.

На загальну спільність в елементах весільної та поховальної обрядовості звертають увагу у своїх працях дослідники кін. XIX- поч. XX ст.: А. Котляревський "О погребальных обычаях языческих славян", Сицинський "Сближение смерти с рождением и браком в народной поэзии и обряде в Подольской губернии" (1885), а також І. Беньковський, Х. Ящуржинський, М. Васильєв та ін. Безпосередньо питанню весільних елементів у поховальному обряді українців присвячена одна з перших розвідок на ниві українського поховального ритуалу праця К. Червяка "Дослідження похоронного обряду (Похорон як весілля)" (1927). Аналіз одягу, взуття, головних уборів померлих, кольору в похованні дозволяє твердити досліднику про наявність явища "ритуалу весілля" в похоронному обряді. І якщо в похованні одружених назване явище прослідковується не просто, елементи весілля перебувають у "більш захованому стані", то, як зазначає автор: "...весільний характер похоронного обряду при похороні осіб неодружених падає на очі кожній людині" [2]. І. Беньковський вважає: "... такие похороны можно назвать смело: "свадьбой-погребением", т. е. вместе и свадьбой, и погребением" [3].

Весільні форми яскраво проявляються в похоронному ритуалі неодружених уже на лінгвістичному рівні. Зокрема, лімінальна особа ритуалу - "князь" чи "княгиня" ("молодий" або "молода", "жених" або "невеста"). Названі лексеми потребували пари. І вона фіксується в поховальному обряді. Про те, що померлим вибирали із числа живих когось до пари, для виконання на похоронах ролі наречених, а після поховання певний час вдови чи вдівця, знаходимо в багатьох записях кін. XVIII-поч. XIX ст. "Иногда для покойной избирается из числа холостых мужчин жених, который в соответствующей одежде идёт за гробом. Нечто похожее происходит и при погребении мужчины" [4]. Похоронна процесія бачиться як весільний поїзд, а особи, наближені до лімінальної, позначені весільною термінологією: дружки, бояри, маршалки, світилки, старости, свахи. " Наум, побачивши, що вже все готово, став одбирати людей: кого дружком, кого у підружжі, кого у старости, жінок у свашки, і все по двоє, дівочку у світилку, парубків, аж дванадцять, у бояри, а молодого не треба було вибирати, бо Василь, її посватаний жених, був тутечки..." [5].

Марковані весільною термінологією особи виконують відповідні ритуальні ролі вже в контексті поховального обряду: плетіння для наречених вінків, приготування гільця, випікання короваю тощо. "Вінка плетуть дружки покойної так: починає плести "перша" дружка, а далі плетуть всі дружки..." [6]. Проте перебування і виконання обрядової ролі в іншій площині родинного ритуалу змушує їх виконувати і не властиві весільному ритуалу обрядодії. "Сами дружки в домовину клали і до ями несли." [7].

Яскраво виражена атрибутика обряду неодружених - вінок, перстень, рушник, хустка, гільце, шишки, коровай, меч, яка в поєднанні своєму відтворює семантико-символічне поле весільного ритуалу. Слід зазначити, що в джерелах часто вживаними щодо атрибутики є

порівняння: "шлюбний", "весільний", "як до шлюбу", "як на весілля" тощо, які переконливо свідчать саме про її весільний характер. "Парубків і всіх хлопців убирають так само, ек мушці, лиш шо на шапку шиють вінок такий ек до вінчення... та й лагоде деревце шлюбне..." [8]. Проте, весільні мотиви, що проросли на поховальному ґрунті і не мають природного їм живлення, не можуть, звичайно, зазвучати повною мірою. В обряді з відмінним, а точніше, протилежним емоційним наповненням, елемент весілля включений як необхідність і звучить дисонансно. Атрибутивний рівень, охоплений колом обрядодій, складає тут той ситуативний мінімум, "кістяк" обряду, котрий дозволяє твердити про нього, як такий, що відбувся.

Вінок - атрибут сонячного культу, оберіг; молодим на весілля плетуть як символ дівочтва, чистоти. Весільний вінок з барвінку плетуть дружки і для померлих дівчини чи хлопця. У гуцулів, відзначає Х. Вовк, існує два різновиди барвінку: з одного плетуть весільні вінки, з іншого - для померлих [9]. Вінок прикрашають також квітами, стрічками. Дівчата (дружки) розпускають померлій волосся і покладають вінок на голову. Померлому парубкові чіпляють менший за розміром віночок з барвінку, весільну квітку до шапки. "З правого боку до шапки пришпилюють украшену звізду з барвінку. Се називають вінком для парубка" [10]. Пізніше почали чіпляти з правого боку на груди [11].

На похороні, як і на весіллі, два вінки: один для лімінальної особи, другий, як правило, такий же, кладуть на віко домовини. Якщо процесію супроводжувала особа, вибрана до пари померлому, то другий вінок віддавали їй. "В Хитицях дівка перед смертю встигає іноді й сама вказати на парубка, котрому віддають її вінок" [12]. Виготовляли, переважно, невеликі за розміром віночки. Проте, у В. Гнатюка знаходимо записи про виготовлення вінка, що обрамляє все тіло покійних. "Один вінок на голові, другий великий окружує ціле тіло. Сей великий вінок також з барвінку і васильку... як тіло у труні, тоді кладуть його на верх домовини." [13].

Трансформативні процеси ХХ ст. зумовили зникнення цих елементів обрядовості, коли з числа живих вибиралися наречені покійним. На сучасному етапі другий вінок кладуть на віко домовини. Після поховання вінок з віка вішають на хрест або так і лишають на домовині [14]. Зміни в весільному обряді також призводили до змін у поховальному обряді неодружених. Барвінковий вінок починає поступово замінюватися вінком зі штучних квітів, а згодом фатою: "Як дівчина, то одягали "кальондру" (Вінок з паперових квітів. - **Х. Т.**). Ще після війни одягали" [15]; "Небіжчицю наряджали в біле шлюбне вбрання з віночком і "вельоном". Пізніше стали накладати лише вельон." [16]. Хлопцю на груди починають чіпляти штучну білу квітку, на віко кладуть таку саму. На Черкащині автору довелося спостерігати, як на віко поклали одночасно штучний вінок і білу квітку [17].

На палець руки одруженим померлим могли одягати перстень - символ шлюбу. А могли й не одягати. Однак при похороні неодружених його одягали обов'язково на середній палець правої руки [18]. Зрідка його клали біля голови. Переважно це було колечко з воску, яке часто покривали жовтою блискучою фарбою ("золотили"). Проте зустрічаємо й металеві [19]. Перстень могли одягати покійному вибрані "наречені". "Тоді парубок одягає померлій перстень на палець. За народним віруванням померла дівчина в кожному разі на тому світі буде до пари цьому парубкові." [20].

Значну роль у поховальному обряді відіграють весільні хустка і рушник. Межі даної статті, на жаль, не дають можливості розкрити всю їх функціональну, семантичну значимість. Ми виділимо елементи, які найяскравіше свідчать про весільний характер названих атрибутів. Так, хустку, яку молода дарує парубкові на весіллі, ми знаходимо і в поховальному обряді неодружених. Це хустка переважно червоного кольору, яку затикають за пояс покійному. "Парубкові... за ремінь впихають кінець червоної хустки..., яка звисає по при тіло, як до шлюбу." [21]. Звертає увагу і мовний рівень, де повсякчас знаходимо підтвердження весільного мотиву. "Парубки дають червону велику фустку за пояс с правого боку - так як від молоді у коровай." [22]. Померлій дівчині також могли затикати за пояс хустку, вкладати в руку або прив'язувати до руки [23].

Елементи обдаровування, притаманні весільному обряду, фіксуємо і в поховальному: "Подарки давали мужикам і дівчатам." [24]. Стрічками і хустками обдаровують дівчат, дружок померлої. "А як прийшла пора ховати, стали дружок стьожками пов'язувати, усім хустки давати." [25]. Дружки і бояри можуть бути перев'язані хустками або рушниками, свати і старости - рушниками. "Труну несуть шестеро хлопців... і по весільному як свати, через плече, перев'язані вишиваними рушниками." [26]. Померлих молодих несли залежно від звичаю - хлопці чи дівчата. У Гнатюка знаходимо записи про те, що дівчата ходять на похорон лише до померлої дівчини [27].

Померлу наречену підперізують рушником, як і на весіллі. І руки неодруженим покійникам також перев'язують рушником (хусткою, серпанком) [28].

Складові поховальної процесії часто образно переосмислюються (напр., корогви, перев'язані рушниками, - це старости).

До давнього релігійного культу належить приготування на весілля священного дерева. Гільце (вільце) виготовляли скрізь при похованні неодружених. Переважно для цього брали верхів'я або маленьке деревце сосни, ялини, вишні. Прикрашали дівчата (дружки) звечора, перед похованням, квітами, вівсом, житом, калиною, кольоровими стрічками тощо [29]. Ставили на стіл в хаті під образами подекуди коло голови померлого, на підлозі [30], де воно стояло аж до виносу. "...та ще роблять гільце із сосни і обквітчують його квітками із калини, барвінку, жита, проса, ячменю і становлять на столі." [31]. В поховальній процесії гільце несе старший боярин (старша дружка) попереду домовини одразу за хрестом і хоругвами або за "гобразом" [32]. Гільце кидають в яму [33] або втикають в головах на могилі [34]. На сучасному етапі гільце прикрашають переважно паперовими квітами і стрічками. Ставити можуть надворі, на столі, приготованому для поминання [35].

У весільній процесії шлюбні свічки і меч несуть світилки [36]. Деякуди знаходимо записи про меч і в поховальному обряді неодружених. "Світилочці зробили меч, як таки водиться на весіллі.... [37].

У поховальному обряді українців, як правило, не фіксується спеціальної термінології на означення хліба. На це звертає увагу, зокрема М. Сумцов, зауважуючи, що поховальний хліб не має нічого оригінального й своєрідного [38]. Однак у ритуалі поховання неодружених осіб знаходимо його весільні назви: коровай, верч, шишки ін. Клали його на столі. На Черкащині пекли шишки, клали в домовину по боках, а на цвинтарі витягали і роздавали всім. Коровай на похорон могла пекти хрещена мати. Несуть його на вишитому рушнику попереду домовини, за гільцем, переважно дві особи: бояри або дружки; зрідка діти, хрещена мати [39]. Характерно що, коли ховають стару жінку, яка не була заміжною, також печуть весільного верча. В такому разі його в похоронній процесії несе "...катора людина, що нема чоловіка, що вдова" [40]. Поділ короваю, як відомо, належить до передостаннього акту весільних обрядів. Відбувається це після покривання молодої, а потім після вечері дівчата прощаються з молодою, "бо вона вже не належить до їхнього товариства" [41]. Отож відбувся перехід до нового статусу. В похованні весільний хліб роздають після засипання могили. В даному випадку необхідний перехід до стану "одруження" також відбувся. Урочисту жертву коровай ламають і роздають усім присутнім [42].

Основна весільна атрибутика охоплена широкою розгалуженістю, різнобарв'ям обрядових дій у шлюбному ритуалі. У поховальному обряді неодружених вона має значно вужче коло церемоній (напр., обряди, пов'язані з гільцем, короваем, мечем). Трансформативні процеси у весільному ритуалі зумовлювали зміни відповідних складових поховального обряду молодих. Утім, відзначимо дещо більшу схильність до змін і зникнення певних обрядодій, атрибутики, обрядових ролей саме у весільних елементах поховального обряду, аніж це відбувається у весільному обрядовому дійстві. Наприклад, у поховальному обряді звужується коло обрядових осіб до боярів і дружків, а то й взагалі фіксується зникнення весільної термінології на означення обрядових осіб. Тоді як у весільному вони ще зберігаються.

За В. Єрьоміною явище похорону як весілля - це трансформований обряд співумирання, один з найпізніших моментів його розвитку [43]. А. Котляревський зазначав, що звичай помертвого одруження виходить із бажання задовольнити потреби покійного, яких він не зазнав при житті [44].

Отож земний відрізок життя мав свою визначену довжину, свій початок, певні етапи та кінець і передбачав перебування людини у всіх вікових статусах (розуміння "вижитого" і "невижитого" віку). Життя бачилось як стадія послідовних переходів з одного стану в інший. Ритуал стає "провідником" через межу. "Ритуал формує те середовище, в якому може бути здійснений цей глобальний перехід, ритуал створює сакралізований простір" [45]. Порушення черговості - недопустиме. Воно загрожує катастрофою "там", за межею, а її відблиски відібуваються "тут" бідою. Тому, при похованні неодружених осіб, як таких, що пропустили один з чергових етапів життя - шлюб, мала відбутися реалізація пропущеного. К. Червяк підсумовує, що "похоронний обряд - не весілля", але наявність елементів весілля в похованні неодружених свідчить про його необхідність померлій людині [46]. Шляхом включення весільних складових на поховальний ритуал поклали подвійну місію, тут відбувається здійснення двох переходів - до стану одруження, а потім - у потойбіччя.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

- 1.Ерємина В. И. Ритуал и фольклор. - Л., 1991.- С.7.
- 2.Червяк К. Дослідження похоронного обряду (Похорон як весілля) //Етнографічний вісник.- К.,1927. - Кн. 5.- С.144.
3. Беньковський И. Смерть погребения и загробная жизнь по понятиям и верованию народа // Киевская старина. - К.,1896.Т. LIV. - С.249.
- 4.Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография.- М., 1991.- С.347.

- 5.Квітка-Основ'яненко Г. Маруся. //Вибрані твори. - К., 1991.- С. .107.
- 6.Червяк К. Дослідження... -С.152.
- 7.Кулиш П. Записки о Южной Руси. В 2-х томах.- К., 1994. - Т.2. - С.290.
- 8.Гнатюк В. Похоронні звичаї і обряди // Етнографічний збірник. - Львів, 1912. - Т. 31-32. - С.258.
9. Вовк Хв.Студії з української етнографії та антропології.-К.,1995. С.238.
10. Гнатюк В. Там же. - С.349.
- 11.Власні експедиційні матеріали: с. Нестерівка, Маньківський район, Черкаська область. Запис 2000 р.
- 12.Червяк К. Дослідження... - С.149.
13. Гнатюк В. Похоронні...- С.339.
- 14.Власні експедиційні матеріали: с. Нестерівка, Маньківський район. Черкаська область. Запис 2000 р.
- 15.Власні експедиційні матеріали: с. Іваньки, Маньківський район, Черкаська область. Записано від Грабової А.Г., 1925 р.н. Запис 2000 р.
- 16.Покальчук В. Обряд поховання на Волині // Народна творчість та етнографія. - 1972.- №2. - С.108.
- 17.Власні експедиційні матеріали: с. Нестерівка, Маньківський район, Черкаська область. Запис 2000 р.
- 18.Там же.
19. Ящуржинский Хр. Остатки языческих обрядов, сохранившиеся в малорусском погребении //Киевская старина.- К., 1890.- №1.- С.131. Васильев М. К малорусским похоронным обрядам / / Киевская старина.- 1889.- №5-6.- С.636-637.
20. Червяк К. Дослідження...-С.149.
21. Гнатюк В. Похоронні...- С.213.
- 22.Червяк К. Дослідження... -С.148.
- 23.Там само.
- 24.Васильев М.К.Малорусские похоронные обряды и поверья // Киевская старина.-1890.- № 8.-С.319.
- 25.Куліш П. Записки о Южной Руси. В 2-х томах.- К., 1994. - Т.2. - С.290
26. Покальчук В. Обряд поховання на Волині // Народна творчість та етнографія. - 1972.- №2. - С.108.
- 27.Гнатюк В.Похоронні...- С.387.
- 28.Гнатюк В.Похоронні...- С.226. Червяк К.Дослідження...- С.149.
- 29.Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології.-К.,1995. С.236.
30. Власні експедиційні матеріали: с. Нестерівка, Маньківський район, Черкаська область. Запис 2000 р.
31. Васильев М.К. К малорусским похоронным обрядам // Киевская старина.- 1889.- №5-6.- С.636.
32. Власні експедиційні матеріали: с. Іваньки, Маньківський район, Черкаська область. Записано від Грабової А.Г., 1925 р.н. Запис 2000 р.
33. Васильев М. К малорусским...- С.636.
34. Власні с. Нестерівка, Маньківський район, Черкаська область. Запис 2000 р.
35. Там же.
36. Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології.-К.,1995. С.251.
37. Квітка-Основ'яненко Г. Маруся //Вибрані твори. - К., 1991.- С. .108.
- 38.Сумцов Н. Ф. Символика славянских обрядов // Избранные труды.-М.,1996.- С.199-200.
- 39.Власні с.Нестерівка :Запис 2000 р.
- 40.Власні експедиційні матеріали: с. Дорогінка, Фастівський район, Київська область. Записано від Задороженко М. Л.,1914 р. н. Запис 2000 р.
41. Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології.-К.,1995. - С.205.
42. Власні с. Нестерівка, Маньківський район, Черкаська область. Запис 2000 р.
43. Ерємина В. И. Ритуал и фольклор. - Л., 1991.- С.170.
- 44.Котляревский А. О погребальных обычаях языческих славян. -С. 44.
45. Маерчик М. Ритуали родинного циклу крізь призму моделі переходу //Студії з інтегральної культурології. - Львів.,1999. - № 2. - С. 19.
- 46.Червяк К. Дослідження- С.178.

ФІЛОСОФСЬКА СКАРБНИЦЯ

Олена Гудзенко-Александрук

●

СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР ЯК СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНА ДЕТЕРМІНАНТА ФОРМУВАННЯ ДУХОВНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОСОБИСТОСТІ

З часів створення соціологічної науки соціокультурний простір суспільства та людини під тим чи іншим кутом зору вивчали всі гуманітарні дисципліни. Поняття “соціокультурний простір” розглядається, зокрема, у його зв’язку з духовністю особистості, у теоріях Е. Гуссерля, С. Франка, М. Фуко, Ю. Хабермаса, А. Швейцера, М. Шелера, К. Ясперса та ін. Так, ще Е. Дюркгейм вказував на вирішальне соціокультурне значення явищ суспільного життя для духовного розвитку людини [2]. Один з основоположників американської соціологічної школи П. Сорокін вважав, що інтегральним фактором соціального та духовного життя є колективний рефлекс. Його ідеї соціокультурної динаміки дали можливість розглядати життєдіяльність людини в контексті соціокультурного простору.

Питання соціально-культурної детермінованості системи формування духовного потенціалу особистості є в колі наукових інтересів сучасних дослідників: А. Корецької, Н. Караульної, А. Кургузова, В. Проценко, Л. Воробійової та ін. Серед поглядів вітчизняних дослідників нам імпонує позиція А. Корецької. Вона розглядає сучасний український соціокультурний простір як органічну складову філософського осмислення буття, що являє собою економічну й політичну цілісність, досконалу систему відносин між людьми, в якій формується особистість. Дослідимо детальніше це твердження.

Зокрема, як зазначає А. Корецька, основою соціокультурного простору є культура (індивідуальна, національна, загальнолюдська) як сукупність досягнень людських надбань. Об’єднувальними чинниками і регулюючими механізмами у цій проблемі виступають мова, культурно-історичні традиції, звичаї, обряди, мораль, релігія, політика, право, що створюють національний характер соціокультурного простору. Крізь призму цих цінностей здійснюється усвідомлення людиною оточуючої дійсності, котра не обмежується однією національною культурою, а постає цілісною системою, фундамент якої становлять загальнолюдські цінності [6].

Вчена підкреслює роль культури, оскільки завдяки їй особистість здатна проявляти розуміння і самовияв, розвивати аналітичні здібності, здатність

експериментувати і робити логічні висновки. Усунення браку духовності, котрий має місце у сучасному житті, можливе через збагачення будь-якої діяльності культурою. Культура має стимулювати ініціативу, самостійність і відповідальність. Для цього слід подолати консерватизм свідомості та здійснити перетворення усєї духовно-мотиваційної сфери. Отже, характер соціокультурного простору вирішує культура, і найдієвішим у формуванні духовності є співвідношення таких чинників: середовище – цінності – соціокультурний простір – освіта – організації й рухи – традиції – сім'я, які через свою специфічну роль і черговість створюють принципово нові можливості духовного розвитку особистості [4].

Як зазначає О. Олексюк, функціонування, розвиток і саморозвиток системи формування духовного потенціалу особистості значною мірою залежить від визначення сукупності основних джерел, пов'язаних з його соціально-культурною детермінованістю. Пошук джерел формування духовного потенціалу в глибоких процесах соціокультурних впливів, середовищних взаємодій, функціональних зв'язків макро- і мікросоціумів стає актуальним. Це пояснюється посиленням дії інтеграційних культурних процесів, які є могутнім фактором розв'язання глобальних проблем людства, особливостей включення особистості в культуру на чотирьох рівнях: 1) ментальному; 2) індивідуально-культурному; 3) субкультурному та 4) транскультурному. Ці рівні включення особистості в культуру дають змогу визначити джерела формування духовного потенціалу особистості за умов сучасної соціокультурної ситуації. Так, перший – ментальний рівень – це ареал автономного індивідуального мікрокультурного простору, в якому особливу роль відіграють власні відношення стосовно реалій культури. У безпосередньому полі культурної діяльності, поведінки та спілкування, – який є другим, індивідуально-культурним рівнем, – реалізується культурна свідомість та самосвідомість, що висвітлює внутрішню сутність самого себе як суб'єкта, споглядає, пізнає себе, свій духовний світ, оцінює свої можливості, здібності та акти діяльності. Отже, на перших двох рівнях основними джерелами духовного потенціалу особистості стають самопізнання, самовиховання, самовдосконалення.

Третій, субкультурний рівень включення особистості в культуру – це близьке до особистості соціокультурне середовище, субкультурний та національно-культурний простір. Останній забезпечує спілкування та комунікації в рамках соціальних груп і міжособистісних взаємодій. У центрі уваги цього рівня перебуває прояв безпосереднього впливу соціальних інститутів – родини, системи освіти, мистецьких закладів, засобів масової інформації. Із визначення субкультури як особливої картини світу, трансформованої в норми, інтереси, цінності, ідеали і уявлення про смисл життя, а також як скоригованих нею елементів загальнонаціональної та загальнолюдської культури, випливають джерела духовного потенціалу особистості, зокрема, його нормативно-регулятивні механізми. Одна з найважливіших функцій субкультури полягає в тому, що вона є життєво необхідною передусім для становлення особистості з метою її соціалізації. Тому колективний спосіб життєдіяльності і соціальність, що становлять базу для розвитку людської індивідуальності із суто природної особини (за Д. Лукачем), відіграють тут роль найістотніших духовних детермінант [9].

В. Проценко підкреслює, що філософські концепції є значимими та ефективними настільки, наскільки вони спроможні розкрити змістовожиттєві орієнтири в людському існуванні і соціокультурному історичному процесі. А розкриття цих орієнтирів неможливе без звертання до питань духовності. Тому міркування про духовне, його внутрішню самодостатність і самовизначення, про духовність окремої людини або особисті прояви духовності (людська духовність) і долю духу в культурно-історичному процесі (загальнолюдський прояв духовності в культурі, соціумі, історії) є необхідною складовою частиною сучасної філософії культури.

Духовність – поняття синтетичне, яке орієнтує на розгляд людського життя і процесів, що відбуваються в соціокультурному середовищі, з погляду їхньої

цілісності і телеологічної спрямованості. Духовність – характеристика різноякісної свідомості, що відображає пануючий тип цінностей. Практичне відношення до людської духовності і можливості її теоретичної інтерпретації прямо залежать від конкретної культурно-ціннісної орієнтації даної епохи і від топології змістово-символічного простору, засобами якого ця орієнтація здійснюється. Тому будь-які спроби перебудуватися в цьому вже знайденому культурному просторі, повернутися до його духовної цілісності повинні виходити з індивідуально-необхідного зусилля, пошуку і звільнення (у собі й у соціумі) нових значеннєвих орієнтирів, із вирощування нових гуманних форм соціальних зв'язків [10, 1].

Вчена зауважує, що релігійна культура – це сукупність засобів і прийомів здійснення буття людини, що реалізуються в релігійній діяльності і подані в її продуктах, які несуть релігійні значення і змісти. Діяльним центром є культ, а найважливішим засобом культу – культовий будинок, тобто храм.

В. Проценко запропоновано концепцію православного храму як багатозмістового і багатоінтервального явища: повноцінне, різноманітне середовище є найважливішим чинником духовного становлення й удосконалювання особистості, її ідеалів, інтересів, потреб. Дослідницею розроблено систему основних соціокультурних інтервалів (аспектів) православного храму, до якої входять культово-сакральний інтервал, символіко-космологічний, у якому моделюється коло універсального, локального й унікального життя; художньо-естетичний, зміст якого складається з досягнень єднань науки, мистецтва, релігії, почуття, думки; політичний. Також універсальними та загальними є інформаційно-комунікативна, пізнавальна, катартична й аксіологічна функції храму [11].

Таким чином, православний храм являє собою багатовимірну цілісну соціокультурну систему, що акумулює загальнолюдські цінності. Зокрема, храм соціально орієнтує людину на взаємодію і взаємодопомогу; допомагає людині в самовизначенні, самопізнанні і самооцінці тим, що дає їй еталони особистого і громадського життя; в комплексі з досягненнями філософії, естетики, мистецтвознавства храм своєю композицією, структурою й оформленням сприяє тому, що індивід входить до процесу художнього пізнання.

Розглядаючи духовність як чинник самовизначення людини, Н. Караульна використовує деякі принципи феноменологічного аналізу духовного життя сучасної людини в тій даності, в якій воно розкривається через культурні структури. Науковець зазначає, що духовне життя, “осмислене” в такий спосіб, – це не тільки і не стільки свідомо активність суб'єкта, зумовлена системою певних цінностей, а цілісний процес життєдіяльності людини, де цілераціональні дії нерозривно пов'язані з переживаннями. Саме так трактований процес людської життєдіяльності постає водночас як самоідентифікація, самовизначення та самоздійснення, життєствердження особистості [5].

Н. Караульна аналізує, з одного боку, екзистенційні характеристики людського самовизначення, з іншого, – те соціокультурне поле, простір, в якому і на підґрунті якого це самовизначення здійснюється. У контексті даного підходу розглядаються мова, часовість, просторовість, як фундаментальні утворення, через які можна досягнути духовності. Зазначається, що мовні структури початково “занурюють” індивіда в таке буття, суб'єкт якого з необхідністю виявляє себе в світі, усвідомлює себе самого в якості суб'єкта власного самовизначення. Адже, значною мірою, завдяки мові людина і стає людиною. Мова робить людину причетною до стихії духовного, забезпечує становлення власне людського в людині. Всагаальні форми предметного буття людини – простір і час – неможливо уявити поза їх духовними визначеннями. Часовість і просторовість як специфічні вияви постають не тільки вихідними формами орієнтації індивіда в світі, а й є певними чинниками вільного самовизначення людини. Людина як суб'єкт не існує в часі лише в фізичному смислі, час людського буття сам по собі є духовний феномен. Дух в цьому значенні

є людське переживання часу. Час як буття є те, що з'єднує у моментах осмисленого дійсного досвід минулого і майбутнього, тобто, як тривалість людського життя, час є умова, основа і спосіб розкриття буття в якості людського буття. Так само і простір людського буття – не просто матеріально-предметна протяжність світу. Людина, по суті, з самого початку живе в просторі, який конструюється духовно [4].

Біосоціальні рівні сприйняття (біофізичний, родовий, культуроспецифічний) цілісно виражені в мистецтві, де відбувається культурне кодування біосоціального, корекція біопсихіки індивіда. Це, як відзначає О. Денісова, закріплює групові зв'язки, етнічну, соціокультурну самоідентифікацію, сприяючи соціальному єднанню, соціально доцільному керуванню вчинками людей, твердженню суспільних норм, духовних цінностей [1]. Підтвердженням цього є і запропонований Д. Лукачем підхід до розуміння суспільного буття, який можна витлумачити так: естетичні норми – гармонія, ритм, міра, симетрія та інші – спрямовують соціокультурний простір життєдіяльності людини. Тобто через “естетичне” здійснюється антропологічний вимір феномена людини [12].

Комунікативна діяльність неодмінно наявна в соціокультурному просторі. Зокрема, А. Левченко акцентує на тому, що поняття “соціокультурний простір” вживається як таке, що підкреслює близькість і подібність того, що ми називаємо суспільством і культурою [8]. Тому не дарма, міркуючи про логіку розгортання процесу соціокультурної самоідентифікації особистості в соціокультурному просторі, А. Кургузов відзначає, що самоідентифікація особистості відбувається в межах відповідної культурно-мовної традиції, що склалася в певному соціумі й одночасно виходить за рамки цього соціуму в глобальний соціокультурний простір завдяки мові, втіленій в інформації, що репрезентує та ретранслює безліч цінностей, норм, рольових і поведінкових настанов, які значною мірою впливають на цей процес [7].

У процесі соціокультурної самоідентифікації виникає певна ідентичність, тобто сукупність повторюваних, відповідних саме цій особистості або певній соціальній групі характерних ознак (ідентитетів), наявність яких складає міру цього явища, а втрата ідентичності означає руйнування цілісності особистості. Соціокультурну самоідентифікацію можна визначити як прояв активності особистості в ході діяльності, спрямованої на задоволення її ціннісних, пізнавальних, економічних і духовних потреб шляхом самореференції й саморепрезентації як суб'єкта певного сектора соціокультурного простору. Процес самоідентифікації як спосіб набуття підтримки й збереження ідентичності, тобто відповідності певної системи ознак, що дозволяють зараховувати індивіда до того чи іншого типу людей, до тієї чи іншої соціальної групи, ґрунтується, з одного боку, на соціальному контролі за реалізацією експектацій (очікувань) оточення, а з іншого – на особистісних базових якостях індивіда, які уможлиблюють певний різновид його діяльності, поведінки, стилю життя [7]. Отже, А. Кургузов пропонує тлумачити соціокультурну ідентичність як міждисциплінарне поняття, яке поєднує історичні, політичні, економічні, соціальні, культурні, моральні та естетичні аспекти процесу соціокультурної самоідентифікації особистості.

При дослідженні мови як засобу соціокультурної самоідентифікації особистості необхідно розрізнити мову як об'єктивно існуючу систему мовних знаків і правил їхнього використання, яка є джерелом цінностей, норм, правил, рольових настанов, пріоритетних смаків і уподобань, які в свою чергу виступають об'єктом соціокультурної самоідентифікації окремого індивіда та мовлення як процес активного свідомого використання мовної системи індивідом при декларуванні цінностей, норм, пріоритетних смаків, котрі він ідентифікує як свої (чи як процес свідомого дистанціювання від неприйнятних для індивіда цінностей, норм, пріоритетів тощо) та при отриманні підтвердження декларованих індивідом цінностей шляхом реальної чи віртуальної комунікації [7].

Необхідними умовами особистісного саморозвитку людини є: її активність в

конструюванні свого внутрішнього світу та уявлень про себе; здатність знаходити нові способи інтерпретації і навіть конструювання подій власного життя; включення особистого досвіду в систему “Я-концепції” та цілісне сприймання власної особистості; усвідомлення необхідності особистісного саморозвитку, внаслідок чого відбувається зміна певних переконань, поглядів, настановлень; самоприйняття як необхідна умова для позитивних змін і реалізації можливості саморозвитку; саморозкриття як умова досягнення змін різних аспектів “Я” шляхом осмислення свого внутрішнього світу та власного досвіду; самопізнання як шлях до розуміння власної особистості [13].

У цьому відношенні прикметно, що наратив (від лат. *narrare* – мовленнєвий акт, тобто вербальне вираження на відміну від уявлення), – поняття філософії постмодерну, яке фіксує процес самореалізації як спосіб буття розповідного тексту, – заповнює увесь наш соціокультурний простір, ми даємо наративний опис самих себе і тих, що нас оточують, описуючи свої минулі дії, своє ставлення до них, надаючи тим самим сенсу власній поведінці, поведінці інших. Наратив дає змогу усвідомити те, ким люди є. Наратив можна розглядати як певний метод, що використовується при описі подій та обґрунтуванні ролі розповіді про життя людини, який тим самим упорядковує їх у часі й означає певне впорядкування матеріалу у вигляді хронологічної послідовності, що утворює єдину розповідь. Він є спосіб, за допомогою якого відбувається індивідуалізація “Я”, ідентифікація дій людини. Адже саме дія, вчинок є виявом сутності особистості [3].

Функція наративу як засобу саморозвитку особистості полягає у виявленні того змісту досвіду, що нею не приймався і що його переосмислення призводить до цілісного сприймання власного життя та власного “Я”. В даному випадку особистість має бути готова до самоприйняття та прийняття свого досвіду як частини власного життя; здатною переосмислювати власний досвід та конструювати нові наративи, коли досвід чи його осмислення змінюються; породження людиною автонаративу як засобу розкриття змісту власної “Я-концепції” шляхом опису тих подій життя, які кардинально вплинули на усвідомлення власного “Я” та розвиток її особистості, сприяє усвідомленню власного досвіду, а отже, є важливою умовою саморозвитку [13].

Таким чином, соціокультурний простір можна розглядати як органічну складову філософського осмислення буття. Поняття “соціокультурний простір” вживається як таке, що підкреслює близькість і подібність того, що ми називаємо суспільством і культурою. Культура вирішує характер соціокультурного простору, і найдієвішим у формуванні духовності є співвідношення таких чинників: середовище – цінності – соціокультурний простір – освіта – організації й рухи – традиції – сім’я, які створюють принципово нові можливості духовного розвитку особистості. Через “естетичне” здійснюється антропологічний вимір феномена людини. Православний храм становить багатовимірну цілісну систему, що певним чином акумулює загальнолюдські цінності. Він має численні зв’язки з соціумом, культурним середовищем, відіграє важливу роль у культуротворенні, значимий в онтологічному, гносеологічному та аксіологічному планах для всього людства й окремих індивідів. Самоідентифікація особистості відбувається в межах відповідної культурно-мовної традиції. Наратив є способом, за допомогою якого відбувається індивідуалізація “Я”, ідентифікація дій людини. Функція наративу як засобу саморозвитку особистості полягає у виявленні того змісту досвіду, що нею не приймався і що його переосмислення призводить до цілісного сприймання власного життя та власного “Я”. Мовна самоідентифікація є однією з форм творчості людини, за допомогою якої здійснюється самопізнання, самостановлення, реалізація свого неповторного “Я”, пошук свого соціального призначення, що дозволяє отримувати переваги в конкурентній боротьбі з іншими соціальними суб’єктами, які діють в соціокультурному просторі. Отже, розвиток і саморозвиток системи формування духовного потенціалу особистості значною мірою залежить від визначення сукупності основних джерел, пов’язаних з його соціально-культурною детермінованістю.

Джерела та література:

1. Денісова О.В. Біосоціальні засади мистецтва в контексті коеволоційної парадигми/ <http://www.lib.ua-ru.net/inode/6984.html>.
2. Дюркгейм Э.О. Разделение общественного труда. Метод социологии/ Пер.с фр.— М.: Наука, 1991.— 572 с.
3. Ісак Н.Ю. Наратив як засіб ідентифікації особи// Мультиверсум. Філософський альманах.— К.: Центр духовної культури, 2006.— № 52/ http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_52/Issak.htm
4. Караульна Н.В. Духовність і самовизначення особистості// Матеріали “Днів науки – 1998”.— К.: РВП “Київський університет”.— С. 104 – 110.
5. Караульна Н.В. Сутність духовності та її роль в особистому бутті// Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Серія: Філософія. Політологія.— Випуск 27.— Київ, 1998.— С. 26–28.
6. Корецька А.І. Соціально-освітні чинники формування духовності особистості в сучасному українському суспільстві// Автореф. дис. канд. філософ. наук: 09.00.03.— АПН України. Ін-т вищ. освіти.— К., 2003.— 19 с.
7. Кургузов А.О. Мова як засіб соціокультурної самоідентифікації особистості// Автореф. дис. канд. філософ. наук: 09.00.03.— Запорізький державний університет.— Запоріжжя, 2004.— 19 с.
8. Левченко А.М. Методологічні причини взаємодії культури і масової комунікації/ <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1562>.
9. Олексюк О.М. Підготовка фахівців соціокультурної сфери в духовно-світоглядному дискурсі/ http://www.knukim.edu.ua/conferences_2004_proceedings_oleksyuk.htm/.
10. Проценко В. В. Феномен православного храму в соціокультурному просторі// Автореф. дис. канд. філос. наук: 09.00.04.— Таврійський національний ун-т ім. В.І.Вєрнадського.— Сімф., 2000.— 20 с.
11. Проценко В.В. Храм как социокультурный феномен// Культура народов Причерноморья.— Симферополь, 1999.— № 6.— С. 423–427.
12. Скальська Д.М. Соціонормативна функція естетичного у філософсько-антропологічній концепції буття Д.Лукача// Мультиверсум. Філософський альманах.— К.: Центр духовної культури.— 2004.— № 41/ http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_41/Skalska.htm.
13. Шиловська О.М. Наратив як засіб саморозвитку та духовного становлення особистості// Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції “Українська еліта та її роль в державотворенні”: Зб. наук. пр. Військового гуманітарного інституту НАОУ.— Київ, 2000.— С. 351–355.

Наталія Баранова

ЕСТЕТИЧНЕ ЯК СФЕРА СПІВВІДНЕСЕННЯ ЛЮДИНИ ЗІ СВІТОМ КУЛЬТУРИ

Подібно до того, як загальний культурницький процес має два спрямування – соціальне та етнонаціональне, – так і етно(національне)культурний процес набуває трьох аспектів: етизації, естетизації та сакралізації. Потрібно підкреслити: це єдиний процес, у якому виокремити складові можливо лише теоретично.

Етизація, естетизація та сакралізація становлять внутрішній зміст етнонаціонального культурного процесу [1, с. 222].

Багато вчених досліджували генезис і сутність естетичного як моменту творчого процесу, взаємодії суб'єкта і об'єкта естетичного відношення, а також вивчали субстанціональний зв'язок категорії естетичного з категоріями свободи, мети, ідеалу. У деяких роботах аналізувалися якісні види естетичного: прекрасне, піднесене, трагічне, комічне. Інші ж присвячені дослідженню таких структурних елементів естетичного, як ідеал і смак, конкретизації уявлення про естетичне почуття та насолоду. Більшого поширення набуває аналіз ціннісної природи естетичного. Важливим положенням усіх цих досліджень є усвідомлення необхідності нових підходів до вирішення проблеми естетичного. Праці таких учених, як Т.Адорно, Л.Кунчевої, Н.Левченко, Л.Левчук, В.Ліпського, В.Личковаха, Д.Лукача, М.Мамардашвілі, А.Мардера, О.Оганова, О.Семашка,

В.Татаркевича, К.Шудрі, Ж.Юзвака та інших, доводять, що пошуки шляхів дослідження естетичного є досить різноманітними, але всі вони будуються на єдиній основі – на необхідності врахування того реального значення, яке належить естетичному як аксіологічному вияву культури. При цьому вирішальний вплив на розвиток естетичної думки здійснили процеси, які відбуваються в самій дійсності, перш за все – розширення сфери естетичного в суспільному житті. Зміна ролі й місця естетичного начала в житті суспільства обов'язково призводить до зміни структури й соціальних функцій естетичного.

Таким чином, естетичне можна розглядати як сферу співвіднесення людини зі світом культури, зі способом його переживання з метою чуттєво-цілісного осягнення місця особистості в ньому, її цілісно-живого самовизначення через нього й, урешті-решт, виходу на глибинні й граничні смисложиттєві ціннісні орієнтації людського буття. Через конкретну ситуацію естетичного ставлення до певного явища людина здатна піднятися до світовідчуття, світосприйняття, світоуявлення, до світоглядного рівня узагальнень, до сутнісних глибин і вершин життя людського духу, до такої бажаної для кожного високої духовності. Остання ж і є не що інше, як глибинне самоосягнення людини в предметному світі способом його цілісного переживання.

Світ наших переживань – це життя як специфічна форма зв'язку з усезагальним буттям – саме того зв'язку, який піднісся до статусу естетичного й став ним. Естетичними вимірами такого ставлення людини до світу, а через нього – до себе є краса, гармонія, піднесене або ж низьке, велич і трагізм людини й людства. Переживання прекрасного викликає радість і блаженство, насолоду й урівноважену гармонійність людини зі світом; високе й величне зумовлює піднесення душевних і духовних сил, трагічне – страждання та очищення, гумор – усмішку й задоволення, іронія – глузування, сатира й сарказм – презирство чи гнів, але це «не істеричний сміх божевільного, а сльози з мозку, сміх розуму, радість чи страждання нашого живого духу. Ми знаємо, із чого ми сміємося та чому нам при цьому так добре чи так гірко» [2, с. 126].

«Живою енергією нашої творчої діяльності є світ людської чуттєвості, світ діяльно-творчих чуттєвих потреб, бажань, прагнень, пристрастей. Світ людських переживань є сутністю справжньої діяльності людини. Людське буття – це переживання дійсності та її перетворення. Ось чому людина мусить розвивати в собі все багатство власної суб'єктивної чуттєвості, бо нею та насамперед нею вона утверджується в будь-якій сфері своєї діяльності з такою самою необхідністю, як і своїм мисленням. Світ людських пристрастей повинен бути цілеспрямовано розвинений, сформований і вихований. Такою школою діалектики людських почуттів і пристрастей є саме життя» [3, с. 44].

В естетичний процес іманентно входить засвоєння культурного багатства, надбаного людством. «Ще древні виробили уявлення про три іпостасі, образи культури: Істину, Добро й Красу. Вони утворюють триєдиність і обумовлюють одне одного. Так справжня істинність завжди втілюється в Естетичні форми й покликана служити Добру» [4, с. 5 – 6].

Вдало сказав Г.В.Ф.Гегель: «Істинне... є вакханічним захопленням, усі учасники якого зачаровані» [5, с. 25]. Процес відкриття істини супроводжується станом захоплення, тобто естетичним станом.

Естетичне – це не якийсь «додаток», не якась зовнішня яскрава форма, а обов'язковий спосіб існування культури. Дефіцит естетичного в нашому житті може стати причиною такого потужного й реального процесу, як вандалізація культури.

«Історія культури є не тільки історією змін, але й історією збирання цінностей, які залишаються живими і дійовими елементами культури у наступному розвитку» [6, с. 5].

І культура вже не є лише об'єктом, який потрібно збирати, використовувати, споживати, – вона «розчиняється» в «силовому полі» стосунків особистостей, вона

не просто пізнається, а переживається в почуттях, наповнює та перетворює їх.

Естетичне займає важливе місце в процесі формотворення культури. Його можна розглядати з точки зору становлення в культурно-історичному контексті як особливого духовного феномена або як таку категорію, що вже сформувалася та функціонує в реальному суспільно-культурному середовищі. Необхідно зауважити, що естетичне як атрибут культури функціонує не у своєму «чистому» вигляді, а в конкретних формах, тобто як прекрасне, піднесене, трагічне, комічне тощо. У зв'язку з цим виникає потреба розглядати місце й роль кожної із цих категорій у процесі практичного й художнього освоєння світу, аналізувати їх розвиток і збагачення в процесі культуротворення. Якщо конкретизувати, то нас цікавить практична функція естетичного як специфічної детермінанти творчої діяльності.

Естетичне є необхідним компонентом активно-творчого відображення дійсності будь-якою формою суспільної свідомості.

Маючи безпосереднє відношення до культуротворчої діяльності людини, естетичне являє собою досить рухому динамічну систему, яка у своїй змінюваності постійно утримує константу, що визначається. Іншими словами, це є процес духовного, ідеального цілепокладання, яке можливе лише як акт суспільної діяльності.

Естетичне, відображаючи об'єктивну дійсність, яка завжди постає через конкретно-історичні способи й форми діяльності суб'єкта, містить у собі певний зріз практичних форм освоєння людиною світу, віддзеркалює в собі певний рівень культури. Будучи активно-творчим відображенням дійсності, естетичне втілює в собі як об'єктивність, так і суб'єктивність, що є діалектичними моментами його форми існування.

Необхідно зазначити, що осмислення ролі естетичного в процесі культуротворчості та в історії світової культури відбувалося немовби паралельно – у мистецтві та філософії. Як уважає Ю.Давидов, «еволюцію співвідношення філософії і мистецтва найпростіше простежити, сконцентрувавши увагу на проблемі естетичного ідеалу та його історичної долі, бо ж сфера естетичного ідеалу була одночасно й полем, на якому схрещувалися мечі мистецтва й філософії, і пристановищем, де відбувалося їх примирення» [7, с. 284 – 285].

Якщо порівнювати внесок філософії та мистецтва в дослідження естетичного як важливого структурного компонента культури, то потрібно зазначити, що прерогативою філософського знання було визначення загальних теоретичних моментів у з'ясуванні як змісту естетичного, так і його функціональних особливостей у культурі. Мистецтво ж сприяє життєздатності естетичного, його реальній ролі в діяльності людини.

Здатність естетичного передавати різноманітні можливості й модальності художнього вираження характеризує його загальноуніверсальну значущість, що реалізується через художні форми у сфері суспільного буття та свідомості людини. «Потреба людини в образі вищої, ідеальної досконалості й краси в повній мірі відповідає їй природі як істоти не просто споглядальної, а діяльної, активно-творчої» [8, с. 104].

У роботі “Культура й цінності” Н.Чавчавадзе підкреслює, що в естетичному предметі емпіричне існування та ціннісна необхідність злиті воедино. Цей предмет є ідеальною реальністю, ідеалом, що реалізується в чуттєвій формі. Він – утілена, уживлена в матерію цінність, а також сама матерія, яка наскрізь пронизана світлом цінності. Таким чином, естетичний предмет є зримим образом культури як єдності суцього й належного (необхідного, ідеального й матеріального). Саме в цьому розумінні культура виявляє естетичний характер, оскільки вона є мистецтвом творчості, мистецтвом творення.

Н.Чавчавадзе вважає, що естетичний феномен – це не компроміс між суцим і належним, між фактообразним буттям і цінністю, а їх злиття в нову дійсність, – естетичну.

Взаємодія з цією дійсністю, тобто естетичний досвід людства, розкриває особливу – «поетичну» – правду про світ і про місце людини в ньому. Якщо для мислячої людини, що теоретично пізнає світ, важливою є сукупність абсолютно нейтральних стосовно неї об'єктивних фактів, які повністю очищені від усіляких слідів людської конкретно-чуттєвої присутності в цьому світі (якими є світи математичних, фізичних та ін. об'єктів), то світ суб'єкта, що естетично сприймає навколишнє, – одухотворений, наповнений людським змістом.

«В естетичному досвіді своєрідно виявляється, виражається та реальна обставина, що з появою людини у світі весь універсум набув нового виміру» [9, с. 46].

Естетичний досвід розкриває такий аспект взаємовідношення людини й світу, такі його сторони, які не властиві ніяким іншим видам людського досвіду, не виявляються ніяким іншим способом духовного освоєння світу, і тому потрібно стверджувати науковість дослідження не тільки на теоретично-раціональному методі усвідомлення світу, а й використовувати дані естетичного досвіду. «Виробляючи свої поняття про Світ, Людину й Культуру, ми повинні узгоджуватися з поетичною, ліричною правдою про них, бо цінності, які розкриваються й творяться мистецтвом як естетичною діяльністю, є не проекція на світ суб'єктивних потреб, а вираження реального й у цьому смислі об'єктивно існуючого взаємовідношення людини й світу.» [10, с. 47].

Естетичне, у розумінні Н.Чавчавадзе, є особливим видом освоєння дійсності, своєрідною формою усвідомлення індивідом світу й себе, специфічною формою досвіду, яка відрізняється від досвіду пізнавального, морального й релігійного. Особливість естетичного досвіду полягає в його спрямованості на естетичні цінності: на їх сприйняття – тобто переживання, в одному випадку, і на їх творення, творчість, в іншому.

У першому випадку ми маємо справу з «пасивним», споглядальним різновидом естетичного досвіду, у другому – з активним, творчим. Цей активний, творчий естетичний досвід і знаходить своє пряме й адекватне вираження й утілення в мистецтві, а непряме й підпорядковане – у вигляді естетичного аспекта інших форм досвіду й інших, позахудожніх, видів людської діяльності. Художність є специфічною якістю мистецтва, тобто художнє – це естетичне в мистецтві (на відміну від естетичного в пасивному спогляданні й естетичного як аспекта позахудожніх видів діяльності людини та їх продуктів).

Таким чином, Н.Чавчавадзе у праці «Культура й цінності» для того, щоб визначити місце, роль та значення естетичного в культурі, проводить аналогію між культурою та мистецтвом як однієї з форм культури. Така аналогія цілком виправдана, оскільки й культура, й, частково, мистецтво – це процеси творчої діяльності людини.

Мистецтво з його специфічною якістю художності становить вищу форму естетичного. Уміння бачити й оцінювати прекрасне, піднесене, трагічне, комічне, граціозне й т.п. у їх неповторно-індивідуальних проявах потребує наявності високорозвиненого смаку, високої культури бачення та переживання. А вміння визначати й оцінювати естетичні цінності – це теж свого роду мистецтво. Але мистецтво, яке виражається та втілюється в художній творчості, передбачає не тільки здатність цього мистецтва вирізнити й цінувати прекрасне, трагічне, комічне й т.п., не тільки вміння бачити естетичну цінність там, де її до цих пір ніхто не бачив, але й здатність створювати нові, естетичні цінності. Оскільки в мистецтві сутність естетичного досвіду розкривається повністю, то воно й визначається як вища, найбільш розвинена форма естетичного.

У сутності мистецтва найяскравіше виражений і характер естетичної цінності. Оскільки: 1) мистецтво є художньо-образним вираженням людського буття, зображенням, що сприймається чуттєво, і виявленням сенсу й особливостей цього буття; 2) специфіка мистецтва, його відмінність від інших форм усвідомлення людиною себе та свого світу полягає в цій образотворчо-виразній виявленості

надчуттєвого (духовного, ідеального тощо) змісту, у прояві надчуттєвого в чуттєвому. У цьому ж також полягає специфіка естетичної цінності – у прояві душевно-духовно-ідеального змісту в чуттєвій «плоті» естетичного предмета.

Іншими словами, естетична цінність і є саме цінністю втілення, пронизування «тіла» естетичного об'єкта світлом його «душі», є цінністю еманції внутрішнього в зовнішньому, змісту у формі, сенсу в символі й т.п. Таким чином, це цінність виявлення – вираження, розкриття внутрішнього в зовнішньому, надчуттєвого в чуттєвому, значення в знакові й т.д.

Саме через те, що естетична цінність є виявом, виразним розкриттям, вона за внутрішньою суттю відкрита для всіх інших цінностей і, у першу чергу, для цінності істини й добра. Тому мистецтво, специфічну цінність якого потрібно вбачати в художності, естетичності, може бути носієм майже всіх відомих цінностей – утилітарних, особистісних, соціальних, політичних, правових, релігійних тощо.

Крім того, через певну прозорість і відкритість естетичної цінності для всіх інших цінностей і взагалі для будь-якого душевно-духовно-ідеального змісту, через те, що мистецтво може відобразити практично всі сфери дійсності, воно виражає особливу, так звану художню (у нашому розумінні), естетичну правду про цю дійсність – правду, яка в певних суттєвих аспектах не тільки не поступається цінності наукових істин, але, мабуть, і перевершує їх. Напевно, тому естетичний досвід має світоглядне значення, світоглядну цінність, і дані цього досвіду повинні бути враховані у філософському світогляді поряд із даними наукового й морального досвіду [11, с. 156 – 157].

За своєю суттю культура становить єдність ідеального і реального, суб'єктивного і об'єктивного, необхідного і суцього, духовного і матеріального. Спираючись на зазначене вище, майже теж саме можна й потрібно стверджувати про мистецтво, бо саме воно є реалізацією ідеального, об'єктивацією суб'єктивного, матеріалізацією духовного, здійсненням належного, тобто втілення суцього в те, чим воно повинно бути.

Як бачимо, підтверджується повна сутнісна тотожність між культурою та мистецтвом. Причому ця тотожність пояснюється не просто й не тільки тим, що мистецтво є формою культури й що суттєві ознаки роду поширюються й на вид. Специфічну сутність культури потрібно шукати саме в поєднанні цінності з її реальним носієм, у втіленні цінності в тому чи іншому культурному надбанні (благові), у вживленні цінності в «тіло» цього надбання (блага), у тому, що це тіло освячене й осяяне світлом цінності, яка «оселилася» в ньому [12, с. 160].

Мистецтво є одним із найдієвіших факторів в утвердженні естетичного як атрибута культури, утворення її поетичного образу.

Можна виділити й специфічний протилежний попередньому момент, – це момент руйнації цілісного образу культури в епоху модернізму чи постмодернізму. Хоча з цього приводу можна посперечатися: чи це була криза в розвитку культури, руйнація її образу, чи криза нашого сприйняття, його невідповідність до новітніх процесів? Але, на нашу думку, – це питання окремого дослідження.

Величезний досвід естетичного у виявленні гармонізації в прекрасних і доцільних формах, які створюються людиною, потрібно використовувати в розв'язанні сучасних проблем культуротворення. Тут – широке коло застосування саме естетичних критеріїв того, як можна впливати на негативні явища в суспільстві чи, принаймні, запобігати їм.

Поряд із безпосередньо практичним значенням естетичного в процесі формотворення культури, його потрібно розцінювати і в значно ширшому контексті світоглядного рівня. Передусім потрібно визначити світоглядно-ціннісний аспект. Естетичне весь час повертає нас до запитання: «Як може впливати розвиток культури на почуття краси, поетичності, на духовний і чуттєвий світ людини?».

Естетична думка констатує себе у власному методологічному значенні як один з обов'язкових засобів у вирішенні проблем культуротворення. Не маючи

юридичної чи морально-імперативної сили, естетичне здатне впливати на поведінку кожного через виховання, розвиток загальної культури та свідомості.

Без облагородження людських почуттів гармонією, духовністю, сила технічного прогресу стає руйнівним автоматичним носієм бездуховності. На сучасному етапі розвитку суспільства людський розум бере на себе відповідальність за все, що існує на Землі, тому етичний і естетичний імперативи повинні бути піднятими на значно вищій щабель у шкалі регулятивних функцій.

«Естетичне у своїй духовності не залежить від вузького раціоналізму, практицизму, однак не можна заперечувати й те, що естетичне в повсякденному житті людини разом із різного роду моральними установками залишається незмінною «охоронною грамотою» стосовно збереження цінностей природи й культури як найвищих реліктів» [13, с. 11].

Культура – це стійка (стабільна, стала) єдність людини з предметним та духовним світом. Естетичне в безконечних формах свого вияву фіксує цю чуттєву єдність, засвідчуючи її своєрідний гомеостаз і гармонію. Ідеться про збереження гармонійного буття, внутрішньої духовної комфортності людини, тобто втримання найлюдянішого в людині з її прагненням до творчості, краси, самоцінності поетичного бачення світу. Коли ми говоримо про те, що класичне мистецтво (література, музика зокрема) помітно втрачає себе на шкалі духовних інтересів або про втрату енергії в «пошуках абсолюту» творчості, професіоналізму, сприйняття й творення матеріальної чи духовної культури, то тут важливим є не лише соціальний, культурологічний, а й естетичний зріз пояснень.

Можна й далі проголошувати загальні показники про найвищий у світі рівень за кількістю літературних видань, чисельністю музеїв і їх відвідувань тощо. Але якщо звернути увагу на особистісний бік справи, то виявиться, як багато втрачено, понівечено в духовно-естетичному розумінні й у ставленні до традицій народної, національної культури, історичної пам'яті.

Естетичне породжене самою реальністю, його функціональне значення на сучасному етапі невпинно зростає, сфера впливу поширюється неймовірними темпами. Воно завжди присутнє в суспільних процесах, що відбуваються, в історичних подіях, у динамізмі людського духу, в утвердженні таких вічних цінностей, як істина, добро, краса. Естетичне акумулює грані цих цінностей.

Світ культури для людини – це не зовнішній, не байдужий універсум; людина відчуває потребу в ньому; вона переживає його, освоює його – пізнає та перетворює його у власний світ. У цьому процесі особистість підіймається до розуміння, осягнення, осмислення своєї універсальності й творчої, істинної суті, до свободи як пізнання необхідності.

Естетичне творить у культурі лише її притаманний світ, складає дивовижні візерунки з ниток самого буття, його глибинної суті. Що ж, як не краса, розмикає межі ества, роблячи людину відкритою само-буттю іншого, а тим самим – і буттю як такому.

Кожний людський чуттєвий прояв, стан є абсолютним, самоцінним, самоцільним і безумовним лише тоді, коли він живе не захопленням іншого, а захопленням від нього.

Людина знаходиться в середовищі, яке спеціально організоване, проникнуте естетичною атмосферою. Важко навіть перерахувати розмаїття форм і способів прояву естетичного, яке демонструє сучасна культура. Відомі теоретики сьогодення поки що не відмовилися від думки створити для людини цілісне, естетично й художньо значуще предметне середовище, оточити її красивими, виразними й важливими для особистості речами. Їх ідеал – це таке проникнення естетичного в життя та діяльність людини, коли те й інше стають творчими, приносять задоволення та дарують насолоду, підносять людину на більш високий щабель свого розвитку.

У певному розумінні суспільство – це театр, де кожен грає якусь роль; причому це театр у русі, театр, що цілковито пронизує буденне життя. А естетичне в

культури, як очі, «наділене вражаючою здатністю перетворювати невидиме у видиме, візуалізувати будь-які чуттєві сигнали» [14, с. 24]. Воно – це той канал чуттєвої реалізації бажань людини, які не можуть бути здійсненими у формі повсякденної життєдіяльності.

Минають часи домінування парадигми науково-природничого підходу, і філософська думка все частіше звертається до розуміння «метафізичної» сутності культури. Найвищим і найповнішим, концентрованим проявом цього є унікальна і атрибутивна якість культури – естетичне, що вирізняє її та обумовлює особливе місце в бутті. Естетичне є сутнісною характеристикою культури, являє собою її конститутивну й визначальну особливість, репрезентує якісно новий рівень активності людини в процесі культуротворення та одночасно є тим, що дозволяє культурі зберігати свою самобутність і неповторність.

А.Канарський у праці «Діалектика естетичного процесу. Теорія чуттєвого пізнання» виділяє такі форми естетичного: міфологічну (естетичне й співобразне), утилітарну (естетичне й корисне), моральну у її двох різновидах: як естетичне й «надчуттєве» (безпосередньо духовне) та як співвідношення естетичного та художнього. А отже, естетичне присутнє не тільки в будь-якій сфері людської діяльності, воно є складовою самої людини, її свідомості, почуттів та переживань, виступаючи цементуючим матеріалом, який дозволяє існувати культурі як єдиному механізму.

Специфіка естетичного формується у взаємозв'язку зі зміною часової моделі реальності, зі специфікою становлення людини, її здатністю освоювати світ, узагальнюючи у свідомості власний досвід культуротворення.

Естетичне існує як історично зумовлений процес «переходу об'єктивності чуттєвого явища в суб'єктивний стан, самопочуття людини, іншими словами – своєрідне дооформлення буття естетичного до рівня його завершеності в людському переживанні й утвердженні» [15, с. 8].

Процес творення культури – це певна часова послідовність, яка під час естетичного переживання визначає смисложиттєву цінність минулого, сучасного та майбутнього. Естетично освоєний період переосмислюється щоразу з урахуванням чинних традицій, які перебувають у взаємоспрямованому русі двох протилежних метаморфоз – форми діяльності та форми речі в їх суперечливому взаємотворенні.

У той же час культура в процесі узагальнення усталених традицій суспільства й індивідуального досвіду формується відповідно до цілеспрямованості історичного процесу.

Зміна часових періодів у розвитку культури передбачає «бачення реальності з якоїсь певної точки» [16, с. 78].

Культура виявляється згорнутою в часовий цикл, рух якого цілеспрямований від початку до початку. Знання першоначал керує самопізнанням. Мудрість в античному розумінні уособлюється позачуттєвою інтелектуальною інтуїцією: знання – це є не що інше, як «пригадування душі». Епоха Середньовіччя характеризується ідеєю моральної незалежності людини від Абсолюту. Естетичне як універсальна властивість Абсолюту виявляється позбавленим матеріальних рис і виступає у формі трансцендентної заданості Абсолюту. «Ніщо чуттєве не повинно бути предметом самодостатньої любові, якщо ми бажаємо вільно ввійти в насолоду небесним світлом» [17, с. 38].

У Новий час увага концентрується на пошуках першопричини природної суті буття. Відхід від середньовічного трансценденталізму через натурфілософію приводить до ідеї іманентності Абсолюту: «Як в одиниці згорнуте кожне число, у числі – кожна пропорція та співмірність, а в пропорції – кожна гармонія, порядок і узгодженість, – а отже, вся краса, точно так і ми говоримо, що Бог єдиний» [18, с. 120].

Сучасна культура досліджується як нескінченний розгорнутий ланцюг

прямих проєкцій вічності. Споглядання розуміється як процес залучення до творчості Абсолюту: «Усе, що існує – витвір абсолютної краси, сформований за подібністю до неї, і це формування здійснюється на основі залучення» [19, с. 120].

Естетичне як творчість Абсолюту, що втілене в справжню природу сучасного й постійно розгортається в ній, набуває рис матеріальності й постає перед нами у вигляді атрибуту культури, яка існує. Оскільки естетичне звернене до першоджерел внутрішнього життя людини, то воно втрачає форму трансцендентної заданості й виводиться через натурфілософський гносеологізм як атрибут культури.

Поєднання в єдину цілісність культури й естетичного – знамення історії людського буття. Цей органічний сплав існував у всі часи, але розуміння його було різним. Усвідомлення гармонії космосу, прекрасного чи потворного, трагічного чи комічного було невід'ємною частиною принципів наслідування. «В античному світі – своя естетика космічності та всесвіту, в естетичному світогляді епохи Відродження, у класицизмі, романтизмі – своя» [20, с. 9].

Отже, естетичне – це рух культури у сферу «абсолютного буття», стан людської екзистенції, спрямованої на ідеальні, вищі життєві цінності. Естетичне як сфера співвіднесення людини зі світом культури репрезентує сукупність специфічних проявів. Насамперед це самотрансценденція людської діяльності та свідомості, «подвійне» світопереживання.

Джерела та література:

1. Безклубенко С.Д. Філософські проблеми культури // Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності – К.: Вид. центр КДЛУ, 2000. – С. 220 – 228.
2. Симячко А.П. Специфика научного и художественного познания // Этика, эстетика і теорія культури: Проблеми етико-естетичної теорії. Вип. 34. – К.: Либідь, 1991. – С. 36 – 44.
3. Там само.
4. Волков Г. Три лика культуры. – М.: Мол.гвардия, 1986. – 335 с.
5. Гегель Г. Сочинения: В 14 т. / АН СССР. Ин-т философии. – М., 1959. – Т.4. – 440 с.
6. Лихачев Д.С. Развитие русской литературы X–XVII веков. Эпохи и стили. – Л.: Наука, 1973. – 254 с.
7. Давыдов Ю.Н. Эволюция взаимоотношений искусства и философии // Философия и ценностные формы сознания. – М.: Наука, 1978. – С. 282 – 287.
8. Крутоус В.П. Категория прекрасного и эстетический идеал. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1985. – 166 с.
9. Чавчавадзе Н.З. Культура и ценности. – Тбилиси: Мецниереба, 1984. – 171 с.
10. Там само.
11. Там само.
12. Там само.
13. Кучерюк Д.Ю. Естетичне сприйняття предметного середовища. – К.: Наук. думка, 1973. – 143 с.
14. Ананьев Б.Г. Сенсорно-перцептивная организация человека // Психология и проблемы человекознания. – М.: Изд-во “Институт практической психологии”. – Воронеж: НПО “МОДЭК”, 1996. – С. 59 – 157.
15. Канарский А.С. Диалектика эстетического процесса. Теория чувственного познания. – К.: Высшая школа. Изд-во КГУ, 1979. – 214 с.
16. Парохонский В.А. Язык культуры и генезис знания. – К.: Наук. думка, 1988. – 210 с.
17. Бычков В.В. Эстетика Аврелия Августина. – М.: Наука, 1984. – 134 с.
18. Кузанский Николай. “Вся ты прекрасна, возлюбленная моя.” // Эстетика Ренессанса (антология): В 2 т. – М.: Искусство, 1981. Т. 2. – С. 115 – 143.
19. Там само.
20. Кучерюк Д.Ю. Екологічна естетика як система // Етика, естетика і теорія культури: Проблеми етико-естетичної теорії. – Вип. 34. – К.: Либідь, 1991. – С. 3 – 13.

ОБРАЗ ЛЮДИНИ В ОСВІТНЬОМУ ВЧЕННІ Г. Г. ВАЩЕНКА

*130-річчю від дня народження присвячується
“Парадокс людського образу в тому, що він є одночасно
універсальним і унікальним, але універсальність його
може бути розкрита для нас лише через неповторність”.*

Моріс Фрідмен

Висвітлюються антропологічні погляди українського філософа-педагога 10-60-х рр. ХХ ст. Г. Ващенко. Автор вважає, що Г. Ващенко, спираючись на ідею автономності та індивідуальної людської свободи, формує образ “вольової, характеристичної” людини доби індустріальної цивілізації.

Кризи сучасної цивілізації (антропологічна, екологічна) гостро ставлять на порядок денний проблеми нових стратегій цивілізаційного поступу. Особливо актуальна ситуація сучасної антропологічної кризи через те, що відкриваються технологічні можливості зміни біологічних якостей людини шляхом втручання в її генетику. За цих умов у культурі техногенної цивілізації відбувається своєрідне зміщення акцентів у розумінні предметів панування сили і влади – від людини до речей, вироблених нею. Нові смисли поєднуються з образом діяльнісно-перетворюючого призначення людини. У цьому зв'язку актуалізуються питання про соціальну роль філософії освіти, її статусу в сучасній культурі.

Додамо ще надзвичайно важливий момент філософії пізнання. Йдеться про те, що будь-яке логіко-раціональне та історико-культурне тлумачення людини обмежене можливостями і станом суспільного пізнавального процесу. Різноманітні доктринальні (релігійні, політико-правові, філософсько-антропологічні, науково-спеціалізовані чи мистецькі) тлумачення пропонують різні образи людини і розчленовують людину на осмислені фрагменти, намагаючись виокремити її сутнісні властивості.

Розглядаючи образ людини під кутом зору органічної взаємодії філософської та освітньо-педагогічної рефлексії, слід брати до уваги, що людська особистість формується під впливом інших людей, а також у діалозі з уже панівним у культурі образом людського. До того ж формування образу людини в межах певного історико-культурного типу передбачає розгляд відповідних прагнень, соціальних, політичних, загалом соціокультурних особливостей людського в історії культури.

Проте людський образ не може бути остаточно визначений у межах конкретних культур і потребує постійного саморозкриття. Тому образ людини – це не просто “картина людини”, що є сталою і непорушною. Характерними ознаками образу є історичність і мінливість. Водночас мінливість образу людини не означає самого усвідомлення мінливості та плинності людського.

Існуючий у культурі образ людини впливає не лише на вчинки, дії та звички окремих людей, а й визначає також певною мірою “образ світу”, в якому ми живемо. Образ світу утворює конвенціональний простір, у межах якого особа, соціальна група, суспільство забезпечує свою життєдіяльність, передбачає порядок дій, здійснює освітньо-виховну роботу, загалом означає і вимірює антропологічно-екзистенціальний і конкретно-предметний зміст образу людського.

Окреслена антропологічно-теоретична ситуація спонукає нас до запитань: чи можемо ми розглядати проблему “образу людини” як самостійну філософсько-антропологічну проблему педагогічної антропології? Що ж саме містить у собі

“образ людини” в освітньо-педагогічній концепції Г. Ващенка? Які уявлення українського філософа-педагога про те, якою людиною має бути? Який ціннісний ідеал людського в освітньому вченні Г. Ващенка? На ці та інші запитання ми й спробуємо дати відповідь у нашому дослідженні.

Відповідно метою даної статті є аналіз постановки і вирішення філософських проблем формування образу людини у творчості Г. Ващенка. Об'єктом дослідження, таким чином, є стан осмислення образу людини у філософській культурі XIX-XX ст. Предметом – особливості такого осмислення в освітньо-педагогічній концепції Г. Ващенка, визначного українського філософа-педагога XX ст.

Пристаючи до аналізу філософсько-освітньої концепції Г. Ващенка, відзначимо, що вона має виразно антропологічне забарвлення. Гранична чутливість сучасної філософії освіти до запитів педагогічної антропології зумовила той факт, що антропологічна проблематика постає центральною в дослідженнях багатьох зарубіжних і вітчизняних філософів. Тому актуальність даної розвідки автор вбачає не лише в нагальній потребі автентичного осмислення джерел української філософсько-освітньої думки, але й введенням вітчизняної філософії освіти в поле філософських досліджень сучасної західноєвропейської культури.

Наш аналіз наукової літератури як в Україні, так і у ФРН, де Г. Ващенко жив і працював упродовж 22-ох років, показує, що антропологічний аспект творчої спадщини українського філософа-педагога на сьогодні залишається практично не вивченим. Дана робота є першою спробою започаткувати дослідження актуальних антропологічних проблем освітньо-педагогічного вчення Г. Ващенка.

Методологічною основою розвідки є найважливіші досягнення сучасної філософської антропології, а також концептуальний матеріал, що містить теоретико-методологічні здобутки західноєвропейських і вітчизняних антропологів постмодерністської епохи. З цією метою як рецепція неklasичних систем філософії використовується екзистенціальний, герменевтичний і структуралістський методи дослідження. Крім того, у процесі дослідження використовується компаративістський метод як методологія порівняльного аналізу різних філософсько-антропологічних концепцій (насамперед Ф. Ніцше).

Аналіз творчого доробку Г. Ващенка показує, що взаємовплив філософії та педагогічної антропології найповніше репрезентовано в людинознавчих розділах його праць “Виховання волі і характеру”, “Свобода людини як філософічно-педагогічна і політична проблема”, “Виховний ідеал”, “Тіловиховання як засіб виховання волі і характеру”, написаних у 50-их роках. Це його акме, тобто період найвищого творчого піднесення. Розгляд філософсько-антропологічних сюжетів тут виходить на особливості втілення загальнолюдського у конкретних національних чи епохальних типах, а звідси на характерологію української людини. У центрі філософсько-освітніх пошуків Г. Ващенка постає духовний образ людини, який складається під впливом моральних і духовних цінностей, процесу виховання і самовиховання, “шліфування” волі і характеру, впливу соціокультурного середовища тощо.

Зазначені конститутивні моменти образу людини виявляли ідейні та світоглядні протиріччя доби пізнього модерну загалом і радянської зокрема. Г. Ващенко намагається переосмислити усталені погляди на людину, культуру, соціум, способи їх взаємозв'язку. Але він не може вийти за межі модерністської парадигми, хоча робить спробу перейти від реконструюючого погляду на людину та світ до погляду культурного. У його філософсько-освітній концепції вибудовується не реально існуючий образ людини, а бажаний, певний ціннісний антропологічно-педагогічний ідеал людини доби пізнього модерну.

Особливо важливим з точки зору досліджуваної нами проблеми є постановка питання: чи існує свобода волі, чи це є лише фікція? Особливого звучання дана проблема набувала в добу Г. Ващенка, коли йшла боротьба за свободу українського народу. Адже, справді “свобода народу не може бути без свободи людини”.

Розв'язуючи це питання, Г. Ващенко визнає свободу волі, але не абсолютну, а обмежену і стосункову. Мислитель був переконаний, що педагог і виховник можуть не фіктивно, а по-справжньому, як вільні істоти, прагнути до якогось ідеалу як мети виховного процесу. Отож постає ідеал *“вольової, характеристичної людини”*. Стрижнем такого ідеалу, як і стрижнем характеру, Г. Ващенко визначає основну життєву мету людини. Такою метою філософ-педагог вважає може бути або служіння особистим егоїстичним інтересам, або служіння суспільству і певній високій ідеї. Безперечно, український філософ-педагог обирає другий варіант.

Але тут виникає проблема особи і суспільства, що має велике значення не тільки у вихованні молоді, але й у всьому політичному й економічному житті людства. Дану проблему Г. Ващенко розв'язує в дусі християнства, тобто виходить з теологічного вчення, згідно з яким людина є образ і подоба Божа. Саме тому у Г. Ващенка людина має абсолютну вартість, разом з тим повноту життя вона може знайти лише в свобідному служінні Богові і суспільству. Спираючись на ідеалістичне християнське вчення, педагог обґрунтовує як основну мету української молоді: *“Служіння Богові й Вітчизні”*. Така мета у свою чергу визначає риси волі і характеру, що їх треба виховувати в українській молоді. Серед основних рис волі і характеру він проголошує *“високу й безкомпромісову принциповість”*, *“чесність у виконанні своїх громадянських обов'язків”*, *“мужність і твердість”*, *“дисциплінованість і організованість”*, *“працелюбність”*, *“життєрадісність і здоровий оптимізм”*, *“рішучість”* тощо. Водночас філософ-педагог звертає увагу на необхідність виховання патріотизму, релігійності, моральності, стійкості, наполегливості у праці, тобто виховання міцної духом і тілом людини, яка була б здатна боротися за свободу свого народу, відстоювати свої світоглядні переконання.

Можна бути різної думки про спосіб, у який Г. Ващенко утверджує образ *“вольової, характеристичної”* людини. Але слід віддати належне філософу-педагогу: основоположне значення ідеї українського національного виховання він утверджує з такою силою і виразністю, яку ми не знаходимо в жодного з сучасних йому радянських педагогів. Найважливішою умовою національного виховання філософ-педагог визначає *“виборонення свободи”* як основної мети українського народу. *“Україна боролась і бореться за свою державну незалежність саме тому, – підкреслює Г. Ващенко в одній із головних своїх праць, – що тільки своя самостійна держава забезпечує добробут і високий культурний розвиток нації”* [1, с. 261]. Отже, здобуття Україною справжньої, а не позірної державної незалежності, на думку мислителя, є визначальною запорукою соціокультурного поступу української нації.

Проте, щоб здобути незалежність України, потрібно виховати *“вольову, характеристичну”* людину. Окреслений тип людини передбачав формування відповідних фізичних якостей, серед яких важливе місце посідав такий філософський концепт, як тіло (тілесність). Звернення Г. Ващенка до проблематики тілесності є одним із проявів онтологічного повороту філософської думки ХХ ст., завдяки якому відбувається подолання редукції феномена людини до самосвідомого суб'єкта та редукції буття до сущого, властиві класичній модерній думці. Його непокоїть питання: чи можливе через тіловиховання формування волі і характеру людини саме в такий спосіб, щоб тіло стало знаряддям людського духу?

Шукаючи відповіді на це питання, Г. Ващенко висловив припущення про можливість впливу шляхом тіловиховання на волю і характер людини. У зв'язку з цим увагу вченого привертає теорія взаємодії, тобто взаємовідношення між душею і тілом. Сутність цієї теорії полягає в тому, що хоча душа і тіло є різні субстанції, але між ними існує зв'язок: душа впливає на тіло і тіло впливає на душу. Г. Ващенко зазначає: *“Факти з переконливістю свідчать про те, що між душею і тілом існує зв'язок; що як тіло може діяти на душу, так і душа може діяти на тіло. При цьому в одних переважає дух, у других – тіло. Є люди, що стримують свої*

тілесні пристрасті, мужньо й терпляче витримують голод і холод, а іноді й фізичні муки. Є випадки, що людина зусиллям волі переборює не тільки втому, а й хворобу. І навпаки – є люди, що їх з повним правом можна назвати рабами тіла. Для них головне в житті – тілесні втіхи, гарна їжа, напої і т. ін. Вони не можуть перемагати втоми. Занепадають духом під час голоду, не терплять болю” [2, с. 300].

Спираючись на ідею автономності та індивідуальної свободи, Г. Ващенко висуває вимогу виховання і самовиховання, тобто спрямування життя людини в певному напрямку, а саме “тіло зробити знаряддям духу”. Підсумовуючи аналіз напрямків розв’язання проблеми відношення тіла і душі, вчений робить такий висновок: “Наше завдання полягає у тому, щоб виховати людину *міцну духом і тілом*, але водночас таку, щоб у неї *дух панував над тілом* (курсив наш. – В. Д.). У цьому основний сенс тіловиховання. Ця ідея мусить бути покладена в основу всіх ділянок тіловиховання” [2, с. 301].

Тут принципово важливою є методологічна позиція Г. Ващенка, згідно з якою виховання він витлумачує як одну з найпочесніших форм діяльності людини. Ця думка базується на визнанні свободи волі людини. Це, зокрема, значить, що саму справу виховання він підносить на велику принципову височінь. Водночас, основне завдання виховання філософ-педагог вбачає в тому, щоб “не тільки оберігати незаплямованим образ Божий в людині, а й допомогти тому, щоб цей образ розкрився з найбільшою повнотою” [1, с. 223]. Розв’язуючи цю проблему, Г. Ващенко виходив із позицій християнського ідеалізму. Матеріалістичне вирішення проблеми відношення тіла і душі, тобто позиція, згідно з якою існують лише матеріальні процеси, що душі як особливої нематеріальної субстанції нема, для нього є неприйнятною. Полемізуючи з прибічниками марксизму, філософ-педагог вважав, що марксистки, хоча й допускають вплив свідомості на суто фізичні процеси, насправді займаються не науковим вирішенням проблеми, а “крутітством”.

Потрібно підкреслити, що виховання у Г. Ващенка розповсюджується на тіло, душу і дух і ставить завданням утворення із задатків і здібностей, що розвиваються, гармонічного цілого, а також набуття вихованцем сприятливих для нього самого і для суспільства душевно-духовних установок у відношенні до інших людей, сім’ї, народу, держави і т. д. Причому виховання він витлумачує в річищі української філософсько-освітньої думки як мистецтво, як складне соціокультурне явище, в якому бере участь вихователь, який спрямовує розвиток молодої людини до певної мети, і вихованець, що не тільки сприймає вплив вихователя, але й сам відповідно до його вказівок активно діє на свої психічні і фізичні властивості.

Зважаючи на все це, Г. Ващенко у праці “Тіловиховання як засіб виховання волі і характеру” та інших своїх працях висуває ідею “**панування духу над тілом**”. Усвідомлюючи, що тіловиховання не є окремою галуззю формування людської особистості, а органічною його частиною, міцно пов’язаною з розумовим, моральним і естетичним вихованням, філософ-педагог у взаємовідношенні душі і тіла пріоритет віддає не тілесному, а духовному. Тому Г. Ващенко наполягає не тільки на зміцненні здоров’я, розвитку м’язової сили і спритності, а й розвитку духовних сил людини: зміцнення її волі, вироблення витривалості, здібності “*керування своїм тілом як знаряддям духу*”.

Цей підхід до ролі тіла у житті людини традиційний для української філософії. Піонером у розбудові української системи тіловиховання слід вважати Івана Боберського – автора ряду праць у галузі фізичної культури, який на початку ХХ ст. розгорнув на Галичині фізкультурний рух. Його ідеалом був “сталевий вояк, крицево-кришталний характер, велике, повне любові до рідного краю серце, здорова душа – все це у здоровому тілі” [3, с.14].

Підкреслюючи дотичність концепції тіловиховання Г. Ващенка до системи І. Боберського, вкажемо на мету останньої – виховання міцних духом і тілом українських патріотів, борців за волю Батьківщини. Саме в питанні здобуття незалежності соборної України, що вимагає високих властивостей духу і тіла,

проявляється найбільша суголосність поглядів І. Боберського і Г. Ващенка.

Такий підхід, на перший погляд, дотичний і до концепції тіла Ф. Ніцше, де тіло є єдиним джерелом, яке здатне висвітлити всі глибини цінності тієї чи іншої особистості. Проте уважний аналіз підходів українського і німецького мислителів до феномена “тіла” показує, що тут є суттєві відмінності. Німецький філософ наполягав: “Навіть найбільший розум, якщо він поєднаний із слабким характером – ось чого слід позбутися. Наша мета: вдосконалення всього тіла, а не лише мозку” [4, с. 164]. Ця позиція підкріплюється тим, що феномен “тіла” як найбільш багатий, виразний і відчутний Ф. Ніцше методично ставить на перше місце. Більш того, віра в тіло фундаментальніша в Ніцше віри в душу. Остання, як вважав Ніцше, виникла з ненаукових спостережень над агонією тіла як така, що його залишає [4, с. 283-284].

Отже, вихідна точка у Ф. Ніцше – це тіло. Проте розв’язання проблеми відношення душі і тіла ускладнюється тим, що Ф. Ніцше говорить про тіло як про “Себе” (das Selbst), вихваляючи його за великий здоровий глузд: “Тіло має великий здоровий глузд, одностаєне різноманіття, стан війни і миру, стада і пастуха. Ця маленька думка, яку ти називаєш своїм розумом, о мій брате, це всього лише невеликий інструмент, іграшка великого здорового глузду” [5, с. 231].

Таким чином, якщо у Г. Ващенка тіло – це засіб виховання волі і характеру, “знаряддя духу”, то у Ф. Ніцше тіло постає як провідник “волі до влади” і є привілейованим, тобто вищим за совість, розум, мислительні здатності до міркування, почуття, бажання, загалом як “алгебра вище за таблицю множення”. Хоча треба зазначити, що і Г. Ващенко, і Ф. Ніцше виходили з того, що характер і воля людини з точки зору відношень між душею і тілом залежать не стільки від успадкованих її властивостей, скільки від виховання і самовиховання. Але процес виховання в них різновекторний: обґрунтування фізичних якостей у Ващенка, не обмежуючись компромісом тіла і душі, переростає в пріоритет духовного; у Ніцше в тілі, що є досконалим, привілейованим феноменом, концентруються основні риси волі до влади, яка у свою чергу є своєрідною школою для тіла.

Нарешті, “вольова, характеристична людина” є яскравою індивідуальністю, де її “Я” має не лише виразне національне забарвлення, але й загальнолюдське, космічне “Я”. Водночас Г. Ващенко досить суворий у відношенні до крихкого егоїзму, який шукає притулку в конформізмі колективної моралі. В суспільстві, яке базується на принципі колективної моралі, окрема людина може розчинитись у загальній людській масі. Він підносить релігійний індивідуалізм, який є умовою щедрості її життя та пізнання. Г. Ващенко категорично не визнає, знаючи, чим це все може закінчитися, так званих ревнивих прибічників рівності, які в ім’я справедливості виправдовують те, що ми могли б назвати анархізмом безвольної відмінності. Ось чому філософ-педагог має почуття відрази до егалітарної ідеології, в якій вбачає найбільшу перепону до формування “вольової, характеристичної” людини.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що образ людини в освітньому вченні Г. Ващенка містить соціальні, політичні прагнення й, безумовно, особистісні уявлення філософа-педагога про те, якою людина має бути. Перед нами постає образ вольової, характеристичної людини, в якій дух домінує над тілом, – людини наскрізь просякнутої максимою служіння Богові і Вітчизні як основної мети української молоді.

Історичне значення формування Г. Ващенком образу “вольової, характеристичної” людини, на наш погляд, полягає в тому, що його автор загальний духовний процес формування образу людини спрямовує не на знеособлений витвір як гвинтика величезного суспільного механізму, а на активну, діяльну особу, якої сьогодні так не вистачає Україні. Трансформація українського суспільства потребує формування певного типу особистості – творчої і критично мислячої, здатної знаходити рішення в нестандартних ситуаціях і нести відповідальність за свої вчинки. Формування такої особистості – це завдання загалом українського суспільства й освіти зокрема.

Аналіз творчого доробку Г. Ващенка дає поштовх до систематизації та цілісного сприйняття образу людини в історії української філософсько-освітньої думки від традиційних до техногенних суспільств. У техногенній цивілізації виникає особливий тип людини. Образ творчої, суверенної, автономної особистості посідає одне із пріоритетних місць у системі цінностей техногенної цивілізації. Тому предметом наших наступних досліджень можуть бути також особливості функціонування життєвих смислів і цінностей, що формують ідеал креативної, діяльної, суверенної особистості в культурі техногенного суспільства.

Джерела та література:

1. Ващенко Г. Виховання волі і характеру – підручник для педагогів. К.: “Школяр”, 1999.
2. Ващенко Г. Тіловиховання як засіб виховання волі і характеру // Твори. Т. 4. – Праці з педагогіки та психології. – К.: “Школяр” – “Фада” ЛТД, 2003. – С. 271-313.
3. Жарський Є. Професор Іван Боберський. – Альманах Р. Ф. К., Мюнхен, “Молоде життя”, 1951.
4. Ницше Ф. Воля к власти: Опыт переоценки всех ценностей / Пер. с нем. – Спб.: Издательский дом “Азбука-классика”, 2007.
5. Ницше Ф. Так говорил Заратустра. Книга для всех и ни для кого. – М.: “Интербук”, 1990.

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Віктор Дудко

●

ДВІ ПУБЛІКАЦІЇ ЖУРНАЛУ “СОВРЕМЕННОК” У ШЕВЧЕНКОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Втілювана протягом багатьох десятиліть у життя настанова на пошук в історії українсько-російських літературних взаємин виключно позитиву закономірно впливала власне на дослідницьку оптику: “виграшним” епізодам міжлітературних контактів приділялася надмірна увага, а контроверсійні аспекти якщо й не цілком оминалися, то принаймні істотно притлумлювалися. Ясна річ, це не могло не виводити дослідників за межі коректної інтерпретації джерел, що виразно демонструють і пропонувані нотатки. Вони є спробою показати на конкретному матеріалі “механіку народження шевченкознавчих легенд”¹.

1

Історики української літератури і журналістики неодноразово використовували анонімно опубліковану на сторінках “Современника” рецензію М. Чернишевського на перше число часопису “Основа” за 1861 р. Прихильно оцінюючи перспективи розвитку українського письменства, критик зазначав: “Когда у поляков явился Мицкевич, они перестали нуждаться в снисходительных отзывах каких-нибудь французских или немецких критиков: не признавать польскую литературу значило бы тогда только обнаруживать собственную дикость. Имея теперь такого поэта, как Шевченко, малорусская литература также не нуждается ни в чьей благосклонности. Да и кроме Шевченка пишут теперь на малорусском языке люди, которые были бы не последними писателями в литературе и побогаче русской”².

Спробу реконструювати передісторію появи на сторінках “Современника” відповідної публікації М. Чернишевського здійснив у монографії “Шевченко и русская литература XIX века” (1961) Ф. Прийма, який писав: “До сих пор исследователи не обратили внимания на тот факт, что рецензия Чернышевского на первую книгу “Основы” появилась в “Современнике” за десять дней до выхода в свет рецензируемого журнала (дата цензурного разрешения № 1 “Современника”, где напечатана рецензия, – 29 декабря 1860 года, дата цензурного разрешения первого номера “Основы” – 10 января 1861 года). Подобного рода срочность можно объяснить только тем, что как самому появлению нового журнала, так и правильной оценке его Чернышевский придавал необыкновенно важное значение. С книжкой журнала, еще не вышедшего в свет, Чернышевский мог познакомиться

в редакції “Основы” при содействии В.М. Белозерского, Н.И. Костомарова и, наконец, Шевченко”³.

Аргументацію дослідника одразу беззастережно сприйняли колеги-шевченкознавці. Рецензент монографії “Шевченко и русская литература XIX века” зазначав: “Навіть на давно відомі факти Ф.Я. Прийма прагне подивитися по-своєму, ніби заново їх зважити. В такий спосіб йому вдається зробити цікаві уточнення, а інколи й важливі відкриття. Дослідники, наприклад, дуже часто зверталися до рецензії Чернишевського “Нові періодичні видання”. Але ніхто не помічав досі, що рецензія з’явилася на десять днів раніше, ніж перший номер “Основи”. Отже, Чернишевський ознайомився з новим журналом ще до його виходу в світ і вважав за потрібне відгукнутися про нього в пресі [...]”⁴. Є. Шабліовський включив відповідне положення до своєї монографії “Т.Г. Шевченко и русские революционные демократы. 1858-1861” (1962)⁵.

Спостереження Ф. Прийма відтоді фігурувало в шевченкознавчих дослідженнях неодноразово. Він сам ще раз навів його у монографії “Шевченко і російський визвольний рух” (1966)⁶, у кількох працях міркування колеги використали Є. Шабліовський⁷ (серед них розділи у двох колективних Шевченкових біографіях⁸) і Є. Кирилюк⁹.

Наступного року після появи монографії “Шевченко и русская литература XIX века” Ф. Прийма застосував відповідний спосіб аргументації, розглядаючи анонімно опубліковану на сторінках “Современника” (1860. – № 3) рецензію М. Добролюбова на Шевченків “Кобзар” (1860). Дослідник зазначав: “Показово, що “Автобіографія”¹⁰ Шевченка була майже в повному обсязі включена Добролюбовим у його рецензію на “Кобзар”. [...] Про велике значення, якого надавав Добролюбов “Автобіографії” українського поета, свідчить і такий цікавий факт, досі не відзначений у літературі. Цензурний дозвіл другого номера “Народного чтения” за 1860 р, де було надруковано “Автобіографію” Шевченка, було дано 2 березня 1860 р., тим часом як дата цензурного дозволу “Современника” з рецензією Добролюбова – 29 лютого 1860 р. Інакше кажучи, до рук Добролюбова автобіографія Шевченка потрапила значно раніше, ніж вона встигла з’явитися друком”¹¹. Ці міркування Ф. Прийма виклав і в одночасно опублікованій іншій статті, доповнивши висновкову частину: “Так как автобиография была написана поэтом 18 февраля 1860 г., то будет правомерно считать, что критик знал о ней уже в момент ее написания. Эта причастность Добролюбова к творческим планам Шевченко – новое свидетельство теснейших связей с ним лагеря русской революционной демократии в целом”¹². Свої спостереження дослідник навів також у доповіді “Добролюбов і Шевченко” на одинадцятій науковій шевченківській конференції¹³, Є. Шабліовський повідомив про “знаменну деталь”, на яку звернув увагу Ф. Прийма, у Шевченковій біографії¹⁴.

Проте невдовзі, у монографії “Шевченко і російський визвольний рух”, Ф. Прийма висвітлив відповідний сюжет інакше: “Цензурный дозвіл для другого номера “Народного чтения” за 1860 рік, де була надрукована автобіографія Шевченка, одержаний 2 березня 1860 року, тоді як дата цензурного дозволу “Современника”, в якому була вміщена рецензія Добролюбова, – 29 лютого того ж року. Проте вихід березневої книжки “Современника” затримався. Причиною затримки була стаття Добролюбова “Коли ж прийде справжній день?”. Редакція скористалася цією затримкою для внесення доповнень у журнал. Номер був доповнений статтею “Прилюдний диспут 19 березня” і черговим випуском “Свистка”, у зв’язку з чим потрібен був додатковий дозвіл цензури, одержаний 28 березня. У нас є всі підстави вважати, що рецензія Добролюбова на “Кобзар” написана до 29 лютого, отже, текст автобіографії Шевченка потрапив до рук критика відразу ж після 18 лютого 1860 р., коли він був написаний автором”¹⁵.

Ясна річ, після уточнення обставин підготовки березневого числа “Современника” за 1860 р. (далі буде показано, наскільки коректно їх висвітлено) тільки автор монографії “Шевченко і російський визвольний рух” міг залишатися

переконалим, що “рецензія Добролюбова на “Кобзар” написана до 29 лютого”. Теза про те, що “текст автобіографії Шевченка потрапив до рук критика відразу ж після 18 лютого 1860 р., коли він був написаний автором”, зникла із шевченкознавчої літератури, щоб, однак, несподівано знову постати в опублікованій у 1984 р. Шевченковій біографії (автором відповідного розділу виступив Є. Шаблювський)¹⁶. Як з’ясувалося, на час її підготовки дослідник, якому не випало побачити відповідну книжку опублікованою, з огляду на стан здоров’я не зміг переробити розділи, вміщені в попередній версії біографії¹⁷. Деякі з них доопрацювали з урахуванням нового матеріалу В. Смілянська і В. Шубравський¹⁸, а два – включно з тим, де йшлося про обставини появи в часописі “Современник” рецензії М. Добролюбова, було після суто косметичних поправок передруковано із біографії 1964 р. (тому в розділі не відбито і скоригований погляд Ф. Прийма “зразка” 1966 р.).

2

Дві дати цензурного дозволу березневого числа “Современника” за 1860 р. Ф. Прийма помилково трактував як одиничний факт, зумовлений складним проходженням до друку статті М. Добролюбова “Когда же придет настоящий день?” (дослідник, однак, не зауважив, що й рецензію на “Кобзар” було подано до цензури лише 22 березня 1860 р.¹⁹). Насправді в журналі “Современник”, починаючи з листопадової книжки за 1855 р., наявність двох дат цензурного дозволу була *системним* явищем: вони позначалися в *кожному* числі²⁰. Лише іноді відповідні дати збігалися, переважно ж істотно різнилися (березневе число за 1860 р. – один із показових випадків). Відомості про дати цензурного дозволу і виходу в світ усіх чисел “Современника” було оприлюднено до виходу в світ монографії Ф. Прийма “Шевченко и русская литература XIX века”²¹, тому можна лише подивуватися, що поважний дослідник не врахував відповідні публікації²².

Розглядаючи рецензію М. Чернишевського на перше число “Основи” за 1861 р., Ф. Прийма взяв до уваги лише першу дату цензурного дозволу січної книжки “Современника” – 29 грудня 1860 р., не врахувавши, що друга відповідна дата – 21 січня 1861 р.²³ Тож М. Чернишевському не було потреби ознайомлюватися з числом “Основи” до його виходу в світ. (Так само, як і роком раніше М. Добролюбов, працюючи над рецензією на “Кобзар”, міг обізнатися із Шевченковим автобіографічним листом після його появи друком у часописі “Народное чтение”).

Ставлення “Современника” до українського письменства й “Основи” було не таким однозначно позитивним, як намагалися показати, досліджуючи розглянуті локальні сюжети, Ф. Прийма і ті дослідники, які солідаризувалися з його “виগ্রашними” міркуваннями. Сумарний аналіз публікації “Современника” свідчить, що цей російський часопис розглядав українське питання як власне соціальне, не бачив у ньому *національного* питання²⁴. У відносинах “Современника” й “Основи” не бракувало й гострих конфліктів. Об’єктивне вивчення відповідної теми, неможливе за радянського часу²⁵, по суті, лише розпочинається²⁶.

3

Окремої уваги потребує питання: на підставі яких джерел визначати час виходу журнальних чисел у світ? Між отриманням цензурного дозволу на друк чисел і їх виходом у світ (отриманням квитка на випуск) завжди минав певний проміжок часу. В. Боград у перших своїх покажчиках змісту російських журналів – “Современник” (1847–1866) і “Отечественные записки” (1868–1884) – покладався на дату найранішого газетного оголошення про появу відповідного числа²⁷. Згодом, однак, дослідник з’ясував, що часто оголошення з’являлися друком раніше, ніж редакції отримували квиток на випуск певного числа, оскільки вони подавали відповідні повідомлення для публікації одразу після отримання цензурного дозволу. Отож в останній своїй аналогічній за характером праці – покажчиківі змісту “Отечественных записок” (1839–1848) – В. Боград визначав час виходу в

світ журнальних книжок виключно на основі реєстрів квитків на випуск, що зберігаються в Російському державному історичному архіві (фонд Санкт-Петербурзького цензурного комітету)²⁸. За яким джерелом визначав час виходу чисел “Современника” Л. Ланський, невідомо. З огляду на те, що він подав дати, які в багатьох випадках не збігаються з названими в покажчику В. Бограда, можна гадати, що відповідну роботу було здійснено за архівними джерелами²⁹. За даними Л. Ланського, березневе число 1860 р. побачило світ 2 квітня 1860 р., січневе за 1861 р. – 25 січня 1861 р.³⁰; за В. Боградом, названі книжки з’явилися, відповідно, 31 березня 1860 р. і 24 січня 1861 р.³¹.

Небезінтересно поглянути, як датовано відповідні публікації “Современника”, а також вихід перших чисел “Основи” за 1861 р. у літописах життя і творчості Т. Шевченка. Переважно – в т. ч. в новітніх літописах – зазначено, що рецензію М. Добролюбова на “Кобзар” було надруковано 29 лютого 1860 р., а рецензію М. Чернишевського – у січні 1861 р.³² Лише Д. Косарик (літопис якого назагал не відповідає науковим вимогам, і тому сучасні дослідники майже не звертаються до нього) та М. Ткаченко подали дати появи чисел із названими публікаціями за Л. Ланським³³ – 2 квітня 1860 р., 25 січня 1861 р.³⁴. Тобто в більшості літописних видань зацікавлений читач не знайде точної інформації про час появи друком номерів “Современника” з досліджуваними рецензіями М. Добролюбова й М. Чернишевського і повинен буде самостійно розбиратися у, як показано, справді не простому питанні.

Вихід першої книжки українського часопису за 1861 р. В. Анісов і Є. Серета позначили 10 січня 1861 р., коли редакція дістала цензурний дозвіл³⁵, Д. Косарик – 13 січня 1861 р. (на підставі так датованого листа В. Білозерського до Т. Шевченка, надісланого разом із числом)³⁶, М. Ткаченко, спираючись на те ж джерело, твердив: до 13 травня³⁷. Таку дату подав і П. Жур, який з’ясував її за реєстром квитків на випуск, вказавши водночас і дату цензурного дозволу³⁸. (Діставши квиток на випуск у світ накладу певної журнальної книжки, редакція мала право його поширювати. Окремі примірники числа потрапляли, однак, до редакції ще до отримання квитка. Відомо, приміром, що В. Білозерський надіслав примірник першого числа “Основи” за 1861 р. російському критикові М. Страхову 12 січня 1861 р.³⁹ На підставі синхронного свідчення М. Мізка про те, що перша книжка українського часопису з’явилася 12 січня 1861 р., так датував її вихід М. Бернштейн⁴⁰).

Оскільки лютневе, березневе і квітневе числа “Основи” за 1861 р. містили шевченківські матеріали, інформацію про вихід у світ відповідних книжок також заведено до частини літописів. Прикметно, однак, що П. Жур, визначаючи час появи цих чисел, не звертався до архівного матеріалу, а подав дати цензурного дозволу – 7 березня, 2 і 20 квітня 1861 р.⁴¹ (Так само датували вихід, відповідно, лютневого і березневого чисел М. Ткаченко і Д. Косарик⁴². Появу березневого числа М. Ткаченко окреслив широко: квітень 1861 р.⁴³). Архівні матеріали свідчать, що відповідні числа побачили світ 11 березня, 5 квітня і 3 травня 1861 р.⁴⁴

Як цілком очевидно, висвітлення в літописах життя і творчості Т. Шевченка досліджуваних сюжетів є назагал незадовільним. Хоча саме до літописів зазвичай звертається значна частина дослідників за довідками і дуже часто лише відповідними виданнями й обмежується, слушно вважаючи, що вони мають бути стисло викладеним компендіумом усього наявного на час їх появи друком – і критично перевіреного – фактичного матеріалу з обсягу шевченкознавства. На відміну від Ф. Прийми, інтєпретаційні “відкриття” якого мали цілком очевидну ідеологічну підоснову, про відповідну ангажованість “літописців” говорити не випадає. Однак в обох випадках висвітлені неточності постали внаслідок неповного врахування запроваджених до наукового вжитку джерел.

Джерела та література, примітки:

1. Івакін Ю. Нотатки шевченкознавця: Літературно-критичні нариси. – К., 1986. – С. 34.
2. Чернышевский Н.Г. Новые периодические издания // Полн. собр. соч.: В 15 т. – М., 1950. – Т. 7. – С. 935–936. Рецензія Чернышевського містила, однак, і чимало положень, які викликають критичні міркування сучасних дослідників (напр., див.: Дзира Я. Геній і коментатори його творчості: До 150-річчя виходу “Кобзаря” // Літературна Україна. – 1990. – 5 квіт. – № 14. – С. 7).
3. Прийма Ф.Я. Шевченко и русская литература XIX века. – М.; Л., 1961. – С. 197.
4. Павлюк М.М. Шевченко і російська література // Радянське літературознавство. – 1962. – № 4. – С. 146–147. Ще раніше Є. Шабліовський, рецензуючи в названому журналі книжку іншого автора, покликався на цитоване спостереження Ф. Прийма як таке, що увиразнює інтерес М. Чернышевського до “Основи” (див.: Шабліовський Є.С. Біографія великого поета-революціонера // Там само. – № 1. – С. 140). Не ставив під сумнів висвітлення в монографії “Шевченко и русская литература XIX века” питання про хронологію появи січневих чисел “Современника” й “Основи” за 1861 р., як і те, що М. Чернышевський ознайомився зі ще не виданим її числом, також М. Бельчиков. Він, однак, потрактував лише як припущення наявне в рецензованому дослідженні Ф. Прийма беззастережне міркування про мотивацію інтересу автора російського часопису до “Основи” (див.: Бельчиков Н. Шевченко и русская литература // Советская Украина. – 1962. – № 6. – С. 181).
5. Див.: Шабліовський Є.С. Т.Г. Шевченко и русские революционные демократы. 1858–1861. – М., 1962. – С. 206.
6. Див.: Прийма Ф.Я. Шевченко і російський визвольний рух. – К., 1966. – С. 89.
7. Напр., див.: Шабліовський Є.С. Т.Г. Шевченко и русские революционные демократы. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – К., 1975. – С. 224; Его же. Чернышевский и Украина. – К., 1978. – С. 100.
8. Див.: Його ж. В Петербурзі (1859–1861) // Кирилюк Є.П., Шабліовський Є.С., Шубравський В.Є. Т.Г. Шевченко: Біографія. – К., 1964. – С. 577; Його ж. Останні роки життя. Смерть поета. Похорон (1859–1861) // Т.Г. Шевченко: Біографія. – К., 1984. – С. 500.
9. Див.: Кирилюк Є. В.І. Ленін і актуальні проблеми шевченкознавства // Збірник праць 26-ї наукової шевченківської конференції. – К., 1985. – С. 11–12.
10. Ф. Прийма трактував як “Автобіографію” відомий автобіографічний лист Т. Шевченка до редактора журналу “Народное чтение” О. Оболонського. Цей лист підготував до друку П. Куліш на основі докладної Шевченкової автобіографії (див. коментарі Н. Вишневної у вид.: Шевченко Т. Повне збір. тв.: У 12 т. – К., 2003. – Т. 5. – С. 418–421).
11. Прийма Ф.Я. Герцен і Шевченко // Радянське літературознавство. – 1962. – № 3. – С. 84.
12. Его же. Шевченко и русское освободительное движение 1840–1860-х годов // Тарас Шевченко. – М., 1962. – С. 180.
13. Див.: Його ж. Добролюбов і Шевченко // Збірник праць 11-ї наукової шевченківської конференції. – К., 1963. – С. 195.
14. Шабліовський Є.С. В Петербурзі (1859–1861). – С. 532.
15. Прийма Ф.Я. Шевченко і російський визвольний рух. – С. 96.
16. Див.: Шабліовський Є.С. Останні роки життя. Смерть поета. Похорон (1859–1861). – С. 482.
17. Усне повідомлення завідувача відділу шевченкознавства Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України В. Смілянської.
18. Див.: Т.Г. Шевченко: Біографія. – С. 11.
19. Див.: Добролюбов Н.А. Собр. соч.: В 9 т. – М., 1963. – Т. 6. – С. 503 (текстологічний коментар В. Богграда).
20. Див.: “Современник” 1847–1866 гг.: Хронологический указатель анонимных и псевдонимных текстов с раскрытием авторства / Сост. Ю. Масанов; Примеч. С. Макашина // Литературное наследство. – М., 1949. – Т. 53/54. – С. 435; Богград В. Журнал “Современник”. 1847–1866: Указатель содержания. – М.; Л., 1959. – С. 53.
21. Див.: “Современник” 1847–1866 гг.: Хронологический указатель анонимных и псевдонимных текстов с раскрытием авторства. – С. 435–513 (дати цензурного дозволу і фактичного виходу чисел у світ встановив Л. Ланський); Богград В. Журнал “Современник”. 1847–1866: Указатель содержания. – 826 с.
22. Слід зазначити, що Ф. Прийма не належав до тих дослідників, яким властивий, вживаючи вислів І. Франка, “строгий критицизм в досліджуванні деталей”. На численні фактичні помилки у працях Ф. Прийма неодноразово вказували колеги (див.: Егоров Б.Ф. О различении научных розыгрышей и фальсификаций // Сборник статей к 70-летию проф. Ю.М. Лотмана. – Тарту, 1992. – С. 503–506).
23. Див.: “Современник” 1847–1866 гг.: Хронологический указатель анонимных и псевдонимных текстов с раскрытием авторства. – С. 476; Чернышевская Н.М. Летопись жизни и деятельности Н.Г. Чернышевского. – [Изд. 2-е, перераб и доп.] – М., 1953. – С. 196; Богград В. Журнал “Современник”. 1847–1866: Указатель содержания. – С. 391.
24. Вендланд В. Російська ліберальна публіцистика та українське питання у другій половині XIX ст.: журнали “Современник” і “Вестник Европы” // Другий міжнародний конгрес українців

- (Львів, 22–28 серпня 1993 р.): Доп. і повідом. – Львів, 1993. – Історія. – Ч. 1. – С. 188.
25. Див.: Михайлин І.Л. Історія української журналістики XIX століття. – К., 2003. – С. 199.
26. Деякі аспекти теми висвітлено у публ.: Дудко В. Стаття Івана Лашнікова “Об отношениях галицких русинов к соседям” (1862): атрибуція, проблематика, контексти // Український археографічний щорічник: Нова серія. – К., 2006. – Вип. 10/11. – С. 362–385.
27. Див.: Боград В. Журнал “Современник”. 1847–1866: Указатель содержания.. – С. 53; Его же. Журнал “Отечественные записки”. 1868–1884: Указатель содержания. – М., 1971. – С. 33.
28. Див.: Его же. Журнал “Отечественные записки”. 1839–1848: Указатель содержания. – М., 1985. – С. 10, 33.
29. Це питання потребує додаткового вивчення.
30. Див.: “Современник” 1847–1866 гг.: Хронологический указатель анонимных и псевдонимных текстов с раскрытием авторства. – С. 473, 476.
31. Див.: Боград В. Журнал “Современник”. 1847–1866: Указатель содержания. – С. 374, 391.
32. Див.: Анісов В., Середа Є. Літопис життя і творчості Т.Г. Шевченка. – К., 1959. – С. 326, 354; Їх же. Літопис життя і творчості Т.Г. Шевченка. – Вид. 2-е, доп. – К., 1976. – С. 300, 327; Жур П. Труды и дни Кобзаря. – Люберцы, 1996. – С. 482, 537; Його ж. Труды і дні Кобзаря. – К., 2003. – С. 405, 454.
33. Імовірно, що Д. Косарик і М. Ткаченко спиралися не на названу публікацію “Литературного наследства”, а на використане в їхніх працях інше дослідження, що містить відповідні дати (див.: Рейсер С.А. Летопись жизни и деятельности Н.А. Добролюбова. – М., 1953. – С. 253, 281).
34. Див.: Косарик Д. Життя і діяльність Т. Шевченка: Літературна хроніка. – К., 1955. – С. 229, 246; Ткаченко М.М. Літопис життя і творчості Т.Г. Шевченка. – К., 1961. – С. 277, 307.
35. Див.: Анісов В., Середа Є. Літопис життя і творчості Т.Г. Шевченка. – С. 354; Їх же. Літопис життя і творчості Т.Г. Шевченка. – Вид. 2-е, доп. – С. 326.
36. Див.: Косарик Д. Життя і діяльність Т. Шевченка: Літературна хроніка. – С. 246.
37. Див.: Ткаченко М.М. Літопис життя і творчості Т.Г. Шевченка. – С. 306.
38. Жур П. Труды и дни Кобзаря. – С. 533, 534; Його ж. Труды і дні Кобзаря. – С. 451, 452. Раніше відповідну інформацію без вказівки на джерело було подано і в коментарях Т. Голованової до листів І. Тургенева (див.: Тургенев И.С. Полн. собр. соч.и писем: В 28 т. Письма: В 13 т. – М.; Л., 1962. – Т. 4. – С. 512, 521; Его же. Полн. собр. соч. и писем: В 30 т. Письма: В 18 т. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М., 1987. – Т. 4. – С. 595, 600).
39. Див.: Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф. III. – Спр. 16093. – Арк. 1.
40. Див.: Бернштейн М.Д. Журнал “Основа” і український літературний процес кінця 50-х – 60-х років XIX ст. – К., 1959. – С. 20.
41. Жур П. Труды и дни Кобзаря. – С. 550, 557, 560; Його ж. Труды і дні Кобзаря. – С. 466, 471, 474.
42. Див.: Ткаченко М.М. Літопис життя і творчості Т.Г. Шевченка. – С. 318; Косарик Д. Життя і діяльність Т. Шевченка: Літературна хроніка. – С. 257.
43. Див.: Ткаченко М.М. Літопис життя і творчості Т.Г. Шевченка. – С. 322.
44. Див.: Російський державний історичний архів. – Ф. 777. – Оп. 27. – Спр. 293. – Арк. 44 зв., 60 зв., 72 зв. З’ясовані на підставі архівних джерел дати виходу у світ більшості чисел “Основи” подано в моїй спеціальній статті, що готується до публікації у збірнику “Відкритий архів”.

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Тамара Демченко

●

ГІДНЕ ПОПОВНЕННЯ МОСКОВСЬКОЇ УКРАЇНИАНИ

(Рецензія на книгу: “Мельниченко В. “На славу нашої преславної України” (Тарас Шевченко і Осип Бодяньський). – М.: ОЛМА Медиа Групп, 2008. – 560 с.”)

Нова праця доктора історичних наук, генерального директора Культурного центру України в Москві В. Мельниченка підтвердила вірність і відданість автора обраній темі: досліджувати московський період у житті видатних постатей української історії ХІХ – початку ХХ ст. Схвальні відгуки отримали його монографії: “Михайло Грушевський: “Я оснувався в Москві, Арбат, 55” (2005) та “Тарас Шевченко і Михайло Грушевський на Старому Арбаті” (2006). Ці книги, як на нас, характеризуються розмаїттям і багатством фактографічного блоку, прискіпливо вивіреними деталями московських інтер’єрів та екстер’єрів, мало або й зовсім не відомими, а тому особливо цікавими подробицями з життя великих українців, підкресленою толерантністю суджень і висновків, прагненням уникати упереджених політичних оцінок і залишатися на терені наукової достовірності. Не можна не погодитися із слушною думкою В. Верстюка – автора передмови до вищезазваної книги про М. Грушевського: “Вона не виходить з позитивістського дискурсу і, очевидно, цим сильна”¹.

При цьому В. Мельниченко має хист викладати матеріал доступною для сприйняття мовою. Хочеться відзначити, що це дуже гостра і навіть болюча проблема сучасності: відрив набутків гуманітаристики, в тому числі й історичної науки, від свідомості громадянсько активної частини суспільства. Академік І. Дзюба прямо наголосив, виступаючи на Всеукраїнському форумі інтелігенції: “Однією з найбільших бід і небезпек нашого суспільства є, на мою думку, глибокий розрив між рівнем професійного, наукового осмислення нашої історії, культури, духовності й масовою свідомістю, нерідко до всього цього глухою”². Треба визнати, що ця прикра обставина спричиняється, крім усього іншого, аж надто специфічним, густо насиченим незнайомими термінами для “посвячених” чи “втаємничених” призначеним способом викладу матеріалу. Коло читачів, таким чином, сильно звужується. Авторів рецензованої роботи пощастило уникнути цієї пастки – його доробок може бути засвоєний і простим учителем або інженером.

Але повернімося до особливостей рецензованої роботи. Все вищенаписане цілком прикладається і до неї. Проте варто виокремити один нюанс, який свідчить про спробу і, на нашу думку, досить успішну – освоїти новий пласт історичних знань. Автор не тільки не приховує своїх намірів, а навпаки, формулює їх на першій

же сторінці. Висвітлюючи мотиви, якими він керувався при виборі постаті О. Бодяньського, дослідник вступає у полеміку з І. Лисяком-Рудницьким: “Мабуть, інтерес до Бодяньського гальмується ще й укоріненим стереотипом, за яким, укупі з Михайлом Максимовичем, вони нібито “зовсім не були українськими національними патріотами”. “Невже бездумно збочимо від істинної суті видатних співвітчизників на тій підставі, – розмірковує він, – що їх український патріотизм абсолютно спокійно суміщався з імперсько-російською ідентичністю? Це питання не пусте, не вузькоцехове, а принципове, історіософське. На нього маємо відповідати, якщо збираємося здобувати уроки гіркої історії, в якій, як у бурштиновій смолі, поки що скам’яніло завмерли деякі наші видатні співвітчизники” (С. 3 – 4)³.

Уся книга є пристрасною спробою зняти з особи московського професора скам’янілий панцир відчуженості від України і духовного відступництва. Щедро цитуючи листи юного Бодяньського до батьків із Переяславської духовної семінарії, В. Мельниченко виокремлює його “любов до малої Батьківщини, закладену в самому генотипі Бодяньського”. Водночас відзначається вплив книг, під знаком яких пройшло все свідоме життя вченого (С. 92 – 93). Згідно із задумом автора, дружні стосунки з Т. Шевченком та іншими українцями теж виступають вагомим доказом його українськості. “Щодо Бодяньського й Щепкіна, – зазначає дослідник, – то в нашій пам’яті вчений і артист об’єднані їх дружбою з Шевченком, для якого вони були найбільшчими москвичами” (С. 230).

Ще один аргумент на користь своєчасності видання – “кругла” дата: 200-літній ювілей О. Бодяньського, який припадає на осінь поточного року, та й 200-річчя від часу народження Кобзаря також не за горами, мусять бути відзначені належним чином, а це передбачає сплеск наукового інтересу, появу нових розвідок.

Підкреслимо, що для чернігівців постать О. Бодяньського знакова ще в одному сенсі: він – наш земляк, хоча й народився на історичній Полтавщині, але його батьківщина – містечко Варва Лохвицького повіту Полтавської губернії – тепер райцентр Чернігівської області. Власне, коли пам’ять О. Бодяньського вшанують і тут, і там, ніхто не буде в накладі: людина, яка видала “Літопис Величка” та “Історію Русів” заслуговує на пошану сучасників.

Оскільки більш-менш освічений читач уже знає дещо про Т. Шевченка, то В. Мельниченко ширшими мазками подає біографічні дані другого із своїх героїв, змальовує його портрет: “Екстраординарний професор кафедри історії і літератури слов’янських наріч Московського університету Осип Максимович Бодяньський був невеликого зросту, сутулуватий, з чималою головою на товстій і короткій шії, праве око його косило, мало хто знав, що на нього професор осліп, а ходю своєю він нагадував, як цвенькали злі язики, “звіра-бегемота”. Він ішов звично-повільно, шакутильгаючи, важко ступаючи з ноги на ногу. Навіть люди, які його любили, зізнавалися: “Бодяньський був некрасивий, а ходю своєю, мабуть, дійсно нагадував згаданого звіра. Але ця некрасива оболонка вмщала в собі високий дух, який носія свого піднімав над повсякденним рівнем” (С. 167). На щастя для сина священика з Полтавщини, знайшлися в Росії і високопоставлені чиновники, і вчені, і студенти, котрі зуміли розгледіти і належним чином оцінити “високий дух” – вдале поєднання блискучих здібностей мовознавця, літературознавця, фольклориста, історика, археографа, поліглота з сильною волею, усвідомленням своєї місії “будителя”-просвітника, надзвичайною працездатністю та відданістю своїй справі.

Ці риси дали змогу професорові залишити помітний слід в історії славистики. Його наукові висновки не втратили свого значення й нині. В епоху запеклих баталій довкола “мовного питання”, мабуть, не випадково Автор навів міркування О. Бодяньського, дбайливо виділивши найсуттєвіше: “Но возможны ли какое-либо единение, общение, взаимность между различными членами многоветвистого народа без единения, взимности и языка – точки соприкосновения для всех и каждого, <...> Язык есть самое нелицетворное отражение народа со всем его

наличним имуществом, или, лучше, – это сам народ, олицетворяющийся в слове. Каков язык – таков и народ”. У своїй першій лекції в Московському університеті, прочитаній у 1842 р., професор немовби підказав і нам, що треба робити: “чистить и холить родной язык – условие дальнейших успехов в народном деле” (С. 125 – 126).

Не заглиблюючись у детальний переказ наукових досягнень і заслуг вченого, звернемо увагу на один важливий аспект його світогляду, ретельно проаналізований В. Мельниченком. Виявляється, “відомий слов’янознавець не був ідейним слов’янофілом класичного гатунку, в його працях відсутня притаманна слов’янофілам ідеалізація стосунків Росії та зарубіжних слов’янських народів і міфологізація російської історії. На відміну від слов’янофілів, українець Бодяньський вважав “колискою православ’я” не Великоросію, а “Білу, Червону і Малу Русь”, він був далекий від слов’янофільського обожнювання “великоросів” і відведення всім іншим слов’янам Росії ролі великоруських “відгалужень” (С. 297). З іншого боку, для вченого характерне неприйняття і поглядів та постулатів західників. Його позиція визначалася, таким чином, визнанням особливого місця в історії слов’янського світу, але без домінування Росії, рівністю “всіх племен”. У цьому контексті переконливо виглядає посилання на “ніким досі не акцентоване переписування рядків” з поеми Т. Шевченка “Великий льох”, здійснене О. Бодяньським. Воно кваліфікується автором “тихим і високим подвигом підданого Російської імперії, українця Осипа Максимовича Бодяньського...” (С. 270). І цей висновок ще більше посилюється зіставленням О. Пушкіна і Т. Шевченка: “Поет імперії і поет волі” – так стисло оцінює автор основну відмінність між двома великими поетами. Можна знайти у даній книжці ще чимало прикладів, які підтверджують, що для О. Бодяньського “поет волі” був ближчим, ріднішим, зрозумілішим, своїм.

Таким чином, дивлячись крізь призму наукових зацікавлень одного зі своїх героїв, духовного й інтелектуального середовища, в якому він жив, дружніх зв’язків, симпатій і, звичайно ж, антипатій московського вченого, Автор вносить суттєві корективи до традиційних уявлень про постать О. Бодяньського. Складатися враження, що у цієї далеко не пересічної особистості все-таки значно більше було від українця, ніж від “малороса”.

Водночас біограф не приховує і тяжких, неприємних сторінок у життєписі О. Бодяньського. Їх теж було чимало: хвороби, безгрошів’я, розрив з друзями, звільнення з посади. Та й характер у шанованого професора був не з простих, легких у спілкуванні. Так, В. Мельниченко відзначає цю його рису: “Бодяньський очоче приходив на іменини до людей, яких поважав, правда, в тому випадку, коли там не було неприємних йому гостей” (С. 419).

І все ж одне виокремлювало цю постать на тлі московського наукового світу – неприхована і вічна любов до України, яка знаходила свій вияв і в наукових працях, і в спілкуванні з такими, як він сам, закинутими далеко від рідної землі земляками. З великим інтересом читаються сторінки, де з’являються Микола Гоголь, Михайло Максимович, Пантелеймон Куліш, Михайло Щепкін. Контакти їх з Бодяньським, зафіксовані у багатьох джерелах, вирізняв дух особливого братерства. Автор наводить цікавий фрагмент із спогадів російського літератора М. Берга про Гоголя. У гурті письменник тримався частіше збоку від усіх. “Он изменял обыкновенным своим порядкам, если в числе приглашенных вместе с ним оказывался один малороссиянин <...> Каким-то таинственным магнитом тянуло их тотчас друг к другу; они усаживались в угол и говорили нередко между собой целый вечер, горячо и одушевленно, как Гоголь (при мне по крайней мере) ни разу не говорил с кем-нибудь из великороссов” (С. 392). Нам здається, що це спостереження значною мірою стосується і О. Бодяньського, з яким Гоголя пов’язували дружні стосунки.

Проте, згідно із Автором, найповніше українські первні О. Бодяньського проявляються у непростих, але загалом щирих взаєминах з Тарасом Шевченком. При цьому варто відзначити, що дослідник чітко усвідомлює глибинну різницю

між Кобзарем та Бодянським і навіть самим Гоголем: “Шевченко став уособленням українського духу, самої України саме тому, що він не влився, як Гоголь, у стихію російської літератури, не став опрацьовувати в Росії, як Бодянський і Максимович, українську історію, міфи, перекази, казки, легенди, таким чином будячи інтерес до України. Шевченко не прийняв світоглядного “дуалізму”, не допускав роздвоєння на “імперську” і “малоросійську” форми творчого самовираження. Він не сумнівався, подібно до Гоголя, яка в нього душа – хохлацька чи російська. Шевченко став живою й невмирущою запорукою неможливості національного знеособлення, до якого штовхала імперська мовно-культурна атмосфера” (С. 305). Водночас, на такому підході Автор наполягає, хоча планка такого служіння українській ідеї виявилася зависокою для О.Бодянського, ця обставина аж ніяк не стала перешкодою для дружби українських діячів. Т. Шевченко цінував у своїх московських друзях-земляках те, що вони реально робили для рідної культури, розумів їхнє складне становище і не вимагав неможливого. Іншими словами, він умів дружити, поважав чужі погляди й прагнення. У цьому контексті особливий інтерес викликають його контакти з відомими представниками російського слов'янофілства – родиною Аксакових.

Окрім того, заслуговує на увагу і постійне звернення дослідника до сімейних, побутових обставин життя його героїв, з'ясування родинних зв'язків. Можна без перебільшення твердити, що зведення дійових осіб з високих котурнів, виопуклення у них людських рис пішло тільки на користь книзі.

Загалом у праці В. Мельниченка з'ясовані з гранично можливою інформаційною повнотою всі події, що припадають на дні перебування Т. Шевченка у Москві, проаналізовані його тамтешні зв'язки, прослідковані навіть його ймовірні маршрути вулицями російської столиці. Цей сюжет переплітається з детально викладеною біографією О. Бодянського, але оскільки вчений переважно і найбільш плідну в науковому сенсі частину свого життя прожив у Москві, то його зустрічам з Т.Шевченком на московській землі приділено особливу увагу.

Важливою дійовою особою книги В. Мельниченка виступає Москва. Вона присутня фактично на кожній із сторінок і зовсім не як символ, навпаки, постає перед нами у розмаїтті своїх вулиць, провулків, площ, жител для простого люду та аристократичних особняків, крамничок, готелів, трактирів, світських салонів, церков, монастирів, цвинтарів... Її детальна топонімія служить не тільки декорацією, в якій розгортається сюжет. Характеристика того чи іншого місця використовується для повнішого аналізу взаємин героїв книжки.

Проте не Москва зблизила Шевченка з Бодянським і ще одним близьким до поета діячем – славою російського драматичного театру – Михайлом Щепкіним. Непорушним фундаментом їхніх щирих і безкорисливих стосунків стала любов до “неньки” України.

Перед читачем послідовно розгортається барвисте, густо заселене полотно історії, на якому знаходиться місце численним дійовим особам, покликаним до життя вивченням архівних джерел, студіюванням мемуарів і сучасних праць. Впадає у вічі використання огрому документів, які Автор щедро цитує і для підтвердження своїх міркувань, і дискутуючи з їхніми авторами, бо торкається тем злободенних, довкола яких в усі часи спалахувала палка полеміка.

Однією з найоригінальніших ознак роботи і свідченням глибокого занурення у тему є, на нашу думку, постійна присутність Автора у книзі не тільки як творця і спостерігача, але й дійової особи. Час – категорія незворотна, але у будь-яку точку простору, як відомо, можна повернутися. На теренах Москви і особливо Арбату шляхи нашого сучасника В. Мельниченка постійно перетинаються із стежками, що їх у ХІХ ст. протоптали його герої. Такий підхід надає розповіді не просто достовірності, він залучає читача до споглядання не тільки милих серцю Автора тіней великих постатей, але й старовинних будиночків, провулків, соборів, які є безмовними свідками їхнього життя.

Вражає й завершення усіх численних сюжетних ліній. У день Святої Трійці –

27 травня 2007 р. В. Мельниченко відвідав могилу О. Бодянського на території Новодівочого (Богородице-Смоленського монастиря) у Москві. “Відцвітав бузок, під спекотним сонцем сумовито схилили листя старі берези й молоді липи, щемливо пахла свіжоскошена трава, а нескошена росла по-сільському вільно, поцяткована сивими круглячками пухнастих кульбаб... Міський гул за стінами монастиря здавався чужим і другорядним, а тут було тихо, спокійно, вітер шумів лише у густих верхівіттях старих і високих лип і кленів...

Можна тільки мріяти про те, щоб спочивати вічним сном у такому місці й серед таких небіжчиків”, – елегійно підсумовує Автор (С. 554). Ці ліричні нотки не виглядають чимось чужорідним, не вибиваються із загального контексту, оскільки й у багатьох інших місцях книги В. Мельниченко не ховається за заборолом академізму, а виступає прямо, незмінно відстоюючи своє кредо, основні засади якого він сформулював так: “Настав час розкрити історичні зв’язки національних геніїв із Арбатом і тим самим показати живі витоки й джерела невичерпної української присутності та сили на головній вулиці Росії...”⁴. Реалізації грандіозного задуму присвячена уже третя книга із “українсько-московської” біографічної серії і можна сподіватися на її поповнення.

Поліграфічне оформлення видання перевищує всі сподівання: гарний папір, тверді палітурки, зі смаком оформлені форзаці, фотодокументи. Книжку приємно взяти до рук.

І все-таки доречно буде вказати й на деякі недоліки видання. Нову роботу В. Мельниченка можна читати як документальну прозу, але можна і студіювати як наукове дослідження. У другому випадку явно не вистачає іменного покажчика і списку літератури. Вся книга поділена на 7 великих розділів, процес читання яких суттєво полегшується розбивкою тексту на невеликі сюжети із виразними, влучними, а подекуди й провокативно-інтригуючими назвами. Але чому вони не увійшли до змісту книги?

Загалом, як і сподівався Автор, його дослідження стало гарним подарунком українським читачам до 200-річчя О. Бодянського, гідним внеском у шевченкіану.

Джерела та література:

1. Верстюк В. Книга, що прояснює політичну позицію М. Грушевського // Мельниченко В. Михайло Грушевський: “Я оснувався в Москві, Арбат 55”. – М., 2005. – С. 7 – 8.
2. Дзюба І. “Якби ми гідно реагували на вияви дикості у власному середовищі, ми б мали моральне право висувати претензії щодо чужої дикості” // День. – 2008. – 29 березня. – С. 4.
3. Тут і надалі в круглих дужках посилання на рецензоване видання.
4. Мельниченко В. Тарас Шевченко і Михайло Грушевський на Старому Арбаті. – М., 2006. – С. 6.

Олексій Брик

ХІБА Ж ПРИМУСИШ СЕРЦЕ ЗАМОВЧАТИ...

У вітчизняній ліриці другої половини двадцятого століття Дмитро Іванов – один з найпомітніших поетів України. У своїх творах поет-лірик уміло передає думки, почуття, настрої, викликані навколишньою дійсністю й своїми переживаннями:

*Ніч втекла
від пахущої зваби.
Йдуть лугами
тумани з Десни,
На очах посивіли кульбаби,*

*Б'ють зозулі
у дзвони весни.
Грають щука з лящем
в киці-баби –
Ляскотить
міжбережжям луна.
Мерехтять лугоквіття єдваби...
Чом же ти, моя душе, сумна?*

Дмитро Іванов належить до когорти тих поетів, які працюють у “класичному” стилі. Його поезії мудрі й прості, як усе талановите. У них йдеться про життя, часто драматичне, а то й трагічне.

Тематика ліричних творів Дмитра Іванова різноманітна, як і різноманітне саме життя. Головні тематичні групи його лірики: філософська, соціально-політична, інтимна й пейзажна. Домінуючою темою його творчості є доля українського повоєнного й сучасного села та людей, що живуть там...

Перша збірка поезій Дмитра Іванова “Зерно і любов” побачила світ у видавництві “Молодь” у 1977 р. Згодом одна за однією вийшли збірки “Грай, сопілонько моя” – 1979 р., “Заповіти мого роду” – 1981 р., “Стремено” – 1986 р. “Маминих слів чорнобривці” – 1991 р. та інші. На всі збірки Дмитра Йосиповича чекала щаслива доля. Вони довели, що на теренах української літератури з'явився новий самобутній талановитий поет.

Дмитра Іванова відразу помітили, бо його поезії засвідчили творчу зрілість митця та його вірність традиціям української класичної літератури. Це був нечуваний літературний успіх, хоч на поетичній ниві у ті роки не так то й легко було утверджуватися поряд з такими знайомими українськими поетами, як Іван Драч, Ліна Костенко, Микола Вінграновський, Борис Олійник.

Чим же привабили читача поезії Дмитра Іванова? Перш за все своєю новизною, правдивістю зображених подій, емоційністю, громадянською позицією автора. У його віршах виплеснулася жага любові до людини, де драма ліричного героя тісно переплелася з долею самого автора.

Відомі літературні критики й любителі поезії, характеризуючи твори Іванова, відмітили в них “неудавану справжність”, епічність, вміле конструювання сюжету. Його поезії набули широкого розголосу не лише в Україні, а й за її межами.

Любов до Батьківщини і її обездоленого народу змусила поета задуматись над проблемою:

*Чому, навіщо
з нашої землі
Щороку села й хутори щезали,
Як із долонь у мене мозолі?
Пощо бездумність катувала ріки,
Ліси, степи? А хто простить нам те,
Що поруч з нами
темне і столике
Міщанство
надто вільно вже росте...*

На початку двадцять першого століття уповільнюється творча діяльність поета. Обов'язки головного редактора газети “Гарт” поглинають надто багато часу, і Муза Дмитра Іванова на якийсь момент замовкає. Його захоплюють події, що відбуваються в Україні. Перебуваючи в епіцентрі політичного життя, молодіжна газета “Гарт” правдиво відображає кардинальні зміни, що сталися в нашій країні й житті людей.

Та Іванов був би не Івановим, якби відступився від своїх ідеалів і зрадив свій духовний світ. Він дотримується всього того, за що завжди вболівало його серце, залишившись самим собою. Зрозуміло, не міг довго тривати і поетичний застій, хоч іноді його поезії з'являлися в періодичній пресі.

І ось він знову повернувся на поетичну ниву. У чернігівському видавництві “Трійця” нещодавно побачила світ нова книга Дмитра Іванова під промовистою назвою “Здрастуйте! Я повернувся!” – видатне явище в українській поезії. За темами, жанрами, художньою формою вона досить різноманітна. Як і в попередніх своїх збірках, поет пише про покоління, що народилося після війни, про солдатських вдів, про трудівників-хліборобів, про їхню обкрадену молодість і трагічну старість. Провідні теми книги – яскраві спогади дитинства, творче осмислення минулого й сьогодення, сенсу життя людини на Землі.

До книги увійшло 102 поезії, більшість з яких складають балади. Взагалі, цей жанр посідає чільне місце у всіх збірках поета, як і образ матері – серед персонажів. Вражає своєю емоційністю, свіжістю, метафорикою заголовний вірш збірки:

*Боже! Повірить не смію!
Серед сухого бадилля
Сад здичавілий весніє,
Той, що колись
 посадив я.
Ось мене
 в безовім світлі
М'ята іде зустрічати
Вздовж
 найсвятішої в світі
Стежки –
 до рідної хати.
Гайстрам у білих кошулях,
Всім, хто про мене забувся,
Всьому,
 що суще,
 кажу я:
– Здрастуйте!
Я
 повернуся!*

У циклі балад “Про черевики”, “Про премію”, “Про сінокіс”, “Про руки”, “Про пастуха” автор змальовує пережите й переболіле, злидні, голод, рідне село і людей, що живуть і працюють там. Своїми мотивами цикл балад співзвучний політичній алегорії про коня:

*Знов тебе, коню, продали,
Наобіцяли
Всього,
 поки перепрягли,
А в тебе, Чалий,
В очах – ні радості, ні сліз,
Мовчиш, мов камінь...
Нові –
 хазяїн,
 упряж,
 віз,
Але ті ж самі –
і кат-вантаж,
 і шлях трюхкий,
Спекота й хвища
І надголодь, і матюки,
І...
 батожите...*

А як ніжно змальоване у віршах Задесення! В часи смутку і різних життєвих негараздів поета виручає рідний край, він надихає і підтримує його у важкі хвилини, гоїть душевні рани:

різноманітна, з глибоким і щирим ліризмом. Він вживає різні віршові розміри й різноманітні поетичні засоби. Строфа здебільшого чотирирядкова з перехресним римунням. Іноді спостерігається й зміна віршового розміру. Мовностилістичні засоби поезії – народнопісенні. Твори – глибоко народні за своєю лексикою. Звертаючись до метафори етичних висловів, вигадуючи неологізми, поет зображає психологічний стан ліричного героя. Дмитро Іванов створив свій індивідуальний стиль, удосконалив і поглибив жанр балади, а також зображувально-виражальні мовні засоби та звукове оформлення:

Був засинений день.

Сонце.

Літо.

Сад зомлілий на спеку сичав.

І з колодязя

коням в корито

Журавель наливає печаль...

Плідно засіваючи поетичну ниву, оспівуючи нашу сучасність, Дмитро Іванов сповнений оптимізму, радіє сонцю, милується красою Деснянського краю. Він – Творець!

Володимир Коваль

ШЛЮБНІ ІГРИЩА СПЕЦСЛУЖБ

Дзюба С. Як я був агентом ЦРУ: Дивовижні люди. Неймовірні історії, які відбуваються насправді. Друга книга спецрепортажів. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2008. – 240 с. (з радіоверсією на CD-диску).

Власне, „Шлюбні ігрища спецслужб” – дотепний вірш молодого, але вже „розкрученого” поета Олександра Стусенка. Цей шедевр у Сергія Дзюби – замість передмови. Двірничка зізнається волоцюзі, що закохана в нього. Однак до глибини душі зворушений бомж (їхні почуття – взаємні!) відкриває своїй подрузі страшну таємницю: виявляється, він – майор СБУ, який працює під прикриттям. Однак аніскільки не збентежена такою пікантною подробицею панянка розповідає коханому власний секрет: вона – теж майор і в поті чола трудиться на конкуруючу структуру – ФСБ. Неймовірна історія завершується зворушливим хепі-ендом:

Зійшлися дві спецслужби без претензій.

До ранку німували ув імлі

Передавач, захований в протезі,

Й антена, замаскована в мітлі.

До ранку есбеушник наш невтомно

В обіймах ефесбешницю гойдав.

І тільки стовп ліхтарний безсоромно

У їхню комірчину заглядав.

Світився, і йому було не сором

Дивитися на ту любовну гру.

Бо стовп ліхтарний також був майором

І, звісно ж, працював на ЦРУ.

Ось така – правда життя, де завжди є місце подвигу, зокрема, на любовному фронті. І, що головне, ця поетична прелюдія навдивовиж вдало поєднується з мемуарами С.Дзюби, які й дали назву всій книжці.

Взагалі, Сергій часто й успішно доповнює свої виступи на концертах та творчих зустрічах дивовижними бувальщинами зі свого бурхливого і, як на мене,

надзвичайно цікавого життя. Але раніше то були лише усні розповіді, не зафіксовані на папері. Проте приятелі не раз радили йому оприлюднити бодай децицію з цих чудових історій. Дзюба лише усміхався у відповідь: „Ось виповниться років сто, вже не зможу вірші складати, тоді й засяду за мемуари”.

Та одного разу, готуючи резонансний матеріал „Розвідники” про діяльність радянських, американських, англійських, французьких та китайських спецслужб (який теж увійшов до цієї книжки, сенсаційно завершивши розділ „Замінований рай”), письменник пригадав надзвичайно веселі епізоди зі свого старостування у... чоловічому монастирі – так за радянських часів у Києві називали іноземний гуртожиток на вулиці Ломоносова, де мешкали студенти з усього світу. Згадав, луснув зі сміху і негайно вмостився в ліжку, міцно стискаючи недогризену авторучку та ніжно поглажуючи в творчому екстазі стосик недовикористаного паперу. Так з’явилася „нетлінка” (власне, хто б сумнівався?!) про „Святу обитель” – загадкову споруду, де постійно коїться щось надзвичайне: плетуть свої хитромудрі тенета агенти КДБ і ЦРУ; на світанку та опівночі, шикуючись струнко у нічній білизні біля радіоприймача, слухають гімн СРСР довірливі в’єтнамці; немов відчайдушні каскадерки, спрагло видираються в п’ятні по стінах багатопверхівки найвродливіші „паломниці”...

С.Дзюба – той іще співрозмовник. Чого варта тільки історія про полковника КДБ, який, вимахуючи пістолетом, завзято розшукував у „обителі” свою неслухняну доньку, котра в цей час насолоджувалась екстримом у „келії” жагучих „ченців” із Йорданії, віртуозно втрамбувавшись у невеличку валізу, сховану під ліжком. Куди тому Девіду Копшерфільду з його фокусами!

Сергій – майстер дотепного та доброзичливого гумору, а сюжети його бувальщин сповнені детективної інтриги та колоритної містики. Тому й сприймаються як вишукана проза. Недаремно саме в цій номінації перемогла на конкурсі „Краща книга року” його перша збірка спецрепортажів з радіоверсією „Тато у декретній відпустці”. Книга мала гучний резонанс, її практично не можна „застати” на бібліотечній полиці. До того ж Сергієвого „Тата...” не лише читають, але й слухають: у тролейбусах, автобусах, в столичному метро, ніби якісь популярні пісні у виконанні „зірок” естради.

Взагалі це – перша така книга в Україні. Адже до того випускалися лише аудіозаписи літературних текстів, де твори відомих письменників просто начитували актори. А тут власні історії озвучують самі персонажі збірки.

До речі, ошелешені фахівці спочатку ніяк не могли повірити, що ця радіокнига побачила світ у провінційному Чернігові. Автору навіть запропонували переїхати до столиці. Втім Дзюба одразу заспокоїв місцевих фанів – йому тут добре, а в столиці будуть постійні фуршети та сумнівні спокусливі пропозиції. Коли ж книжки писати?!

Після успіху свого „Тата...” письменник пообіцяв випустити ще дві збірки спецрепортажів і поки що дотримує слова. Друга книжка присвячена захоплюючим мандрівкам до інших країн, планет та навіть інших (потойбічних!) світів. Хочете дізнатися, яка різниця між сучасними американськими та українськими відьмами? Як полюють на привидів? Чи є життя на Марсі? Як повернутися... з майбутнього? Або об’їздити всю Туреччину з тридцятьма доларами в кишені? Тоді ця книга – для вас!

Однак не полініться – перечитайте і ексклюзивне інтерв’ю С.Дзюби наприкінці збірки. Не пошкодуєте! Адже від шанувальників у нього немає жодних секретів. Зокрема, на запитання про присвяти дружині Тані у всіх своїх книжках Сергій відповів так: „Ті присвяти багатьом не дають спокою. Вперше я це почув від поета С.Пантюка, коли ночував у нього вдома, ще в Чернівцях. Його дружина, прочитавши мою збірку, почала дорікати чоловікові: „Чому ти не пишеш таких віршів, як Дзюба, і не присвячуєш мені книжок?”. Звісно, на якийсь час Пантюк мене зненавидів... Зараз щось подібне чую буквально на кожному кроці. Навіть деякі мої приятелі просять: „Старий, май совість, не ускладнюй нам подружжя

життя. Тільки-но виходить твоя нова книжка, починаються проблеми. Наші жінки, за першої-ліпшої нагоди, цитують Сергія Дзюбу, особливо твої присвяти...”. Я пропоную: “А ви присвятить дружинам хоча б по книжці. Хіба вони на це не заслуговують? Хіба ви їх не кохаєте?!”. А один добродій на Форумі видавців у Львові мене взагалі „добив” – підсів і по-змовницькому каже: „Це ж треба було таку файну фішку придумати – чогось на кшталт оцих присвят ні в українській літературі, ні в світовій, здається, не було! Так ви, шановний, і до „Книги Гіннеса” потрапите...” От ідіот! Насправді сім’я в ієрархії моїх цінностей посідає перше місце. Я переконаний – так і повинно бути. Це – нормально, коли чоловік присвячує дружині чи взагалі жінці, яку кохає, книжки”.

Але знаєте, чим найбільше мене здивував С.Дзюба? Ні, не дивовижними пригодами в джунглях Африки, принадними мандрівками до Англії, Італії, Ватикану та Угорщини, розповідями про війни в Іраку, Косовому, Лівані, на Кубі та в Грузії, гостинами у циганського барона, журналістськими приколами та сповідями на межі життя і смерті. Ні, найбільше Сергій вразив своєю відповіддю на останнє запитання в інтерв’ю („Чи не шкодуєш ти, що став українським письменником?”). Ось дослівна відповідь: „У Андрія Дементьєва є такий рядок: „Нікогда, нікогда ни о чём не жалеите...”. Навіть якщо завтра мене не буде – за чим шкодувати? Прожив аж 43 роки. Написав кілька десятків книжок. Кохав і був коханим. Хоча... Якби починав усе спочатку, напевне, став би священиком”.

ЕКОНОМІКА

Володимир Савченко

●

ФОРМУВАННЯ КЛАСТЕРІВ У РЕГІОНАХ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

У листопаді 2001 року у Києві відбувся Міжнародний економічний форум “Нові виробничі системи і прискорений розвиток регіонів”, який проходив за підтримки Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСД). На форумі широко обговорювались питання впровадження кластерної моделі об’єднання підприємств для економічного розвитку регіонів України, пропонувався світовий та перший вітчизняний досвід роботи кластерів [1, С.11].

Подібні заходи, а також публікації наукового і практичного характеру в економічній літературі далеко не поодинокі, хоча, на думку автора, достатньої сили звучання поки що не набули. На державному рівні теж була б доцільною більш категорична, цілеспрямована і конкретно висловлена позиція, в тому числі у законодавчому контексті.

Між тим, останнім часом у світі у зв’язку з необхідністю посилення конкурентної боротьби все більше уваги приділяється саме кластерам. У зарубіжній літературі на особливу увагу заслуговують праці І.Таленадо, М.Портера, В.Прайса, а передумови кластерної теорії виходять ще з А.Маршала та Й.Шумпетера. Серед вітчизняних науковців щодо цього питання доцільно виділити Є.Безвужко, М.Войнарєнко, С.Соколенко, С.Ткачов та ін.

Метою даного дослідження є узагальнення світового та вітчизняного досвіду щодо кластерних формувань, надання і обґрунтування пропозицій зі створення кластерів на регіональному рівні.

Кластери охоплюють значну кількість підприємницьких структур, важливих для конкурентної боротьби, а саме: постачальників спеціального обладнання, нових технологій та послуг. Багато кластерів включає урядові та інші установи (торгові асоціації, центри стандартизації, навчальні заклади), які забезпечують технічну підтримку, інформацію, дослідження і спеціалізоване навчання.

Кластер конкурентоспроможних галузей логічно перетворюється на величину, значно більшу за просту суму окремих його частин, оскільки:

- він має тенденцію до самовідтворення та зростання;
- напрямком цього зростання зумовлюється структурою самих кластерів;
- у процесі розвитку до кластера переходять економічні ресурси з інших, раніше ізольованих галузей, в яких вони не можуть бути використані настільки ж ефективно [2, С.88; 3].

Вперше кластерна модель знайшла своє застосування в Італії, чий досвід незабаром був впроваджений у США та Німеччині. На даному етапі ступінь кластеризації економічної діяльності в США є дуже високим. Починаючи із середини 1990-х років тут діє близько 380 кластерів. У них працює 57% робочої сили і виробляється 61% обсягів промислової продукції держави.

В Європі найефективніші кластерні програми розроблені і здійснені в Австрії, Бельгії, Великобританії, Греції, Данії, Ірландії, Іспанії, Італії, Німеччині, Нідерландах,

Норвегії, Португалії, Франції, Фінляндії, Швеції.

У Латинській Америці по шляху кластеризації промисловості впевнено рухаються Аргентина, Бразилія, Чилі, Гватемала, Венесуела, Колумбія, Ямайка та ін.

З наведених даних очевидно, що процесами ефективної кластеризації охоплені практично всі розвинені країни ринкової економіки та частина держав третього світу, чий економічний розвиток йде прискореними темпами [4].

На сьогодні наша держава теж має власний досвід кластеризації. Створені і досить ефективно працюють кілька кластерів.

У 1998 році асоціацією “Поділля перший” з метою відродження виробництва у традиційних для Хмельницького регіону галузях (швейній, будівельній, харчовій та туристичній) була розроблена програма впровадження концепції кластерної моделі економічного розвитку.

У даний час у регіоні досить успішно працюють п’ять кластерів: будівельний і швейний у Хмельницькому, туристичний і харчовий в Кам’янець-Подільському та сільського туризму у селищі Гриців.

Програма “Поділля перший” має такі особливості та переваги:

- економічний розвиток області планується проводити через застосування концепції кластерів;
- встановлюються нові зв’язки, що дає підприємствам можливість максимально ефективно використовувати свій потенціал;
- освоюються не залучені до виробництва природні і людські ресурси;
- поліпшуються відносини між владою та підприємцями.

Ефективна діяльність кластерів, створених завдяки програмі “Поділля перший”, підтверджує реальність впровадження світового досвіду в національній економіці і доводить необхідність застосування кластерних моделей для прискорення економічного розвитку регіонів України.

Останніми роками з’явилися теоретичні напрацювання щодо створення кластерів малих підприємств, фармацевтичної галузі, молочних комплексів, кластеризації кримської економіки та ін. [5-8]. Структури різних галузей активно співпрацюють та сприяють розвитку одна одній. Але кластерна система поки що не досить розвинена і не набула широкого розповсюдження.

Разом з тим, ще в радянські часи існували потужні структури, які називались “науково-виробничими комплексами”, “науково-виробничими об’єднаннями”. Порівняно ефективно діяла територіально-виробнича кооперація. Однак жорстка планова система і галузевий принцип управління економікою наклали жорсткі обмеження на їх діяльність. У сучасних умовах становище змінилось:

1. Кластери максимально враховують ринковий механізм.
2. Вони можуть бути ефективними, тільки коли створюються, починаючи з найнижчих ланок – підприємств.

Регіональні кластери, яким і присвячено дослідження, є найпопулярнішим видом кластерів у країнах світу. Як правило, вони створені в одному регіоні та орієнтовані на географічну концентрацію взаємопов’язаних галузей.

Розглянемо ситуацію зі створенням кластерів у конкретній Чернігівській області. Станом на початок 2008 року вони в регіоні відсутні. Проте теоретичні напрацювання існують. У 2004-2006 рр. дослідження були проведені у трьох напрямках під загальним керівництвом автора. Підготовлені та обгрунтовані пропозиції щодо створення таких кластерів на території області:

I. Кластер виробників пивобезалкогольної промисловості.

Пропонується добровільне об’єднання підприємств пивобезалкогольної галузі регіону, яке пов’язане технологічно та спроможне постачати, виробляти і реалізовувати пивобезалкогольну продукцію в області та за її межами.

Організаційна структура кластеру виглядає так:

- виробники профільної продукції;
- сільськогосподарські виробники регіону, що є постачальниками ячменю, та торговельні фірми, які здійснюють забезпечення іншою сировиною;
- суб’єкти господарської діяльності, що надають необхідні додаткові вироби і послуги;

- інформаційне та технічне забезпечення;
- вищі навчальні заклади, які здійснюють підготовку спеціалістів;
- торговельні асоціації.

Основними виробниками профільної продукції кластеру будуть Чернігівське відділення ВАТ “САН Інтербрю Україна”, ЗАТ “Ніжинське пиво”, ТОВ “Нептун”, ТОВ “Джерело”.

Найважливіші фактори ефективної діяльності пивобезалкогольного кластеру:

- кооперація і співпраця, що стимулюють до пошуку нових, досконаліших методів роботи;
- націлення на інновації, залучення внутрішніх та зовнішніх інвестицій [4].

II. Якісні вироби з вовни та льону завжди користувалися підвищеним попитом. Для виготовлення цієї продукції Чернігівщина має значний потенціал.

У радянські часи льон був головною технічною високорентабельною культурою області. При правильній організації та застосуванні прогресивних технологій землі Чернігівщини спроможні забезпечити сировиною льнопереробні підприємства, які за останні 2-3 роки посилили діяльність і нарощують обсяги виробництва. Це городнянське ДП “Рессі-льон”, козелецьке ТОВ “Льон-холдинг”, коропське ТОВ “Льонокор”, СТОВ “Олтас-льон”, ВАТ “Куликівський льонозавод”, ВАТ “Новгород-Сіверський льонозавод”, добрянське ТОВ “Льон Полісся”, семенівське ТОВ “Пеллі-льон”.

Головним недоліком льонарства є те, що місцеві льонозаводи не доводять продукцію до готових виробів, а поставляють її в інші регіони, частіше близького і дальнього зарубіжжя як напівфабрикат. Це ставить підприємства у залежність від фінансового стану кінцевого споживача, а головне – не забезпечує оптимального прибутку та залучення людського потенціалу.

Чернігівська область має значні потужності з переробки і виготовлення вовняної продукції: концерн “Чексіл” і ВАТ “Чернігіввовна”. Також існує ряд підприємств з виготовлення швейних виробів: ДП “Чексіл-грація”, ЗАТ “Виробничо-торгова фірма “Сіверянка”, ЗАТ “Виробничо-торгова фірма “Ніжинка”, ВАТ “Прилуцька панчішна фабрика”, ЗАТ “Прилуцька швейна фабрика”, ніжинське ТОВ “Фабрика “Деснянка”, ТОВ “Мринодяг” у Носівському районі та ін.

Доцільно стверджувати, що всі перераховані підприємства є потенційними учасниками кластеру “Чернігіввовнальон”. Найпотужнішим і конкурентоспроможним підприємством легкої промисловості регіону є концерн “Чексіл”. Саме він претендує на роль лідера кластеру.

III. Область має великі можливості для розвитку індустрії туризму і рекреації та формування кластерів у цій сфері, в першу чергу завдяки потужному природному рекреаційному та архітектурно-історичному потенціалу. Світовий досвід показує, що туризм – повноправний надприбутковий компонент ринкової економіки. При мінімальних інвестиційних вкладеннях галузь здатна забезпечувати максимальну віддачу.

Цілком реальним є створення на Чернігівщині двох туристичних кластерів з єдиною управлінською структурою, які охоплюватимуть відповідно південні та північні райони області і будуть підпорядковані спільній меті – активізувати розвиток туризму в регіоні, що збігається з прагненням обласних органів влади і громадськості оживити рекреаційну діяльність та створити позитивний туристичний імідж Чернігівщини як для внутрішнього, так і для зовнішнього споживача.

На сьогодні туристичний та курортно-рекреаційний потенціал регіону використовується неповною мірою. Санаторно-курортні (оздоровчі) заклади експлуатуються лише на 19%, підприємства готельного господарства – на 30%.

Залучення туристів, у першу чергу іноземних, дасть змогу на повну потужність запрацювати курортно-рекреаційним підприємствам, готельному господарству, ресторанному бізнесу. Зросте попит на продукцію харчової промисловості та підприємств, що виробляють різноманітні національні сувеніри [9].

Між тим у створеній багатопрофільним підприємством “Єдність” у 2005 році Концепції розвитку туріндустрії м.Чернігова “Чернігів – град столийний” (яка розроблена професійно, має цікаві завдання та заходи, авторитетних і компетентних

учасників проекту), кластер як організаційна форма одного з головних факторів розвитку туризму навіть не згадується. Перші етапи концепції не виконані, вона загальмувала на самому початку [10].

IV. Доцільно навести ще одне напрацювання кластерного напрямку. Це також туристичний, але вже міжнародний кластер.

Чернігівська область є однією з головних дійових осіб Єврорегіону “Дніпро”. Єврорегіон “Дніпро”, по суті, ідеальний полігон для створення ефективних міжнародних кластерних формувань у напрямку, знову-таки, туризму. Бачиться доцільним такий механізм формування туристичного кластеру “Єврорегіон “Дніпро”:

1. Забезпечення сприятливого соціально-економічного мікроклімату для виникнення і розвитку взаємовигідних національних об’єднань виробників туристичного продукту в межах Гомельської, Брянської та Чернігівської областей.

2. Створення міжнародного кластеру і реалізація загальних туристичних проєктів, вихід на зовнішній ринок із спільним туристичним брендом.

Перспективним є розвиток лікувально-оздоровчого, наукового, природничого і ділового туризму [11].

Вважаємо за доцільне надання ще кількох пропозицій щодо створення кластерних об’єднань на території області.

I. Створення кластеру в результаті процесу реформування великомасштабної виробничої системи – прилуцького орендного заводу “Пожспецмаш”. У минулому – це завод “Пожмашина”, єдине підприємство з виробництва протипожежної техніки Радянського Союзу. Розташоване в селищі міського типу Ладан Прилуцького району. Підприємство змінило кілька міністерств, яким воно підпорядковувалось. У даний час перебуває в підпорядкуванні Міністерства з надзвичайних ситуацій. Становище підприємства погіршується з кожним роком. Включений у Програму соціально-економічного розвитку області на 2004 рік захід “Здійснити реформування Прилуцького заводу “Пожмашина” ні до чого, крім зміни назви підприємства, не привів, позитивних наслідків не дав.

Зараз у “Пожспецмаші” нараховується 1750 робітників. Проте через малу кількість замовлень на виробництві постійно зайнято тільки 200 чоловік. Якщо в радянські часи щоденно із заводського конвеєра сходило 15 одиниць пожежної техніки, то зараз таку кількість машин виготовляють протягом року.

Пропонуються такі основні елементи стратегії формування і розвитку даного промислового кластеру:

а) збереження виробництва профільної продукції на рівні потреб ринку з урахуванням можливого зростання та рівня конкуренції;

б) резервування зайвих виробничих потужностей (будівель, споруд, промислового устаткування);

в) використання для створення промислового кластеру будівель, споруд та устаткування, що залишились незатребуваними;

г) реалізація програми скорочення витрат, у тому числі проведення інвентаризації устаткування, переведення окремих підрозділів на самоокупність, скорочення адміністративного апарату, продаж (передача) об’єктів соціальної сфери та інше;

д) створення програми реалізації профільної готової продукції;

е) отримання (по можливості) державної фінансової підтримки через лізинг чи факторинг готової продукції, цільове кредитування при реалізації державних програм розвитку;

є) розширення кластеру (в разі необхідності), добровільне включення до нього інших структур супроводжуючого напрямку.

II. Продовольчий кластер продукції тваринництва (назва умовна), куди ввійдуть регіональні заводи продовольчих товарів м’ясного, молочного і рибного напрямків, а саме:

● м’ясна промисловість – чернігівські підприємства ЗАТ “Чернігівський м’ясокомбінат”, ЗАТ “Ритм”, ТОВ “Ексім-Чернігів”; ніжинські ВАТ “Ніжинський м’ясокомбінат”, ПП “Аверс-плюс”; прилуцькі ТОВ виробничо-комерційне підприємство “Прилуки-Агропереробка”, ЗАТ “Прилуцький м’ясокомбінат”, ВАТ “Прилуцький птахокмбінат”, птахофабрика “Прилуцька”; ТОВ “Фактор”;

“Бахмачм’ясо”; Куликівське селянське фермерське господарство “Колос”; ТОВ “Агрофірма “Продагро” Носівського району; ТОВ “Придеснянське” і “Березнянська птиця” Менського району;

- молочна промисловість – відкриті акціонерні товариства: Чернігівський молокозавод, Бобровицький молокозавод, Ічнянський завод сухого молока і масла; закриті акціонерні товариства: “Молокозавод “Прилуки”, “Бахмачконсервмолоко”, “Варвмаслосирзавод”, Городнянський молокозавод, Куликівський завод “Молоко”, Новгород-Сіверський сирзавод, Сосницький сирзавод; товариства з обмеженою відповідальністю “Чернігівська маслосирбаза”, ніжинський “Кришталь”, Козелецький маслосирзавод, “Менський сир”, Лосинівський маслосирзавод Ніжинського району, торговий дім “Сіверяни” Ріпкинського району; дочірні підприємства “Коропський сирзавод” ТОВ “СИЛ”, “Корюківський маслосирзавод” ЗАТ “Корпорація “Інтерагросистема”; приватне підприємство “Сирний дім” Куликівського району; філія “Ніжинський міськмолзавод” ДП “Аромат”;

- промислове виробництво рибної продукції – чернігівські підприємства ЗАТ “Чернігівриба”, ТОВ “Мурена”, ПП “Виробничо-комерційна фірма “Гарпун”.

III. Продовольчий кластер продукції рослинництва – виробництво жирів, плодоовочеві підприємства, оброблення зерна, виробництво крохмалю, готових кормів для тварин, хліба і хлібобулочних виробів, цукру (всього 64 підприємства).

У даному випадку доцільно визначитися з оптимальною структурою та кількістю членів кластеру, щоб об’єднання не було занадто громіздким і швидко реагувало на зміну ситуації в економіці.

Сюди також повинні увійти постачальники сировини, збутові організації. Підприємствами-флагманами, навкруг яких будуть групуватися інші учасники кластеру, пропонується визначити ВАТ “Продовольчу компанію “Ясен”, яка на сучасному етапі випускає абсолютно конкурентоздатну за ціною і якістю продукцію, нарощує обсяги виробництва, а також Чернігівське закрите акціонерне товариство “Млибор” та відкрите акціонерне товариство “Чернігівський хлібокомбінат”.

IV. Кластер підприємств лікеро-горілчаної і спиртової промисловості, в який увійдуть ЗАТ “Чернігівський лікеро-горілчаний завод “Чернігівська горілка”, а також спиртові заводи Шабалинівський Борзнянського, Ковалівський Городнянського, Ічнянський, Чемерський Козелецького, Крисківський Коропського, Холминський Корюківського та Новоборовицький Щорського районів, постачальницькі і збутові організації.

Гострота проблеми в даному напрямку спричинена втраатою позицій чернігівських виробників. П’ятнадцять років тому в області вироблялося більше 4% всієї лікеро-горілчаної продукції України, а в 2006 році – менше 1%. Одночасно спиртові заводи дещо покращують показники діяльності.

Доцільно зазначити, що розвиток спиртової галузі позитивно впливає на сільськогосподарське виробництво регіону. Барда як відходи виробництва спирту – дешевий і високоефективний корм для тваринництва. Тому великотоварні сільськогосподарські виробники, що знаходяться на незначній відстані, теж можуть стати учасниками кластеру. Крім того, у складі кластеру доцільно відродити відгодівельні комплекси великої рогатої худоби при спиртових заводах.

Звичайно, можливі інші варіанти чи їх сполучення в якійсь частині наданих пропозицій. Одночасно і в короткі строки виконати дану роботу неможливо, особливо якщо процеси йтимуть спонтанно і будуть віддані на відкуп ситуації.

Автор наголошує, що майбутній розвиток регіонів повинен відбуватися через максимально можливу кластеризацію їх господарського механізму на основі попередньо розроблених спеціальних розділів програм соціально-економічного розвитку на середньостроковий період та на рік. Вирішення цього завдання мають сприяти подальші теоретичні і практичні дослідження в напрямку ефективно діючих кластерних формувань, їх поступового, проте неухильного і цілеспрямованого впровадження в усі галузі економіки.

Джерела та література:

1. Семенов Г., Богма О. Кластери підприємств як передумова активізації розвитку регіональної економіки // Економіка та держава. – 2006. - № 4. - С. 11-13.
2. Розвиток секторів і товарних ринків України / За ред. В.О.Точіліна. - Ужгород: ІНФ, 2001. – 245 с.
3. Програма науково-технічного та інноваційного розвитку області на 2004-2007 рр. - Чернігівська обласна державна адміністрація, 2001 р. – 52 с.
4. Косач І. Управління інноваційними проектами підприємств пивобезалкогольної галузі регіону. Кандидатська дисертація. Чернігів.- 2005. - 186 с.
5. Броншпак Г., Московкин В. Кластерная организация производственной деятельности молочных комплексов // Актуальні проблеми економіки. – 2006. - №4. – С.75-82.
6. Герасимчук Н. Формування та організація управлінських процесів у межах кластеру малих підприємств // Формування ринкових відносин в Україні. – 2006. - №4. - С.32-35.
7. Мех О. Нові науково-виробничі відносини в економіці фармацевтичної галузі: перспективи створення галузево-територіальних кластерів // Проблеми науки.- 2005.- № 1.- С. 30-35.
8. Московкин В., Мыца Е. Кластеризация Крымской экономики как первый этап построения региональной стратегии инновационного развития: контекст Европейской политики // Актуальні проблеми економіки. – 2005.- №4. –С. 73-80.
9. Козир З. Кластери як основна форма організації виробництва і виробничих відносин регіонального рівня // Підприємство, господарство і право.-2004. – №7.- С.146-149.
10. БП “Єдність”. Чернігів – Град Стольний (концепція розвитку туризму м.Чернігова) // Феміда.- 2005.- № 32-33, 34-35. Смаль В. Туристический кластер “Еврорегион “Днепр””: проблемы формирования и функционирования. Международная конференция “Еврорегион “Днепр”- проблемы развития и функционирования”.- Чернигов.- 11.11.2003 г.

Людмила Мекшун

ВПЛИВ СТАТИСТИКО-ЕКОНОМІЧНИХ ПРОГРАМ Д.П.ЖУРАВСЬКОГО ТА М.І ЗІБЕРА НА ДОСЛІДЖЕННЯ ПРЕДСТАВНИКІВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ЗЕМСЬКОЇ СТАТИСТИКИ

Земська статистика посіла в історії вітчизняної статистики видатне місце, тому що її діяльність наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. була прогресивною. Земські статистики провели велику роботу по вивченню різноманітних сторін життя губерній, висуваючи нові методи дослідження, маловідомі на той час у західноєвропейській статистичній практиці, або вдосконалюючи методи останньої у відповідності з новими об'єктами дослідження. Актуальність теми дослідження полягає у необхідності глибокого вивчення історії української економічної науки.

У вітчизняній науковій літературі земській статистиці в Україні приділяється мало уваги. У підручнику “Історія економічної думки України” під редакцією Р.Х.Васильєвої [1,с.115] згадується про великий внесок вітчизняних статистиків у розвиток науки, але суть цього внеску не розкривається. Таку ж згадку знаходимо і у І.С.Коропецького в роботі “Українські економісти ХІХ ст. та західна наука”[2,с.36]. Відоме російське видання “Всемирная история экономической мысли” в 6 т. [3, т.3, с.300] має розділ “Історія економічної статистичної думки”, але в ньому аналізується переважно російська наука.

Внесок українських вчених у розвиток економіко-статистичної науки настільки суттєвий, що дозволив виділити в історії так званий “чернігівський тип земської статистики”. Наукова новизна статті полягає в тому, що в ній вперше досліджується вплив Д.П.Журавського та М.І Зібера на дослідження представників чернігівської земської статистики.

Методологія досліджень представників земської статистики в Україні ґрунтувалася на попередніх статистико-економічних описах українських

губерній, роботах кадастрових загонів і військових топографічних дослідженнях. Значно вплинули на неї і роботи представників академічної статистики. У XIX ст. сформувалася статистика політекономічного напрямку, фундаторами якої вважають К.Ф.Германа, К.І.Арсеньєва, В.П.Андросова та Д.П.Журавського. Особливістю їх досліджень був ґрунтовний соціально-економічний аналіз господарського життя. Д.П.Журавський у своїх роботах показав, що соціально-економічні явища надзвичайно складні і багатогранні. Він доводив, що будь-який показник відтворює лише одну грань, а для комплексної характеристики потрібне використання системи показників, якій властиві дві риси: всебічність кількісного аналізу явища і взаємозв'язок окремих показників.

У 1851 році він запропонував розгорнуту систему показників промислової статистики. У роботі Д.П.Журавського "План статистичного опису губерній Київської учбової округи..."[4] два розділи присвячено опису промисловості. В першому з них даються групування підприємств за галузями та за місцем розташування, на підставі яких Д.П.Журавський пропонував дослідити: склад робітників за губерніями, походженням і сімейним станом, склад фабричного персоналу і рівень заробітної плати по категоріях персоналу, розмір і склад основного капіталу, детальну структуру витрат на виробництво, вартість продукції і чистий прибуток підприємств. У другому розділі він пропонував по кожній галузі промисловості чи по кожній значній фабриці давати відомості більші, ніж показники першого розділу, а саме: про стан і якість обладнання, енергетику, сировину та матеріали у натуральному вираженні, про продукцію та умови її реалізації, про річний баланс фабрики і про матеріальні запаси, а також про вплив фабрики на становище робітників та місцевих жителів. Таким чином, Д.П.Журавський одним з перших побудував систему показників, яка стала основою для формування промислової статистики. Ця система досліджувала не тільки матеріальні умови і результати виробництва, але й соціальні відносини у промисловості.

У 1853 році в Брюсселі проходила перша сесія Міжнародного статистичного конгресу, в якій вітчизняні статистики участі не брали. На ній також обговорювалася програма з промислової статистики, яка включала тільки питання про кількість підприємств, кількість робітників за віком і статтю, кількість учнів, потужність двигунів та рівень заробітної плати. [5,с.131] Програма Д.П.Журавського була набагато глибша та змістовніша і вплинула на статистико-економічне дослідження, проведене в 1876 році в Чернігівській губернії земським статистиком В.Є.Варзаром.

В.Є.Варзар доповнив до програми центрального статистичного управління (прийнятої у 1870 році) більше 20 запитань, половина з яких стосувалася становища робітників. Це були питання про заробітну плату різних категорій персоналу, про кількість постійних і тимчасових робітників, жінок, дітей, про оплату натурою, про фабричні лавки і корчми, про тривалість робочого дня, нічні роботи і факти непрацездатності від нещасних випадків на підприємствах. Усі ці дані В.Є.Варзар радив отримувати не від власника підприємства, а шляхом безпосереднього опитування робітників.

Питання про становище робітників доповнили програму обстеження промисловості Д.П.Журавського, робота якого, за словами О.О.Русова, разом з програмою М.І.Зібера була основним джерелом натхнення чернігівських статистиків. Програма В.Є.Варзара досліджувала питання "внутрішніх" і "зовнішніх" рис підприємства у їх взаємозв'язку, чим була схожою на схему М.І.Зібера. У відповідності з тією ж схемою спочатку йшли питання про форми виробництва, а потім про технічні умови виробництва. "Загальна конструкція питань в чернігівських програмах, - писав О.О.Русов, - дотримувалась схеми, запропонованої Зібером: скрізь спочатку ставилися питання для обстеження форм виробництва, а потім - для вираження числами технічних і економічних умов цього виробництва".[6, с.28]

Здійснення програми В.Є.Варзара 1876 року відбулося тільки в пробному обстеженні промислових підприємств (переважно шкіряного промислу), тому що

реакційне Чернігівське земство відмовилося виділити кошти на проведення цих досліджень. І тільки в 90-х роках В.Є.Варзар повернувся до статистико-економічного дослідження промисловості. Очолені ним промислові переписи 1900 і 1908 років вважаються видатними досягненнями промислової статистики.

Для проведення переписів В.Є.Варзар виділив три основних теоретичних питання: про одиницю спостереження в промисловості, про принципи класифікації виробництва і про ознаки, які повинні бути включені в програму переписів.

Ще Д.П.Журавський вказував на необхідність збирання статистико-економічного матеріалу в промисловості по окремих галузях, але здійснити це не зміг внаслідок слабого розвитку статистичної науки. При організації переписів 1900 і 1908 років відбулося уточнення класифікації галузей промисловості. Ознакою для класифікації підприємств за галузями стало: споживче призначення продукції, характер сировини, схожість технологічного процесу. Поєднання у В.Є.Варзара знань інженера-технолога і спеціаліста-статистика дозволило йому розробити таку класифікацію виробництва, яка була визнана не тільки у своїй країні, але й за кордоном.

Питання програми промислових переписів 1900 і 1908 років були набагато ширшими у порівнянні з питаннями попередньої програми адміністративної статистики. В них передбачалися показники загальної вартості продукції, випуску основної продукції в натуральному і вартісному вираженні, кількості робітників та їх розподіл за віком і статтю, кількості і потужності двигунів, величини спожитого палива і сировини, складу і вартості обладнання вітчизняного та закордонного виробництва тощо.

Статистичні матеріали цих переписів дозволили побачити соціально-економічні зміни в економіці країни.

Серед статистичних досліджень 70-х років XIX ст. виділяється робота українського економіста М.І.Зібера (1844 – 1888) “Досвід програми збирання статистико-економічних даних”[7]. Розроблена ним програма ставила за мету дати “цільну збірку питань, які б стосувалися визначення фактичного, а не примірного бюджету тієї чи іншої групи населення”. [7, с.1]

Уся програма складалася з двох розділів: перший включав у себе аналіз форми виробництва, транспорту і споживання; другий – розміри виробництва, транспорту і споживання. Це була перша і єдина до революції спроба групування промисловості на виробництво засобів виробництва і предметів споживання. В тій її частині, що стосувалася промисловості, по кожному з підрозділів вона ставила такі запитання: 1) віковий, статевий, національний, сімейний, соціальний склад робітників, які зайняті у виробництві матеріальних благ; 2) характеристика розподілу праці між різними групами робітників, 3) розподіл вироблених благ для споживання між різними групами населення; 4) зміна структури споживання для одних і тих же груп населення в динаміці; 5) характеристика існуючих систем промислового господарства (ремісницькі, мануфактурні чи фабричні); 6) частина виробленої продукції, спожитої на місці і проданої за межі. Програма М.І.Зібера надавала ще більше значення питанню впливу виробництва на становище робітників і селян, ніж програма Д.П.Журавського. Слід зазначити, що урядові програми обстеження промисловості взагалі не виділяли соціальні питання.

Система показників, які розробив М.І.Зібер, була першою спробою розробити схему своєрідного балансу виробництва і споживання продукції та балансу витрат робочого часу на виробництво продукції. В програмі обстеження автор намагався встановити складний зв'язок між різними ознаками досліджуваних явищ. Ці ознаки, які М.І.Зібер називав “другорядними”, сприяли детальному аналізу основних положень програми. Таким чином, він фактично пропонував розробляти статистичні дані за допомогою комбінаційних таблиць, які містять декілька групувальних ознак.

Недоліком програми М.І.Зібера було те, що вона носила загальний, схематичний характер, тому що автора цікавила не стільки специфіка різних галузей господарства, скільки загальні для багатьох галузей питання. Правильну ідею одночасного дослідження виробництва і споживання в їх взаємозв'язку він

доповнив необхідністю одночасного дослідження і демографічних показників, хоч методи обстеження в них різні.

Незважаючи на те, що в статистиці дореволюційної країни програма М.І.Зібера широко не застосовувалась, вона істотно вплинула на розвиток статистичної практики. Саме земська статистика вперше використала при дослідженні економічних явищ балансовий метод і метод групувань. Відомий представник Чернігівської земської статистики О.О.Русов (1847 – 1915) у своїй роботі “Короткий огляд розвитку російської оціночної статистики” писав, що перші програми статистичних досліджень, організовані Чернігівським земством, і перша спроба опису села Кашівки були складені, “як того вимагала програма М.І.Зібера, що мала вказівки, по яких питаннях потрібно розробляти зібраний матеріал.” [6, с.19]

Крім того, відомі в статистиці комбінаційні таблиці чернігівського земського статистика О.П.Шлікевича (1849 –1909) стали практичним втіленням методу, запропонованого М.І.Зібером. О.П.Шлікевич вперше в історії земської статистики згрупував у вигляді комбінаційної таблиці статистичні дані про розмір землеволодіння, кількість худоби, орендної землі і кількість робітників. Він разом з іншими статистиками Чернігівського земства прийшов до висновку, що для характеристики типів селянських господарств недостатні таблиці з групуванням підмету за якоюсь однією ознакою, а необхідні складні таблиці на основі поєднання декількох суттєвих ознак. О.П.Шлікевич побудував таку таблицю за чотирма ознаками для 8717 господарств у 20 селищах Козелецького повіту. За цією таблицею у 1882 році розроблено дані подвірного перепису Козелецького повіту Чернігівської губернії. [8]

М.І.Зібер, будуючи свої соціально-економічні програми дослідження, значну увагу приділяв вивченню виробництва і споживання в їх взаємодії. Він одним з перших виступив за необхідність бюджетних досліджень селянських господарств. Пізніше його ідеї були втілені в бюджетних дослідженнях О.О.Русова, Ф.А.Щербини і В.Ф.Арнольда.

Таким чином, статистико-економічні дослідження Д.П.Журавського, М.І.Зібера та інших попередників сприяли розробці методології досліджень української земської статистики. Вони були використані для розробки програм соціально-економічного опису губерній із застосуванням балансового методу аналізу, для детального дослідження кустарної, ремісницької і фабрично-заводської промисловості та для проведення бюджетного аналізу. Завдяки їм українська земська статистика збагатилася економічну науку типологічними групуваннями українського селянства, використанням в дослідженнях комбінаційних таблиць, порівняльним аналізом стану українських губерній в дореформенний і післяреформенний період, класифікацією промислових підприємств. Більшість земських статистиків були представниками освіченої інтелігенції, яка “несла в народ” прогресивні ідеї ведення господарства, доводила необхідність освіти і піднімала рівень соціально-економічних досліджень.

Джерела та література:

1. Історія економічної думки України: Навч. посібник / Р.Х.Васильєва, Л.П.Горкіна, Н.А.Петровська та ін. – К.:Либідь, 1993.- 272 с.
2. Коропецький І.С. Українські економісти XIX ст. та західна наука.- К.:Либідь, 1993.-192 с.
3. Всемирная история экономической мысли. В 6 т. / Гл.редкол.: В.Н.Черковец и др.- М.: Мысль, 1987-1990.
4. Журавский Д.П. План статистического описания губерний Киевского учебного округа: Киевской, Волынской, Подольской, Полтавской и Черниговской.- Киев, 1851.- 59 с.
5. Семёнов Тянь-Шанский П.П. Материалы работы Международного конгресса статистики.- СПб, 1872.- 524 с.
6. Русов А.А. Краткий обзор развития русской оценочной статистики. – К.: Изд. Киев. Коммерч. Ин-та,1913.-119 с.
7. Зибер Н.И. Опыт программы для собирания статистико-экономических сведений.- Киев, 1875.- 32 с.
8. Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. Подворная опись Козелецкого уезда.- Т.5: Козелецкий уезд.- Чернигов: Изд. Черниг. губ. земства, 1882 – 156 с.

СТАН ТА ТЕНДЕНЦІ РОЗВИТКУ МАЛИХ ПІДПРИЄМСТВ У ЧЕРНІГІВСЬКОМУ РЕГІОНІ

У статті на базі статистичних матеріалів проведено комплексний аналіз стану малого бізнесу в Чернігівській області, показано особливості його розвитку.

Постановка проблеми. Сучасний фінансовий стан більшості малих підприємств України можна охарактеризувати як незадовільний. Основною проблемою для вітчизняного малого бізнесу є обмеженість та висока ціна фінансових ресурсів, що істотно позначається на ефективності їх господарювання. Відсутність достатнього фінансування не дає змоги малим підприємствам здійснювати інвестиційну діяльність у тих галузях, які б відповідали реальним потребам економічного розвитку, що негативно позначається на можливостях розширеного відтворення, забезпечення конкурентоспроможності на товарних ринках. Вихід малих підприємств з економічної кризи і покращення їхнього фінансового стану значною мірою пов'язані з підвищенням ефективності використання фінансових ресурсів. Зважаючи на це, одним із найважливіших завдань дослідження є оцінка ефективності використання фінансових ресурсів малих підприємницьких структур та пошук резервів її подальшого підвищення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням розвитку малих підприємств присвячені роботи багатьох вітчизняних фахівців, насамперед Л. Бураяка, З. Варналія, Л. Воротиної, М. Єрмошенка, О. Стороженка та інших.

Мета дослідження. Дослідити стан та тенденції розвитку малого бізнесу в Чернігівському регіоні.

Основні результати дослідження. Ефективне функціонування малих підприємницьких структур у регіонах є головною передумовою успішного економічного розвитку країни. Саме в містах та селах приховані найгостріші проблеми цього сектора економіки та зосереджені найпотужніші резерви його розвитку.

Економічне зростання малого підприємства залежить від процесу формування обсягу та складу капіталу, що дає змогу забезпечити досягнення стратегічних цілей та завдань фінансового менеджменту.

Протягом 2000-2006 років (див.табл.1) питома вага основного капіталу в структурі активів малих підприємств Чернігівського регіону в середньому становила 60%, що збільшувало підприємницький ризик, особливо у випадку труднощів у реалізації продукції. У 2003-2004 роках відбулися суттєві зміни в структурі активів малих підприємств Чернігівського регіону, питома вага оборотного капіталу, що має вищий рівень оборотності та здатність приносити більшу частину прибутку, в загальній вартості майна зросла до 60%, а частка основного капіталу зменшилась до 40%. Таке становище визначалося тим, що протягом цих двох років малі підприємства області активніше використовували наявні матеріально-грошові ресурси, проводили агресивнішу збутову політику. На користь цього твердження свідчить той факт, що малі підприємства області у 2004 році отримали позитивний фінансовий результат від господарської діяльності.

Негативні тенденції в економіці України протягом 2005-2006 років проявилися через значне скорочення питомої ваги оборотних коштів в структурі активів малих підприємств області, їх частка зменшилась до 30 %. Скорочення робочого капіталу та неефективність його використання призвели до від'ємного результату господарської діяльності підприємств сектора малого бізнесу Чернігівського регіону.

Важливе завдання управління фінансовими ресурсами малих підприємств полягає у забезпеченні підвищення ефективності їх розміщення.

Склад та структура розміщення фінансових ресурсів малих підприємств Чернігівського регіону (тис. грн.) *

	2000	Питома вага, %	2001	Питома вага, %	2002	Питома вага, %	2003	Питома вага, %	2004	Питома вага, %	2005	Питома вага, %	2006	Питома вага, %	2006 рік до 2000 року, %
Необоротні активи	451800	55,9	969128,8	71,0	994384	68,2	1039229,2	39,0	1236351,7	43,0	1881572,0	73,0	1945235,5	70,6	430,6
Оборотні активи	356400	44,1	393030,20	28,8	461157,4	31,6	1625067,9	60,9	1634020,5	56,8	687590,0	26,7	800168,3	29,0	224,5
Запаси товарно-матеріальних цінностей	224888,4	27,8	125050,20	9,2	146951,5	10,1	137167,6	5,1	171373,5	6,0	230654,2	9,0	260900,4	9,5	116,0
Дебиторська заборгованість	125452,8	35,2	209252,30	15,3	241347,9	16,5	1379253,6	51,7	1365603,6	47,5	346737,1	13,5	401127,7	14,6	319,7
Грошові кошти	6415,2	1,8	23634,10	1,7	32018,8	2,2	40698,5	1,5	39823,5	1,4	61433,8	2,4	82131,0	3,0	1280,3
Поточні фінансові інвестиції	0,0	0,0	18680,70	1,4	20149,4	1,4	210031,8	7,9	11942,5	0,4	26526,9	1,0	27957,4	1,0	-
Інші оборотні засоби	6058,8	1,7	16412,90	1,2	20689,8	1,4	0,0	0,0	0,0	0,0	22508,0	0,9	28051,8	1,0	463,0
Витрати майбутніх періодів	0,0	0,0	2572,90	0,2	3070	0,2	3269,2	0,1	6263,3	0,2	6659,9	0,3	11054,7	0,4	-
Підсумок балансу	808200,0	100,0	1364731,90	100,0	1458611	100,0	2667566,3	100,0	2876635,1	100,0	2575821,9	100,0	2756458,5	100,0	341,1

*Примітка. За даними облстатуправління Чернігівської області.

Ефективне розміщення фінансових ресурсів передбачає вибір і здійснення певної фінансової політики. Суть такої політики полягає в пошуку оптимальної величини та структури основного та оборотного капіталів, яка повинна забезпечувати пошук компромісу між ризиком втрати ліквідності та ефективністю роботи малого підприємства.

Однією з найважливіших характеристик ефективності розміщення фінансових ресурсів малого підприємства є аналіз фінансового стану з позиції перспективного розвитку. Для короткострокової перспективи критерієм оцінки є ліквідність (платоспроможність), тобто можливість у повному обсязі і своєчасно здійснювати розрахунки з кредиторами. З позиції довгострокової перспективи фінансовий стан підприємства характеризується рівнем залежності підприємства від зовнішніх запозичень. Потреба в аналізі ліквідності балансу в умовах ринку посилюється для малих підприємств необхідністю оцінки кредитоспроможності, оскільки у більшості з них виникає гостра потреба в позикових коштах.

Основні показники ліквідності і платоспроможності малих підприємств Чернігівського регіону подані в табл. 2.

Таблиця 2
Показники платоспроможності малих підприємств Чернігівського регіону*

Показники	Рекомендоване значення	2000 р.	2001 р.	2002 р.	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.
Коефіцієнт абсолютної ліквідності	0,2 і більше	0,02	0,06	0,07	0,03	0,03	0,10	0,12
Коефіцієнт покриття проміжний	1 і більше	0,44	0,60	0,59	1,00	0,95	0,68	0,68
Коефіцієнт загальної ліквідності	1,5 і більше	1,19	1,01	0,99	1,14	1,11	1,14	1,13
Коефіцієнт чистої виручки	зростання	0,03	0,08	-	-	0,01	-	-

*Примітка. За даними облстатуправління Чернігівської області.

Виходячи з даних табл.2, можна зробити висновок, що більшість показників платоспроможності на малих підприємствах Чернігівського регіону не відповідає рекомендованому нормативу, і можна стверджувати, що малі підприємства не в змозі за необхідності терміново погасити короткострокові позикові зобов'язання через нестачу грошових коштів на рахунках та трансформувати окремі елементи оборотного капіталу в грошові кошти. Отже, ми можемо зробити висновок про те, що платоспроможність малих підприємств Чернігівського регіону є достатньо низькою. Дані таблиці свідчать про неефективність використання коштів і, як наслідок, погіршення фінансового стану підприємств сектора малого бізнесу в області.

Серед факторів, що негативно вплинули на рівень платоспроможності малих підприємств, можна виділити збільшення збитків, інвестицій в основні засоби, збільшення грошових виплат та ін. Слід зазначити, що фінансово неспроможними можуть стати економічно ефективні малі підприємства, що потрапили у скрутне фінансове становище через неплатоспроможність своїх покупців. Невиконання партнерами поточних договірних зобов'язань призводить до небезпеки втрат, пов'язаних із порушенням платежів і неодержанням прибутку малим підприємством.

Отже, проблема забезпечення наявності достатніх коштів, щоб вчасно розплатитися за всіма поточними зобов'язаннями, для малих підприємств області в сучасних умовах залишається гострою і потребує невідкладного розв'язання.

Якщо шість-сім років тому малий бізнес в Україні був достатньо рентабельний

і давав змогу накопичити первісний капітал, то нині загальне зниження норми прибутку не дає можливості цим підприємствам розширювати або переорієнтовувати свою діяльність.

Згідно з офіційними даними, із загальної кількості малих підприємств Чернігівського регіону чистий прибуток отримали лише 66,7 %, решта була збитковою. Фінансовий результат діяльності малих підприємств регіону за 2005-2006 роки був від'ємний (-43374,5 тис. грн., - 26022,4 тис. грн. чистого збитку відповідно). Таким чином, можна зробити висновок, що основні проблеми малих підприємств пов'язані з неефективним використанням фінансових ресурсів і, як наслідок, частина з них опинилася на межі банкрутства. Але слід враховувати той факт, що частина малих суб'єктів господарювання лише декларує збитковість або фіксує мізерну прибутковість і тим самим приховує свої фактичні прибутки.

Висновки. Дослідження сучасного стану малих підприємств Чернігівського регіону дозволяє виявити певні особливості функціонування суб'єктів господарювання сфери малого бізнесу, серед котрих слід виділити такі, як висока собівартість продукції, низький рівень платоспроможного попиту, обмеженість фінансових ресурсів. Це підтверджує той факт, що більш ніж третина малих підприємств області збиткова, а ті суб'єкти малого підприємництва, що отримали прибуток, мають низький рівень рентабельності. На нашу думку, в області спостерігається тіньове функціонування підприємств малого бізнесу, що є проблемою національного, а не регіонального рівня. Тому необхідно ефективніше використовувати досвід інших країн, що полягає в зменшенні в оподаткуванні фіскальної складової та збільшенні виробничо-стимулюючої, щоб надмірне фіскальне навантаження не підірвало стимули до підприємницької діяльності.

Джерела та література:

1. Варналій З.С. Мале підприємництво України як чинник регіонального розвитку: стан та перспективи // Актуальні проблеми економіки.-2004.-№4.-С.64-73.
2. Малий бізнес та підприємництво в ринкових умовах господарювання: Навчальний посібник. / Вороніна Л.І. та н..– К.: Вид-во Європ. у-ту, 2004.- 306 с.
3. Статистичний збірник. Діяльність малих підприємств Чернігівської області/ головне управління статистики в Чернігівській області.-Чернігів,2007.-138 с.
4. Ермоленко М.М., Стороженко О.А.Комерційна діяльність малих підприємств: Навч.посібник.-К.: Національна академія управління, 2003.

Ірина Кушнір

●

ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ БАНКРУТСТВА: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ТА НАЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Постановка проблеми

В епоху СРСР, якщо підприємство працювало нерентабельно, держава реорганізувала його шляхом приєднання до прибуткового або списувала борги. Органи господарського управління у порядку виконавчого провадження по арбітражному або цивільному судочинству вирішували питання погашення заборгованості підприємств.

Після отримання незалежності Україна пішла шляхом ринкових реформ. Перехід від одних економічних відносин до інших неминуче відбувається за умов спаду виробництва, інфляції, кризи неплатежів, що дуже боляче відбивається на господарюючих суб'єктах. Для оздоровлення таких фінансово неспроможних підприємств потрібен спеціальний механізм – інститут неспроможності

(банкрутства), який існує в усіх державах з ринковою економікою.

До 1992 р. в Україні не існувало інституту банкрутства. Закон України від 14 травня 1992 р. “Про банкрутство” визначив спеціальний порядок розгляду справ фінансово неспроможних підприємств арбітражними судами. Його сутність полягала у ліквідації підприємств. Закон не вирішував проблем фінансового оздоровлення підприємств і був прокредиторським. Його завдання полягало у примушуванні боржника будь-якими шляхами погасити борги кредиторам.

Принципово іншим є Закон України від 30 червня 1999 р. “Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом”. Були змінені підстави для порушення справи про банкрутство; строки провадження справи; визначені судові процедури, які застосовуються до боржника; з’явилася нова судова фігура – арбітражний керуючий та ін. Проте головним у законі є відновлення платоспроможності господарюючого суб’єкта. Із прокредиторського цей закон став переважно продебіторським. На практиці існують різні підходи до регулювання банкрутства. Відсутня чітка наукова концепція державного регулювання неспроможності (банкрутства). Немає єдності з даних питань і у наукових працях багатьох вчених. Натомість проблеми державного регулювання банкрутства настільки багатозначні та багатогранні, що не можуть бути обмежені проведеними науковими дослідженнями. Головною проблемою є узгодження інтересів кредиторів і дебіторів.

Аналіз останніх досліджень

Дослідження окремих проблем з державного регулювання процесів банкрутства здійснювались у працях видатних вітчизняних та зарубіжних вчених: М. Аокі, М.Афанасьєва, Р.Берндта, С.Беляєва, І.Бланка, Б.Блека, Д.Валового, Ю. Вінслава, В.Вітрянського, В.Заболотного, В.Загорського, Н. Здравомислова, Г.Іванова, В.Кошкина, Д.Кошового, Є.Мниха, Р. Ноймана, Х.Окомуру, П.Омена, А.Радигіна, Б.Райзберга, О.Терещенка, М.Титова, Е.Уткіна, А.Чернявського, Ф.Шерера, К.Шнайдера та інших. Проте щодо вдосконалення державного регулювання банкрутства в міжнародній економіці та в Україні, узятих в контексті реальної соціально-економічної ситуації, досліджувана проблема до теперішнього часу не розглядалася.

Метою цієї статті є дослідження особливостей моделей зарубіжних систем державного регулювання процесів банкрутства, з’ясування критеріїв віднесення господарського суб’єкта до банкрута в різних країнах, аналіз динаміки функціонування національного інституту банкрутства на прикладі Донецької області, виявлення основних проблем, що виникають при процесах з неспроможності. Нами, на відміну від інших авторів, передбачається розглянути необхідність впровадження контролінгової функції державного регулювання банкрутства та його вдосконалення на міжнародному рівні.

Виклад основного матеріалу

Банкрутство у світовій практиці прийнято розглядати як позитивне явище, що сприяє виключенню з ринкових відносин неконкурентоздатних підприємств. Регулювання неспроможності динамічно розвивається в індустріальних країнах, при цьому економіка держави диктує необхідність постійного відновлення відповідних норм[1,с.9]. На відміну від недосконалого правового забезпечення України, законодавча база країн з розвинутою економікою протягом часу змінюється з метою розробки норм, що попереджають можливість виникнення несанкціонованих банкрутств. Так, у відомостях Федеральної служби з фінансового оздоровлення та банкрутства (ФСФО) Росії в країнах Європи 96% заяв про процедуру банкрутства подається боржником, у той час як у Росії боржники визнають себе банкрутами тільки в 4% випадків, і найчастіше - це помилкові банкрутства. У відомостях Відділу міжнародних і суспільних зв’язків ФСФО Росії в Америці 80% справ про банкрутство порушуються до фізичних осіб [2,с.61].

Існує цілий ряд конкретних завдань, на які націлене законодавство про

банкрутство в країнах з розвинутою економікою. Найважливішою з них є максимальне використання можливостей фінансового оздоровлення підприємств, які за допомогою процедури банкрутства можуть бути відновлені, щоб надалі зробити свій внесок в економіку країни. Так, з економічної літератури можна почерпнути відомості, що законодавча база країн з розвинутою ринковою економікою забезпечує механізм захисту від несанкціонованих банкрутств за допомогою розгляду справ про порушення в процесах банкрутства й анулювання неправомірних угод [2, С.63].

Розглянемо моделі зарубіжних систем регулювання процесів банкрутства. У світовій практиці керуються двома критеріями неспроможності підприємства: неоплатності й неплатоспроможності. Здійснений порівняльний аналіз систем регулювання процесів банкрутства на підставі відомостей, наведених у джерелі [3,с.17], представлено у табл.1.

Таблиця 1.

Порівняльний аналіз сучасних систем регулювання процесів банкрутства

Країна			
США	Франція	Англія	Німеччина
Підстава для порушення виробництва справи про банкрутство			
Неплатоспроможність. Ознака неоплатності	Ознака неоплатності	Неплатоспроможність і неоплатність	Неплатоспроможність і неоплатність
Суб'єкти-боржники виробництва по справах неспроможності			
Боржники фізичні і юридичні особи			
Крім державних утворень	Крім об'єднань співвласників	Включаючи й незареєстровані компанії	Крім виробництва по майну федерації
Право подачі заяви, обов'язок подачі заяви			
Кредитори й боржник			
Не потрібно доводити наявність ознак банкрутства	Суд може бути ініціатором процедури банкрутства	Суд може бути за умови, якщо компанія неплатоспроможна	Передбачається невиконання зобов'язань боржником
Забезпечувальні заходи			
Призначається судом			
Тимчасовий керуючий	Адміністратор	Керуючий й адміністратор	Конкурсний керуючий
Умови визнання недійсних угод			
Використовується спеціальна правова схема	Оспорується всі угоди, підозрювані в шахрайстві та якщо вони відбувалися протягом півріччя до припинення платежу	У суді за заявою уповноваженої особи	Залежать від типу угод, суб'єктного складу, наміру сторін, наслідків угод

Розглянемо особливості моделей державного регулювання процесів банкрутства, при цьому під макроекономічною метою будемо розуміти оздоровлення національної економіки в цілому, під мікроекономічною - відновлення стабільності неплатоспроможної фірми.

У Франції законодавство про неспроможність, засноване за ознакою неоплатності, виконує макроекономічну мету: концепція системи правового регулювання неспроможності, спрямована на збереження діючих підприємств, базується на ствердженні, що цілями законодавства про неспроможність є збереження діючих підприємств, збереження робочих місць, задоволення вимог кредиторів.

Англійська система законодавства, використовуючи одночасно неоплатність і неплатоспроможність, виконує макроекономічну мету. Добре зарекомендувала себе модель, основна ідея якої полягає в тому, що найкраще надати представникові власника права “плаваючого” забезпечення (аналогу національного керуючого) вибору шляху процесу банкрутства: ліквідація або відновлення платоспроможності.

Німецька система регулювання неспроможності заснована на неплатоспроможності при додатковій умові неоплатності. Це, на думку джерел, відповідає завданню відновлення діяльності неспроможного підприємства: реорганізація не краща за ліквідацію, у той же час мікроекономічна вигода підприємства применшує переслідування макроекономічної мети. Права кредиторів захищені досить добре. Перехід до реабілітаційної процедури можливий тільки при наявності певного рівня згоди кредиторів.

Американська система регулювання неспроможності, де неплатоспроможність передбачає ознаки неоплатності, побудована таким чином, що явна перевага надається реорганізаційній процедурі.

Однак, виходячи з наведеного вище аналізу зарубіжного досвіду державного регулювання процесів банкрутства, не можна стверджувати, що зроблена законодавча база країн з розвинутою економікою зводить до мінімуму кількість банкрутств, яка становить, за даними Рейтерс, наприклад, у Великій Британії – 43500 (за 2002 р.), США- 400300(2002 р.).

Звертаючись до зарубіжної практики, можна побачити, що в країнах із вже упорядкованим правовим забезпеченням процесів банкрутства також, як і в Україні, існують грошові критерії віднесення господарського суб'єкта до банкрута. У Великобританії вважається, що боржник не в змозі відповідати за борги, якщо вони перевищують 750 фунтів, і він не задовольнив письмову вимогу кредиторів протягом трьох тижнів. При цьому суду повинні бути представлені докази нездатності боржника оплатити борг, а самі борги перевищують його активи. У США заява про банкрутство можлива при числі кредиторів більше двадцяти і сумі незабезпечених вимог – 5 000 доларів. У Німеччині застосовується критерій неплатоспроможності боржника й надзаборгованості. В Україні грошовим критерієм віднесення господарського суб'єкта до банкрута є заборгованість в розмірі 300 мінімальних заробітних плат.

Але, на думку багатьох економістів, доцільніше до критеріїв неспроможності віднести не грошову ознаку, а збитковість підприємств протягом року як основний і єдиний критерій [5,с.26]. Однак ми не можемо погодитися з подібним судженням, тому що для умов національної податкової системи України найпопулярнішим способом мінімізації оподаткування є відбиття в бухгалтерській і податковій звітності збиткових результатів, свідомо занижених (у світовій практиці найпопулярніше завищення балансових прибутків для залучення інвесторів). Неможливо, на нашу думку, використати даний критерій також на підставі того, що треба буде піддавати процедурі банкрутства підприємства, що розвиваються та знову утворені. З економічної точки зору, вони є потенційно фінансово-стійкими

господарськими суб'єктами з тимчасовою фінансовою нестійкістю на період становлення.

Українська законодавча база схожа із французьким законодавством “по загальній спрямованості: збереження підприємства. Але не за всяку ціну, тому що в нас тільки права кредиторів захищені законом” [2,с.56].

У цей час інститут банкрутства в національній економіці України сформований й ефективно працює, про що свідчать статистичні дані. Розглянемо показники роботи господарського суду, наприклад, Донецької області за 2002 рік - 10 місяців 2006 року по справах про банкрутство[8].

На кінець 2002 року в провадженні господарського суду Донецької області перебувало 2200 справ про банкрутство суб'єктів підприємницької діяльності, на кінець 2003 року – 2151 справа, на кінець 2004 року – 1885 справ. Протягом 5 місяців 2005 року в провадженні суду було 1033 справи, а у 2004-ому на цей період – 1168 справ.

Незначним чином зменшилась кількість порушених у звітному періоді справ про банкрутство порівняно за ці ж періоди минулих років. Так, у 2002 році було порушено 986 справ, у 2003-ому – 850, у 2004-ому – 779, у 2005-ому – 893, за 10 місяців 2006 року - 667 справ.

На кінець 2005 року господарським судом було прийнято 808 постанов про визнання боржника банкрутом проти 641 - у 2004 році, 664 - у 2003 році, 671- у 2002 році. За 10 місяців 2006 року судом було прийнято 562 постанови про визнання боржника банкрутом.

Збереженню працюючого підприємства сприяє відкриття процедури санації. За звітний період відкрита процедура санації по 20 справах. Якщо санація вводитьься кредиторами не тільки для того, щоб відтягнути процедуру ліквідації боржника, то вона потребує реальних інвесторів.

Протягом 5 місяців 2005 року відносно до приватних підприємств порушено 89 справ про банкрутство (за аналогічний період 2004 року - 92 справи); щодо підприємств комунальної власності порушено 3 справи про банкрутство (за аналогічний період 2004 року - 7 справ); щодо підприємств державної форми власності порушено 18 справ про банкрутство (за аналогічний період 2004 року - 19 справ).

Наведена вище статистика свідчить, що процеси банкрутства значно активізувалися. Процедура банкрутства все частіше почала використовуватися з метою уникнення від оподаткування й перехоплення керування. Як показує практика, справи про банкрутство з метою уникнення від оподаткування порушуються саме по відношенню до відсутніх або ліквідованих боржників. За експертними оцінками, близько третини процедур банкрутства, порушених по відношенню до відсутніх або ліквідованих боржників, використовуються з метою уникнення від оподаткування. Зазначений висновок підтверджує також значна кількість заяв до господарського суду Донецької області за 2004-2005 рр. про визнання банкрутом, що надійшли від боржника і контролюючих органів. За 5 місяців 2004 року від ДПІ надійшло 119 заяв, від управління ПФУ- 27, від інших підприємств (організацій) – 47 заяв. За вказаний період 2004 року від ДПІ надійшло 147 заяв, від УПФУ – 4, від інших підприємств – 36.

У вересні 2000 року уряди України та США висловили бажання об'єднати свої зусилля та співпрацювати з метою створення відповідних умов для ефективного втілення Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом». Відповідно до цього був укладений Меморандум про взаєморозуміння [7]. Однак до цього часу його основні ідеї не втілюються у міжнародну практику господарювання.

Висновки

У процесі дослідження були виявлені **основні проблеми, які виникають при**

процесах по неспроможності - проблеми захисту інтересів держави в ході банкрутства; скуповування боргів з метою ініціювання процедури банкрутства; відчуження боржником майна напередодні банкрутства; скуповування боргів з метою ініціювання процедури банкрутства; протиріччя інтересів «власник - кредитор», тобто проблема створення штучної заборгованості між фірмами, що належать одному власникові, з метою обмеження інтересів інших кредиторів у випадку банкрутства. На підставі вищенаведеного аналізу можна зробити висновок, що необхідно підсилити ступінь державного регулювання процесів банкрутства й контролю з метою недопущення розвитку процесів ворожого поглинання. На нашу думку, удосконалення законодавства в даній сфері є недостатнім. Необхідно забезпечити діючу структуру державного моніторингу й контролю, ввести особливі адміністративні й карні міри відповідальності за ініціацію ворожого банкрутства. Особливу увагу при цьому необхідно приділяти впровадженню **контролінгової функції державного регулювання економіки**.

Для переходу «від хаосу до порядку» в сфері зовнішньоекономічної діяльності та процесах банкрутства на міжнародному рівні нами пропонується укласти міжнародну угоду з країнами ЄС та всіма розвинутими країнами, в якій навести загальну структуру взаємних зобов'язань з метою створення **Єдиного міжнародного реєстра підприємств-банкрутів і справ про банкрутство**; дати характеристику нормативно-правового середовища з відповідними професійними та інституційними можливостями, які сприяють справедливому та ефективному застосуванню Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» на прикладі реструктурованих підприємств як моделей успішної організації.

Джерела та література:

1. Степанов В.В. Несостоятельность (банкротство) в России, Франции, Англии, Германии. – М.: Статут, 1999. – С.9.
2. Ратегова Н. Закон о банкротстве в России и других странах // Вестник НАУФОР. – 2002. – №1. – С.61–63.
3. Безбородова Т.И. Сравнительный анализ моделей идентификации несостоятельности предприятий // Экономический анализ. Теория и практика. – 2003. – №3. – С.17.
4. Афанасьева Л. Несостоятельность предприятий в Великобритании // www.bankr.ru
5. Подьяблонская Л.М., Поздняков К.К. Финансовая устойчивость и оценка несостоятельности предприятий // Финансы. – 2002. – №12. – С.26.
6. Райзберг Б., Костицкий Н., Янковский Н. Антикризисное управление – основа оздоровления предприятия // Экономист. – 2000. – №10. – С.36.
7. Меморандум про взаєморозуміння між урядом України та урядом Сполучених Штатів Америки від 05.09.2000 // www.customs.com.ua
8. Ємельянова А.С. Аналіз розгляду господарським судом Донецької області справ про банкрутство, їх певні тенденції та явища // www.dn.arbitr.gov.ua

Ірина Косач

ФОРМУВАННЯ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІННОВАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ НА БАЗІ ТРАНСФЕРУ ТЕХНОЛОГІЙ

На сучасному етапі становлення інноваційної моделі регіональної економіки зростає роль технологічного трансферу, ключовою ланкою якого є налагодження ефективного співробітництва науки і виробництва. Актуальність даного питання особливо гостро постала останнім часом у зв'язку з розривом раніше існуючого механізму співпраці науково-дослідних інститутів та промислових підприємств, недостатнім фінансуванням наукової сфери, відсутністю державної підтримки

просування об'єктів інтелектуальної власності на вітчизняному ринку і ринках іноземних держав. Існування значних регіональних асиметрій України та стратегія підприємств, що приймає із зростаючим ступенем стратегію регіонального підходу зовнішніх ринків, змушує перейти від національного до локального рівня.

Процес організації трансферу технологій досліджувався багатьма вітчизняними та іноземними вченими, в тому числі Б. Твіссом, Д. Стеченком, Н. Кругловою та іншими. Але загалом дослідження трансферу технологій відбувалось на рівні підприємства. Тому метою даної статті є дослідження місця трансферу технологій в інноваційній політиці регіону та його роль в соціально-економічному розвитку.

Основним блоком економічної стратегії регіонів, котра за сучасних тенденцій є в основі соціально-економічного розвитку, повинна бути інноваційна політика, яка є сукупністю форм і методів державного стимулювання науково-технічної діяльності з метою впровадження наукових досліджень і розробок у кінцевий виробничий результат – нові конкурентоздатні види продукції, нові технологічні процеси, нові організаційні рішення.

Трансфер технологій можна трактувати по-різному, але в загальному – це передача винаходів та інновацій, досвіду та “ноу-хау” іншим особам або організаціям. Він здійснюється завдяки передачі необхідної документації (ліцензій, креслень, технологічних процесів), апаратних засобів, обладнання, технологічних пристроїв, ліній, комп'ютерного оснащення.

Проект трансферу – це поєднання інноваційних та інвестиційних складових, управління якими потребує розробки методології і відповідних методик. Він може мати такі види:

- контракти з дослідження або розвитку;
- дослідження розробок чи ліцензування;
- консультації.

Це не просто проект встановлення нового обладнання чи технологічної лінії, а процес повної технологічної трансформації виробництва, котрий включає в себе як рівень підготовки персоналу, так і технологічні особливості конкретного виробництва чи підприємства, де буде впроваджуватися проект.

Ліцензійна торгівля – одна з основних форм передачі технологій. Вона здійснюється переважно на основі комерційного обміну науково-технічними та іншими нововведеннями, тобто шляхом продажу права зацікавленим покупцям на користування інноваційними доробками. Для нашої країни, яка поки що не має достатніх коштів для прискорення темпів науково-технічного розвитку, така форма трансферу має особливо велике значення.

Під організацією проекту трансферу технологій розуміється проведення комплексу заходів із узгодження та затвердження питань, пов'язаних з функціонуванням технологічного процесу, який є однією з головних частин циклу управління і має на увазі такі дії:

- узгодження організаційної схеми;
- розробка плану ефективності;
- пошук інвестора;
- підготовка нормативних документів;
- визначення форм зв'язку, оповіщення, взаємодії, впливу;
- затвердження дати початку функціонування;
- укладання договору;
- призначення керівника;
- отримання коштів та початок функціонування.

Методологічною основою організації проектів трансферу технологій є:

- створення умов для зростання ринкового попиту інновацій;

- сприяння розвитку конкурентного середовища;
- надання пріоритетної підтримки розвитку науки та освіти;
- забезпечення захисту інтелектуальної власності;
- забезпечення поліпшення якості робочої сили та випереджаючого зростання її вартості.

Але слід звернути увагу на те, що процес кооперації науки з виробництвом на регіональному рівні потрібно здійснювати з урахуванням основних суб'єктів її реалізації – обласної державної адміністрації, наукових установ, промислових підприємств, посередницьких організацій. Важливим є створення підрозділів з питань інтелектуальної власності та технологічного трансферу на базі обласної державної адміністрації та відповідної структури управління організацією технологічного трансферу.

Ефект інноваційної діяльності на базі трансферу технологій є багатоаспектним. Розмір ефекту від реалізації інновацій безпосередньо визначається їх очікуваною ефективністю, яка проявляється:

- у продуктовому виразі (покращення якості та зростання товарного асортименту);
- у технологічному виразі (зростання продуктивності праці та покращення її умов);
- у функціональному виразі (зростання ефективності управління);
- у соціальному виразі (покращення якості життя).

Ефективність трансферу технологій безпосередньо визначається конкретною здатністю зберігати відповідну кількість праці, часу, ресурсів та коштів у розрахунку на одиницю всіх необхідних корисних ефектів, продуктів, що створюються, технічних систем, структур. Саме визначення “ефективність трансферу” визначається на комплекс проблем оцінки наукової діяльності в різних її аспектах: економічна ефективність, науково-технічний рівень, соціальна ефективність. Але позитивний ефект, що досягається в результаті нововведень на будь-якому виробництві, може збільшуватися за рахунок виникнення подібних ефектів на суміжних підприємствах (скорочення споживання основних компонентів виробничого процесу), а може й зменшуватися за рахунок додаткових витрат (у результаті вищих вимог виробництва до господарства регіону: витрат на його перетворення, забезпечення висококваліфікованою робочою силою, компенсації підвищеного навантаження на навколишнє природне середовище).

Для запровадження механізму реалізації пріоритетів управління науково-інноваційною діяльністю потрібне формування банку даних про наукові і науково-технічні колективи та їх потенціал, про потенціал венчурного капіталу.

Впровадженню проектів трансферу технологій повинно сприяти створення в регіоні таких організаційно-інноваційних структур:

- науково-дослідні, проектно-конструкторські, дослідно-експериментальні організації, які працюють за профілем базової діяльності інноваційних структур;
- виробничі підприємства, які реалізують результати науково-дослідних розробок і винаходів;
- служби менеджменту, маркетингу, реклами;
- інноваційні фонди, банки, страхові фірми;
- заклади освіти і підготовки кадрів;
- організації сервісного обслуговування, лізингові, транспортні фірми, митні підрозділи.

Регіональну політику в інноваційній діяльності мають визначити вибір мети, оцінка ситуації та стратегічна спрямованість. У процесі її реалізації необхідно забезпечити стратегічне планування, фінансову підтримку проектів трансферу, постачання інформацією про новітні технології та створення сприятливого

інвестиційного клімату, нагляд за інвестиційною та інноваційною діяльністю та її оцінку. Тому в подальшому необхідно є розробка поетапного механізму трансферу технологій на базі регіону з оцінкою його економічної та соціальної ефективності.

Джерела та література:

1. Єпіфанов А.О., Сало І.В. Регіональна економіка. – К.: Наукова думка, 1999. – 342 с.
2. Круглова Н.Ю. Инновационный менеджмент. – М.: Издательство РДЛ, 2001. – 352 с.
3. Стеченко Д.М. Управління регіональним розвитком: Навч. посіб. – К.: Вища школа, 2000. – 223 с.
4. Твисс Б. Управление научно-техническими нововведениями. – М.: Экономика, 1989. – 346 с.

ПРО АВТОРІВ

Ситий Ігор - кандидат історичних наук, науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім. В.Тарновського.

Однороженко Олег - кандидат історичних наук (м. Харків).

Горобець Сергій - асистент кафедри педагогіки та методики викладання історії і суспільних дисциплін ЧДПУ ім. Т.Г.Шевченка.

Курданов Андрій - заступник голови Чернігівської райдерж-адміністрації.

Тарасенко Олександр - кандидат історичних наук (м. Чернігів).

Наумов Сергій - доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії України історичного факультету Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна.

Пиріг Петро - доктор історичних наук, професор (м. Чернігів).

Любич Олександр - пошукувач наукового ступеня кандидата історичних наук.

Нестеренко Лідія - науковий співробітник відділу філософії освіти Науково-дослідного інституту українознавства.

Якубіна Юлія - старший викладач кафедри світової літератури та історії культури Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя.

Посохова Людмила - кандидат історичних наук, докторант кафедри історії України Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна.

Хархун Валентина - докторант Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України.

Дудар Ольга - аспірантка кафедри історії України Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова.

Красавіна Валентина - кандидат філологічних наук (м. Чернігів).

Гудзенко-Александрук Олена - кандидат філософських наук, доцент кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін Волинського інституту ім. В. Липинського Міжрегіональної академії управління персоналом.

Баранова Наталія - кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та соціології Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя.

Довбня Віктор - кандидат філософських наук (м. Чернігів).

Дудко Віктор - кандидат філологічних наук (м. Київ).

Демченко Тамара - кандидат історичних наук (м. Чернігів).

Брик Олексій - член Національної спілки письменників України.

Коваль Володимир - письменник (м. Чернігів).

Савченко Володимир - доктор економічних наук, заслужений економіст України, професор кафедри економічної теорії ЧДІЕУ.

Мекшун Людмила - кандидат економічних наук, доцент кафедри економічної теорії ЧДІЕУ.

Виговська Валентина - кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів ЧДІЕУ.

Кушнір Ірина - старший викладач кафедри економіки та підприємництва Донецького інституту МАУП.

Косач Ірина - кандидат економічних наук, доцент кафедри менеджменту і управління ЧДІЕУ.